

OILA

PSIXOLOGİYAS

OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIM MARKAZI

YUNESKO va YUNFPA
Respublika «Oila» ilmiy-amaliy Markazi

OILA PSIXOLOGIIYASI

*Akademik litsey
va kasb-hunar kollejlari
o'quvchilari uchun*

Professor G'.B.SHOUMAROV tahriri ostida

TOSHKENT — 2003
«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi tomonidan akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

M u a l l i f l a r:

Abdullayeva D.U., Ismoilova N.Z., Yo'ldoshev K., Niyazmetova G., Sog'inov N. A., Solihova G., Shoumarov G'.B.

T a q r i z c h i l a r:

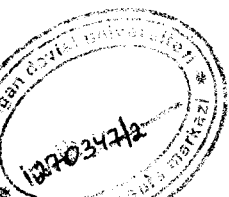
Muhammad Davletshin — psixologiya fanlari doktori, professor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi.

Vasila Karimova — psixologiya fanlari doktori, professor.

Oila psixologiyasi: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun /G'. B. Shoumarov tahriri ostida./ — T.: «Sharq», 2003. — 272 b.

Sarl. oldida: Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim markazi. YUNESKO va YUNFPA. Respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazi.

BBK 88.5ya723

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2001 yil

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003 yil

KIRISH

Qadrli o'quvchilar, aziz yoshlar, qo'lingizdagi «Oila psixologiyasi» o'quv qo'llanmasi O'zbekistonda Kadrlar tayyorlash milliy dasturining oila munosabatlari va masalalariga bag'ishlangan ilk nishona «mevalari»dan biri bo'lib, u Sizni ulkan oilaviy hayot «ummoni»da suzayotgan «Oila» kemangizni suv osti toshlaridan, yo'lingizda uchrashi mumkin bo'lgan «aysberg»lardan, hayot okeanida vaqti-vaqti bilan sodir bo'lib turishi muqarrar bo'lgan to'fonlardan maxsus bilim va malaka tufayli saqlanishga, kema a'zolaringizni ro'y berishi mumkin bo'lgan oilaviy talofotlardan saqlashga xizmat qiluvchi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Inson bolasi dunyoga kelar ekan, u mustaqil harakatlanish, yurish, o'qish, yozishdan boshlab tabiat va jamiyatning barcha murakkab qonunlari bilan yuzma-yuz kelganda nimalar qilish kerakligiga o'rgatiladi yoki bunga maxsus o'qitiladi. Shu bilan birga umrimizning yarmidan ko'pini qamrab oladigan, hayotda chinakam, to'laqonli insoniy baxtni in'om etadigan yoki aksincha har tomonlama ta'minlanganligimizga qaramasdan bizning baxtimizni yarimta qiladigan oilaviy hayotdir. Afsuski, yoshlarni ana shu murakkab oilaviy hayot jarayoniga tayyorlash bizning davrimizgacha stixiyali ravishda olib boriladi. Ya'ni bu masala shu vaqtgacha jamiyatda o'z holiga tashlab qo'yilgan edi.

Sobiq Ittifoq davrining so'nggi bosqichlarida yoshlarni oilaviy hayotga maxsus tayyorlashga dastlabki urinish ham muvaffaqiyatsiz tugadi. Chunki u vaqtlarda masalaga ilmiy yondashilmagan, jumladan har bir xalqning o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlari hisobga olinmagan, nomi psixologiya bo'lsada, mazmunan pedagogikaga yaqin turgan qo'llanmalar bilan o'qitilgan edi.

O'zbekistonning mustaqilligi va Prezidentimizning dono siyosati tufayli Respublikada oila muammolari davlat axamiyatiga molik bo'lgan masalalar qatoridan rasmiy ravishda o'rin oldi.

1998-yilni «Oila yili» deb e'lon qilinishi, «Oila» ilmiy-amaliy markazining tashkil etilishi, Respublikada oila manfaatiga qaratilgan maxsus Davlat dasturining qabul qilinishi, uning mantiqiy davomi sifatida 1999-yilni «Ayollar yili», 2000-yilni «Sog'lom avlod yili» deb e'lon qilinishi, viloyatlarda oilaga xizmat qiluvchi turli maslahatxonalarning tashkil etilishi, oila muammolarini ilmiy tadqiq etish maqsadida O'zbekiston tarixida birinchi bor oila psixologiyasi muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib boradigan ilmiy kadrlarni tayyorlash maqsadida aspirantura tashkil etilib, ularga aspirantlarning qabul qilinishi yuqoridagi fikrimizning dalilidir.

Mazkur o'quv qo'llanma akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning o'quvchilariga mo'ljallab, ilk bor yaratilgan sinov darsligi bo'lib, u shu mavzudagi boshqa an'anaviy darsliklardan birmuncha farq qiladi. Uning farqli jihati shundan iboratki, unda oila psixologiyasi yo'nalishida O'zbekistonda o'tkazilgan ilmiy-tadqiqot natijalari (F.B.Shoumarov, N.A.Sog'inov, E.Usmonov, X.Karimov, B.Umarov, F.Akramova, R.Samarov, M.O'tepbergenov, Yo.Nu'monova, Sh.Jo'raeva, G.Niyozmetova, F.Ro'ziqulov, D.Abdullaeva, N.Ismoilova, G.Solihova, R.Dushanov, M.Nazarova va boshqalar)dan foydalanilgan holda oilaning etnopsixologik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini batafsil va atroflicha ifodalashga urinildi.

Oila psixologiyasini ilmiy jihatdan har tomonlama to'liq ifodalashga harakat qilindi. Shu jumladan, ilgari an'anaviy tarzda chetlab o'tiladigan, ammo yoshlar uchun nihoyatda zarur bo'lgan, jinsiy hayot masalalari bo'yicha ham ilmiy tushunchalar va zarur ma'lumotlar berildi.

Siz o'quvchilar diqqatini toliqtirmaslik va ma'lumotlarni idrok qilishni osonlashtirish maqsadida mazkur o'quv qo'llanmada hajviy rasmlar, hikmatlar va fikrlar berilgan.

O'quvchilarni mustaqil fikrlashga undovchi, ijodiy

tafakkurini o‘stiruvchi hajviy aforizmlardan keng foydalanildi. Bu o‘zbek xalqining milliy psixologiyasiga mos bo‘lib, serqirra va murakkab oilaviy hayotga falsafiy hamda hajviy ko‘z bilan qarashga, tanqidiy va tahliliy fikrlashga, hayotiy qiyinchiliklarni yumor bilan yengishga o‘rgatadi.

Ayrim boblarni bayon etishda dialogik /savol-javob/ uslubi qo‘llanildi. Fikrimizcha bu qo‘llanmadagi materiallarni samarali o‘zlashtirishga imkon beradi.

Mazkur qo‘llanma YUNESKO, YUNPFA, Respublika «Oila» ilmiy-amaliy Markazi, O‘zbekiston Respublikasi Xalq Ta’limi vazirligi xodimlari va respublikamizning yetakchi psixologlari, ilg‘or amaliyotchi o‘qituvchilar, oilashunos mutaxassislar tomonidan yaratildi. Qo‘llanmaning IX bobida berilgan kontratseptiv vositalar haqidagi materiallar A. B. Yorqulov tahriri ostida chop ettirilgan maxsus adabiyotdan olindi.

Bu tarzda o‘quv qo‘llanma birinchi bor yaratilganligini, u loyiha sifatida bir o‘quv yili davomida sinovdan o‘tishini hisobga olib, har bir yangi ishda muqarrar ravishda bo‘ladigan kamchiliklar uchun mualliflar kitobxondan uzr so‘rab, uning takomillashgan variantini tayyorlash maqsadida Siz, azizlarning qimmatli maslahatlaringizni, fikr va mulohazalaringizni minnatdorchilik bilan kutadi.

Mualliflar

I b o b

«Oila psixologiyasi» fani predmeti, maqsadi va vazifalari

Mazkur kitobning kirish qismida qisqacha to'xtalib o'tganimizdek, ushbu o'quv kursining maqsadi Siz yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdan iboratdir. Bu o'rinda haqli ravishda: «Bu fan bizga nima beradi? Nega endi aynan hozirga kelib bizni oilaviy hayotga tayyorlash zarur bo'lib qoldi? Axir ota-bobolarimiz bunday kurslarni o'qimay ham tinch-totuv, ahil-inoq, baxtli hayot kechirishgan-ku? Aksincha so'nggi yillarda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash borasida qanchalik ko'p gapirib, yozilib, maxsus tadbirlar tashkil qilinsa ham nizoli oilalar, ajralishlar miqdori ortsa ortayaptiki, kamaymayaptiku?»—kabi savollar ro'yxatini cheksiz davom ettiraverish mumkin. Ularning har birini yuzaga kelishiga to'liq asos bor.

Xo'sh, qanday zarurat hozirgi vaqtda yoshlarimizni oilaviy hayotga tayyorlash va ularga «Oila psixologiyasi» fanini o'qitilishi zarurligini taqozo qiladi?

Ma'lumki, insoniyat jamiyati taraqqiy etib borgan sari odamlarning o'zlari ham, ularning bir-birlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlari ham, ayniqsa shaxslararo munosabatlar orasida eng samimiy, eng yaqin bo'lgan oilaviy munosabatlar ham takomillashib, o'ziga xos tarzda murakkablashib boradi. Sababi: hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlari, vositalari taraqqiyoti, qishloq xo'jaligi, sanoat ishlab chiqarishi, umuman xalq xo'jaligining barcha jabhalarida yangi texnologiya, texnik jarayonlarning jadal joriy etilishi bevosita shu jarayonlarning yaratuvchisi, ishtirokchisi bo'lgan inson omiliga, inson shaxsiga ham o'ziga xos, yangicha talablar qo'ymoqda. Ishlab chiqarish munosabatlari, jamiyat taraqqiyoti bir tomondan, odamlarning o'zlarida ro'y berayotgan ijtimoiy-psixologik, fiziologik va boshqa o'zgarishlar odamlarning o'zaro muloqot munosabatlari doirasining ma'lum

darajada chegaralanib qolishiga, ularda o'tmishdoshlarimizda kuzatiladigan tabiiylikning ma'lum darajada buzilishiga va oqibatda inson ruhiyatida mumkin qadar hissiy, emosional zo'riqishlarning yuzaga kelishiga asos bo'lmoqda. Bularning ta'siri oilaviy hayot va undagi psixologik iqlimda ham o'z ifodasini topadi.

Yoshlarimizda bu masala bo'yicha aniqroq tasavvur hosil qilish uchun, bundan 90—100 yillar oldingi ularning tengdoshlari, ya'ni XX asr boshidagi va bugungi kunlarimizdagi 15—16 yoshli yigit-qizlar o'rtasidagi tafovutlarni solishtirib o'tamiz.

Maxsus adabiyotlarda yozilishi va o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarida kuzatilishicha, so'nggi 100 yil ichida odamlarda kuzatiladigan akseleratsiya jarayoniga ko'ra ularning jinsiy, fiziologik balog'atga yetishi 2—3 yilga ilgari ketgan. Bundan 100 yilcha oldin yoshlarning jinsiy balog'atga yetish davri 15—16 yoshga to'g'ri kelgan, hozir esa bu holat o'rtacha 12—13 yoshlarga to'g'ri keladi. Endi shu yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlik jihatlarni ko'rib chiqamiz.

Ilgarigi tengdoshlaringiz 15—16 yoshlarida oilaviy hayotga yetuklik talablaridan biri bo'lmish jinsiy yetuklikka, balog'atga yetar ekanlar, ular aksariyat hollarda shu yoshga kelib o'sha davrlar uchun xos va lozim bo'lgan, unchalik murakkab bo'lmagan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik sir-asrorlaridan deyarli boxabar bo'lganlar (chunki u vaqtlarda bolalarni odatda, 13—14 yoshidan shogirdlikka berishgan), o'sha davrdagi ishlab chiqarish munosabatlari va texnologik jarayonlar ulardan maxsus yoki oliy ma'lumot talab qilmagan, 3—4 yil ustoz ko'rgan shogird 16—17 yoshida o'zi mustaqil ish yurita oladigan ustaga, o'z ishini amallab keta oladigan mutaxassisga aylangan. Mabodo, u shu vaqtda oila quradigandek bo'lsa, o'z hunari orqali mehnat qilib o'zini va oila a'zolarini iqtisodiy jihatdan ta'minlay olishi mumkin bo'lgan. Bundan tashqari, u vaqtlardagi 18—20 yoshli yigit mahalla-ko'yda, jamoatchilik orasida ma'lum darajada ijtimoiy yetuk shaxs sifatida qabul qilingan, turli tadbir va marosimlarda yetuk, uning haqli ishtirokchisi sifatida qatnashishi mumkin bo'lgan, ya'ni uning ijtimoiy jihatdan balog'atga yetganligi jamoatchilik tomonidan qabul qilingan. Bu jarayon shaxsning oldiga oila va jamiyat oldida

o'ziga xos mas'uliyat yuklagan, mas'uliyatni his qilish esa uning psixologik yetukligi alomatlaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Endi shu xususiyatlarni bugungi kun yoshlarida ko'rib chiqaylik. Ular 12—13 yoshlarda jinsiy (fiziologik) yetuklikka erishadilar (bu haqda keyinroq to'xtalib o'tamiz), biroq ular biror bir kasb-hunar egasi bo'lib, mustaqil ishlab, o'zini va oilasini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan bo'lishi uchun, avvalo maktabni bitirishi, so'ng u yoki bu kasb-hunar kolleji yoki akademik litseyda o'qib, biror-bir kasbni egallashi kerak. Buning uchun 9 yil maktabda, 3 yil kollej yoki litseyda o'qishi zarur bo'ladi.

12 yillik barcha uchun majburiy ta'limdan so'ng yoshlarimizning ma'lum bir qismi o'qishni oliy o'quv yurtlarida davom ettiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, yoshlarimizning iqtisodiy mustaqillikka erishishlari ularning ma'lum qismi uchun 20—21, boshqalari uchun 23—25 yoshga to'g'ri keladi. Bundan tashqari odamlarning turmush tarzi rivojlanishi bilan birga oilalarining kundalik hayoti o'zgarib, kiyinishga, maishiy buyumlarga, moddiy farovonlik darajasiga bo'lgan ehtiyoji ham ortib boradi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi shaxsni madaniy takomillashuvga, u esa shaxslarning bir-birlariga qo'yadigan talablari oshishiga va shaxslararo munosabatning noziklashuviga olib keladi. Fikrimizning dalili sifatida bir faktni keltirishimiz mumkin. Ajralish foyizi oliy ma'lumotlilar ichida umumiy o'rta ma'lumotlilarga nisbatan yuqoriroqdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yuqori saviyada bo'lmagan jamiyatdagi oila a'zolari o'zlarining oilaviy yumushlarining aksariyatini qo'lda bajaradilar. Unga oilaning barcha a'zolari va birinchi navbatda farzandlar mumkin qadar ko'p jalb qilinadi. Oila ishlarini bajarishdagi umumiy faoliyat yoshlarda ma'lum malakalarni, shu jumladan oiladagi tegishli rollarni bajarishni, oilada bir-birlari bilan qanday muloqotda bo'lish malakalarini, oilada har bir shaxsning ierarxik mavqeiga ko'ra o'z huquq va vazifalarini aniqlab olishiga imkon beradi.

Moddiy ta'minot, yuqori madaniy saviya esa oilada shaxsning shaxsga qo'ygan talabini yanada kuchaytiradi. Oila a'zolarining o'zaro muloqotda bo'lish vaqti miqdorini qisqartiradi. Bu esa ko'pgina yoshlar uchun ota-ona

oilasi shaxsiy oilasiga namuna vazifasini bajara olmasligiga olib keladi.

Shulardan ko'rinib turibdiki, bundan 100 yillar oldingi yoshlar 16—18 yoshida oila qurishsalar, ular shu vaqtga kelib oilaviy hayot uchun, muvaffaqiyatli turmush kechirib ketishlari uchun zarur bo'lgan yetuklik darajalarining barchasiga erishganlar, bu esa ularning oilaviy hayotlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarning bartaraf etilishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Bugungi yoshlarimiz esa yuqorida bayon etilganidek, 12—13 yoshlarida jinsiy balog'atga yetadilar va aksariyat hollarda oradan 7—8 yil o'tgandan so'ng, ya'ni qizlar 19—20 yoshda, yigitlar esa 21—22 yoshda oila quradilar. Bu vaqtda esa ular na iqtisodiy jihatdan, na ijtimoiy jihatdan va na psixologik jihatdan oilaviy hayotga tayyor bo'lmaydilar. Bunday holatlar shubhasiz, ularning oilaviy hayotlarida oldingi tengdoshlari hayotida kuzatilmagan muammolarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, jamiyat taraqqiyotining bugungi holati hozirgi zamon oilasi oldiga o'ziga xos yangi ijtimoiy funksiyalarni ham yuklaydiki, bularning barchasi hozirgi yoshlarimizni oilaviy hayotga maxsus tayyorlash masalasini eng dolzarb masalalardan biri bo'lishini taqozo qilmoqda. Shuning uchun ham so'nggi 15—20 yil davomida dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlarida, bizning respublikamizda esa mustaqillikka erishganimizning dastlabki yillaridanoq, oila masalalariga, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalalariga, oilalarda komil shaxsni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Umuman insoniyat jamiyati tobora taraqqiy etib boraverar ekan, oila masalalarining dolzarbligi ham shunga mos ravishda ortib boraveradi va oilaga bo'lgan e'tibor ham kecha va bugunga qaraganda ertaga yanada yuqoriroq bo'ladi. Chunki oila jamiyatning kichik bir ko'rinishi bo'lib, u qancha inoq, ahil va mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik qudratli bo'ladi. Mana, «Oila psixologiyasi» kursini yoshlarga o'qitishning dolzarbligini ifodalovchi asosiy omil.

«Oila psixologiyasi» kursining yaratilishi va uning o'quv predmetlari qatorida maktab, kollej, litseylarda o'tiladigan darslar jadvaliga kiritilishi ham Respublikamiz Hukumati tomonidan yuritilayotgan kuchli ijtimoiy siyosatning mantiqiy va mazmuniy davomidir.

Jamiyat va oila

Har qanday jamiyat taraqqiyotida oilalarning, oilalar mustahkamligining o'rnini beqiyosdir. Chunki tirik organizmning salomatligi uni tashkil qiluvchi har bir hujayraning sog'lomligiga bog'liq bo'lganidek, butun organizm o'z faoliyatini maqsadga muvofiq amalga oshirishida har bir hujayraning munosib o'rnini bo'lganidek, oila ham davlat, jamiyat deb atalgan butun bir organizmni tashkil etuvchi hujayradir. Har bir oilaning sog'lom bo'lishi, ularda ijobiy psixologik iqlimning hukm surishi, mana shu muhitda dunyoga kelib shaxs sifatida shakllanib, so'ng o'zi yashayotgan davlatning fuqarosi sifatida o'z davlatining iqtisodiyoti, ijtimoiy hayoti taraqqiyotini ta'minlovchi, hal qiluvchi omil bo'lgan inson kamolotida oilaning tutgan o'rnini beqiyosdir.

Shuningdek, jamiyat taraqqiyotining kutilgan darajaga chiqa olmasligi, uning taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi, uning inqiroziga olib keluvchi kuchlarning yuzaga kelishida ham oilaning hissasi kattadir. Chunki nosog'lom, noqobil va nizoli oilalar, ajrashishlar sonining ortishi, jamiyatga turli iqtisodiy, ijtimoiy ziyon yetkazishi bilan birga, bunday nosog'lom psixologik muhitda, nizo-janjalli, o'zaro mehr-oqibatsiz muhitda dunyoga kelgan, shakllangan bola ham keyinchalik nafaqat o'z ota-onasi, aka-ukalariga nisbatan mehr-oqibatsiz, balki atrofdagilarga, qolaversa o'zi yashagan jamiyatga nisbatan mehr-oqibatsiz, shafqatsiz, zolim, xudbin, jamiyat, yurt manfaatlariga zid har xil salbiy tashqi kuchlar ta'siriga oson beriluvchan shaxs bo'lib shakllanishi, shu asosda esa o'z oilasi, o'z xalqi, o'z yurti uchun xavfli insonlarning yetishib chiqishiga ham asos bo'lishi mumkin.

Demak, oilalarning mustahkamligi jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, milliy xavfsizligini, uning ravnaqi, taraqqiyotini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Hozirgi vaqtda jamiyatimiz uchun, insoniyat taraqqiyoti uchun, mustaqilligimiz istiqbollari uchun jiddiy xavf tug'dirayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ekologik, ichki va tashqi omillarning tahdidi ortib borayotgan ayni vaqtda oilalar mustahkamligini ta'minlash

va bu masalani to'g'ri hal etilishining asosiy yo'li bo'lmish yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasi hech kechiktirib bo'lmaydigan, sustkashlikka yo'l qo'yib bo'lmaydigan, o'ta jiddiy yondoshishlarni talab etuvchi davlat, hukumat miqyosidagi dolzarb masaladir. Buning muvaffaqiyatli amalga oshishiga jamiyatimizning har bir fuqarosi, Siz o'quvchilar, ota-onalar hamma birdek mas'uldir. Bu masala hech qachon kun tartibidan tushmaydigan, o'z dolzarbligini yo'qotmaydigan o'ta nozik, nihoyatda jiddiy masaladir. Chunki insoniyat taraqqiyoti, jamiyatimiz taraqqiyoti shu masalani biz bugun qanday hal qilishimizga bog'liq.

Kursning maqsadi:

oila psixologiyasiga doir eng muhim bilimlarni berish va ular asosida tegishli malakalar va ko'nikmalarni shakllantirib, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdir.

Oilaning ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlari oila psixologiyasi kursining predmetini tashkil qiladi.

Oila psixologiyasi kursining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Oilaning shaxsni shakllanishidagi roli haqida yoshlarda to'laqonli tasavvur shakllantirish.

2. Yoshlarni oilaning ijtimoiy tarixiy kelib chiqishi va yuzaga kelgandan so'ng oilaviy hayot davomida bo'ladigan o'zgarishlar haqidagi ilmiy asoslangan bilimlar bilan tanishtirish.

3. Yoshlarda oilaviy hayotda muqarrar ravishda sodir bo'ladigan o'zgarishlar, muammolar, qonuniyatlar haqida ilmiy asoslangan to'laqonli tasavvurni shakllantirish va ularni bu jarayonlarga tayyorlash.

4. Yoshlarni oilaviy hayotda yuzaga keladigan muammolarga konstruktiv tus berishga, destruktiv yo'nalishdagilaridan esa saqlanishga o'rgatish.

5. Yoshlarda oilaviy hayotning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asoslangan tarzda talqin etib, muammoli vaziyatlardan psixologik jihatdan oqilona (oilaga va uning mustahkamligiga salbiy ta'sir etmagan holda) chiqish imkonini beruvchi malakalarni shakllantirish.

6. Yoshlarda o'zlariga turmush o'rtog'ini to'g'ri tanlash malakalarini shakllantirish.

7. Yoshlarni oiladagi muloqotga tayyorlash.
8. Yoshlarni oilani rejalashtirishga o'rgatish.
9. Yoshlarni jinsiy hayotga ilmiy asosda tayyorlash.

10. Yoshlarda oilaning mustahkamligini ta'minlovchi bilim va malakalarni shakllantirish.

11. O'quvchilarda oilani o'rganuvchi psixologik tashxis metodikalari bilan ishlash va ular yordamida olinadigan natijalarni to'g'ri talqin etish malakalarini shakllantirish.

I I b o b

Nikoh-oila munosabatlari evolyutsiyasi

«Nikoh ittifoqi — insoniyat jamiyatining birinchi pogʻonasidir»

S i s e r o n.

Mazkur darslikning kirish qismida taʼkidlab oʻtilganidek, ushbu kurs davomida nikoh-oila munosabatlari psixologiyasiga oid masalalar bilan tanishib chiqamiz. Gap nikoh-oila munosabatlari haqida borar ekan, dastavval, hozirgi zamon oilasining, umuman nikoh-oila munosabatlarining yuzaga kelishi va rivojlanish tarixi haqida zarur maʼlumotlarga ega boʻlish maqsadga muvofiqdir.

Shunga asoslangan holda quyida insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida nikoh-oila munosabatlarining evolyutsiyasi haqida qisqacha toʻxtalib oʻtamiz.

Maxsus manbalarda qayd etilishicha, yer yuzida bundan 4 mlrd. yillar muqaddam hayot nishonalari, jonzodlar yuzaga kelgan. Hozirgi zamon odamlarining dastlabki ibtidoiy ajdodlari (Homo-sapiens) — fikrlovchi odam bundan 3 mln. yillar muqaddam shakllangan. Uzoq muddat davom etgan ibtidoiy taraqqiyotdan soʻng asta-sekinlik bilan ibtidoiy jamoalar, kishilik jamiyatlari yuzaga kela boshlagan va odamlar oʻrtasida dastlabki oʻzaro munosabatlar, muloqotlar shakllana borgan. Lekin ularni hali tom maʼnoda insoniy munosabatlar deb boʻlmas edi.

Umuman erkak va ayollarning bir-birlariga nisbatan qarama-qarshi jins vakillari sifatida oʻzaro munosabatlarining ilk koʻrinishlarida, yaʼni nikoh munosabatlarining yuzaga kelishining ilk bosqichlarida jinslar oʻrtasidagi munosabatlar asosan biologik omillar bilan boshqarilgan. Xuddi maymunlarda boʻlgani kabi ibtidoiy odamlarning ayollari ham vaqti-vaqti bilan, qisqa muddatli (oy davomida 4—5 kungacha, faqat ayrim

turlardagina 19 kungacha) «estrus» degan holatni, estrus davrini his qilganlar (estrus — qo‘shilishga moyillikning shiddatli, kuchli nomoyon bo‘lishi). Bunday kunlarda ayollar kimni xohlasa, o‘shalar bilan farqlab o‘tirmay qo‘shilavergan, qolgan kunlari esa qo‘shilish bo‘lmagan. Odamlarning tik yurishga o‘tishi bilan odam organizmida ro‘y bergan o‘zgarishlar, «ilk ayollarni» ko‘z yorish jarayonida ko‘p nobud bo‘lishiga va oqibatda odamlar to‘dasida ular sonining keskin kamayib ketishiga olib kelgan. Shu tufayli erkaklar o‘rtasida ko‘plab nizolar yuzaga kelgan, ularning ko‘pchiligi qonli to‘qnashuv ishtirokchilaridan birining nobud bo‘lishi bilan tugagan. Bunday tabiiy tanlanish, estrus hodisasi uzoqroq muddat davom etgan urug‘larning ko‘proq yashab qolishiga olib kelgan.

Biroq, bu biologik omil «ilk ijtimoiy» rejadagi yangi to‘siqlarni yuzaga keltiradi: hech bir organizm bunday uzoq vaqt davom etgan o‘ta shahvoniy, asabiy zo‘riqishlarga dosh bera olmas edi. Shuning uchun estrus muddatining uzayishi bilan ayollar bu davrda «sovuqroq», o‘zining jinsiy maylini nazorat qiladigan va endi kim to‘g‘ri kelsa o‘sha bilan emas, balki faqat o‘zlariga yoqadigan erkaklar bilangina qo‘shiladigan bo‘lib borganlar. Erkaklarga nisbatan «tanlab» munosabatda bo‘lish — o‘ziga xos insoniy muhabbatning biologik poydevori yuzaga kela boshlaganligidan dalolat beradi. Shu o‘rinda ta‘kidlab o‘tishimiz joizki, hozirgi odam tushunadigan, his qiladigan «sevgi» hissining ilk elementlari, ayollarning shu holati xususiyati evaziga insoniyat ruhiyatiga singib borgan. Shulardan so‘ng, asta-sekinlik bilan, garchi hech qanday ijtimoiy me‘yorlar bilan boshqarilmasada bir-birlarini shahvoniy ma‘qul ko‘radigan juftlardan iborat unchalik katta bo‘lmagan guruhlar tashkil topa boshlaydi. Shunday qilib, estrusning uzayishi hamma uchun ham qulay, ma‘qul bo‘lmagan. Bu esa urug‘ tarkibiga kiruvchi erkaklar o‘rtasida yana janjallar, qon to‘kilishlarga sabab bo‘ladigan holatlarni keltirib chiqargan. Odamlar jamoasi xo‘jalik faoliyatining jiddiy buzilishi, urug‘ning yashab qolishi uchun xavfning ro‘yobga chiqishiga olib keldi. Shu tarzda yuzaga kelayotgan jamiyatda, urug‘ ichidagi jinsiy muloqotni boshqarish, biologik instinkt, zoologik

individualizmni jilovlash uchun maxsus ijtimoiy me'yorlar shakllana boshladi. Ana shunday ijtimoiy me'yorlardan biri mazkur urug' ichida erkak va ayollarning jinsiy muloqotlarini ma'lum bir muddatga (ovga tayyorlanish, ov vaqtlarida) taqiqlovchi jinsiy tabular (ta'qiqlash)ning yuzaga kela boshlaganligidir.

Tabu — axloqiy me'yorlarga qaraganda ancha jiddiy va qattiq ta'qiqdir. Axloqiy me'yorlarni buzuvchilarni jamoa jazolashi, uni yo'q qilib yuborishi ham yoki kechirib tirik qoldirishi ham mumkin bo'lgan. Ko'pincha esa tabularni buzganlar, ular buni bilib qilganmi, yoki bilmaymi bundan qat'iy nazar, so'zsiz jazolangan, yo'q qilib yuborilgan.

Ishlab chiqarishdagi jinsiy tabularning yuzaga kelishi urug' o'rtasida erkak va ayolni maishiy ajratib qo'yish bilan kuzatiladi. Tabu vaqtida erkaklarning nafaqat ayollarga teginishi, balki ularga qarashi, ular bilan gaplashishi, ular tayyorlagan ovqatni iste'mol qilishi, hatto ular bilan bir tom ostida ya'ni «bir uyda» bo'lishi ta'qiqlangan.

Dehqonchilikning yuzaga kelishi, mavsumiy dala ishlarining ortib borishi bilan jinsiy tabulardan xoli vaqtlar borgan sari kam muddatli bo'lib boravergan. Erkaklarda ham, ayollarda ham jinsiy zo'riqishning jadalligi ortib borgan. Shuning uchun tabulardan xoli qolgan vaqt oralig'i o'ziga xos shahvoniy ayshu ishratlarga aylana borgan.

Atoqli psixolog Z.Freyd bu davrni o'z navbatida bayramlarga qiyoslagan. Chunki aksariyat bayramlarda, boshqa kunlari taqiqlangan deyarli barcha narsaga ruxsat beriladi. Bu bayramlar hech nima bilan cheklanmagan, jo'shqin jinsiy muloqotlar amalga oshirilgan.

Shunday qilib qisqa muddatli estrus yuzaga kelgan, biroq endi bu estrus biologik sabablar bilan emas, ijtimoiy sabablar bilan bog'liq bo'lgan. Bu vaqtlarda hali na nikoh va na oila mavjud bo'lgan.

O'z navbatida tabular keyinchalik nikohning ilk turlaridan bo'lmish ekzogam nikohlarni yuzaga keltiradi (ekzogam nikoh — urug'lararo, qabilalararo nikoh). Chunki tabular faqat o'z urug'i uchungina taalluqli bo'lib, unda qon-qarindoshlar o'rtasida jinsiy muloqot ta'qiqlangan, boshqa qabila yoki urug' a'zolariga esa

taalluqli bo'lmagan. Shuning uchun erkaklarga qardadir, ovloq joyda boshqa urug'ga mansub bo'lgan ayolni uchratib qolib undan shahvoniy ob'ekt sifatida foydalanishi mumkin bo'lgan. Mabodo erkaklar uzoq muddat qishloq xo'jalik ishlari bilan band bo'lgan vaqtlarida biron bir begona erkak bilan ayollar ham bu ishni qilishgan. Tabu davom etayotgan davrda bir urug' erkagi o'z ayollaridan uzoqda, o'z kulbasida boshqa urug'ga mansub ayolni saqlashi mumkin bo'lgan.

Keyinchalik bu tasodifiy aloqalar qabila qoidalarida odatiy, zaruriy, ko'zda tutilgan odatlarga aylanib bordi. Bu o'rinda odamlarga, bu «boshqa urug'dagilar» bilan bo'lgan aloqalardan tug'ilgan nasllar nisbatan bo'ydor, baquvvat, abjir ekanligi sezilib bordi. Bu aynan hozirgi zamon odami gomosapiens shakllana boshlagan davrga to'g'ri keladi.

Shunday qilib endogamiya (faqat bir urug' vakillari o'rtasidagi jinsiy aloqa)dan, agomiya, ya'ni jinsiy munosabatlarning vaqtinchalik ta'qiqlanishi orqali ekzogamiya (turli qabila vakillari o'rtasidagi muntazam jinsiy aloqa) yuzaga keldi. Bundan nikohning guruhli nikoh (dualno rodovoy) turi yuzaga kelgan. Guruhli nikohda bir urug' erkaklari boshqa urug'ning barcha ayollari uchun er va aksincha, ikkinchi urug'ning erkaklari birinchi urug' ayollarining erlari hisoblangan.

Guruhli nikohning yuzaga kelishi nikoh juftlari doirasini ma'lum bir guruh a'zolari bilangina chegaralab, birmuncha qisqartiradi.

Bunday hollarda boshqa urug'dagi «erkak» bu qabilaga faqat bitta maqsadda, «nikoh» maqsadidagina kelar edi, o'zlari esa ona oilalarida yashardi va ishlashardi, ular o'zlarining «xotin»lari yashaydigan oilada hech qanday huquqqa ega emas edilar.

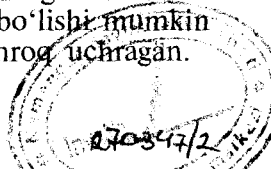
Guruhli nikoh ikki urug'ning nikoh aloqalaridan iborat bo'lgan — nikoh munosabatlarining birinchi shakli bo'lgan. Albatta bunday urug'larni hali moddiy ne'matlar ishlab chiqish emas, balki bolalarni dunyoga keltirishgina bog'lab turgan. Ishlab chiqarish va bolalarni dunyoga keltirish munosabatlari bir-biridan ajratib qo'yilgan edi. Jinsiy aloqalar esa faqat bir-birlari bilan mulkiy ishlab chiqarish ishlari bilan bog'lanmagan odamlar o'rtasidagina mavjud bo'lgan.

Guruhli nikoh shaxsiy nikoh bo'lmagan, ya'ni unda biron bir doimiy «er-xotinlik» juftlari mavjud bo'lmagan. Har bir ayolning nikoh jufti aynan kim bo'lishi urug' tomonidan belgilanmagan, bu faqat odamlarning xolis xohishlari, istaklarining namoyon bo'lishi bo'lgan xolos. Urug' faqat zo'ravonlik, majburlash hollari kuzatilgandagina aralashishi mumkin bo'lgan, ya'ni har bir individga o'zi qanday xohlasa, shunday yo'l tutish huquqi ta'minlangan. Bunday munosabatlarni hozirgi zamon tili bilan «nikoh», deb atash mushkul, chunki bunday munosabatlar juftlardan na huquq, na majburiyat va na o'zaro mas'uliyatni talab qilmagan. Shuningdek, oila deb atash mumkin bo'lgan, bolalarni boqish va tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan alohida bir muhabbat ham bo'lmagan.

Tabiiyki, guruhli nikohda u yoki bu bolaning otasi kim ekanligini aniqlash mushkul bo'lgan, shuning uchun bolalarning kelib chiqishi faqat ona tomonidagina hisoblangan. Urug'ning faqat ayolga tegishli tomoni tan olingan. Bolalar faqat o'z onasinigina bilganlar. Ularning singillari, singillarining bolalari, tug'ishgan aka-ukalari va boshqa qarindoshlar ona urug'ini tashkil qilgan.

Guruhli nikohning moddiy asosi bo'lib asosan uy xo'jaligini yuritish hisoblangan, chunki bu vaqtga kelib ovchilik hamma vaqt ham urug' ehtiyojini qondira olmay qolgan. Bu davrda ayol uy xo'jalik ishlari bilan bog'liq bo'lgan barcha ishlarni bajargan va shu bilan bog'liq holda urug' a'zolari o'rtasida o'ziga xos hurmatga ega bo'lgan, urug' oqsoqollari kengashida e'tiborli o'rin egallagan. Matriarxat (onalik) davri bir necha o'n ming yillar davom etgan.

Keyinchalik guruhli nikoh doirasida o'zaro mayllar zaminida yetarlicha doimiy juftlar shakllana boshladi. Bundan paydo bo'lgan juftli nikoh dastavval bir erkak doimo faqat bitta ayol bilan yashashligini bildirmagan. Erkak kishi bir necha ayol bilan bo'lishi mumkin bo'lgan, xuddi shuningdek, ayol ham bir necha erkak bilan munosabatda bo'lgan. Aniqrog'i, bunday nikohni juftli nikoh emas, balki ibtidoiy-egalitar, ya'ni teng huquqli nikoh deyish to'g'riroq bo'ladi. Tabiiyki, urug'ning bir muncha boobro' a'zolari bir necha ayolga ega bo'lishi mumkin bo'lgan. Bu davrga kelib ko'p erlilik kamroq uchragan.

Bunday juft nikohlar taxminan bundan 25—24 ming yillar muqaddam urug' ichida xo'jalik va iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllariga o'tish bilan, xususiyl mulkchilikning yuzaga kelishi bilan bog'liq bo'lgan. Bu yo'lda qo'yilgan birinchi qadam «sovg'a ayriboshlash» deb atalgan odat bo'lgan.

Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi bilan urug', qabilaning bir a'zosi mehnatining mahsuldorligi sezilarli darajada ortgan va bu ortiqcha iste'mol mahsulotlarining yuzaga kelishiga olib kelgan. Har bir ishchi o'zi yaratgan mahsulotni qabilaning «umumiy qozoniga» tashlaydigan eskicha taqsimot shakli endi ishlab chiqarishni yanada rivojlanishiga to'sqinlik qila boshladi (chunki bu qabilaning nopok, dangasa a'zolarining ham ishlab chiqish faoliyatidan jazosiz qutulib qolishiga olib kelgan). Shuning uchun qabila ortiqcha mahsulotning ma'lum bir qismini qabila mulkiga o'zining abjirligi, chaqqonligi, ishlab chiqarish faoliyatida ko'proq muvaffaqiyatlarga erishganligi bilan farqlanib turgan a'zolariga «mukofot» tariqasida taqsimlashga ruxsat berishga majbur bo'lgan. Hammaga teng taqsimlash bilan birga asta-sekin odamning imkoniyatiga, uning qabila mulkiga qo'shayotgan ulushi miqdoriga qarab «mehnat haqi» taqsimlana boshlangan.

Agar teng taqsimlanishda jamoa mahsulotidan ulush olish «huquqi» mazkur urug'ga taalluqliligiga qarab berilgan bo'lsa (jamoal mulkiga qancha hissa qo'shgandan qat'iy nazar, endi bu «huquq» mahsulot yaratishdagi ishtirokiga asoslanadigan bo'ldi.

Urug'ning ayrim a'zolarida ortiqcha mahsulot, shaxsiyl mulkning paydo bo'lishi, oilaning shakllanishi tomon qo'yilgan yangi qadam bo'lgan «sovg'a ayriboshlash»ni yuzaga keltirdi. Erkak kishi boshqa urug'dagi «o'z ayoliga» o'zining «mukofotini» sovg'a qilgan, shuningdek ayol ham o'zinikini unga bergan. Toki ular o'rtasida sovg'a ayriboshlash davom etar ekan, erkak bilan ayol o'rtasidagi jinsiy aloqa ham davom etavergan. Sovg'a ayriboshlashning to'xtatilishi esa ular o'rtasidagi aloqaning ham tugashini bildirgan. Shunday qilib nikohning yana bir turi individual juft nikoh yuzaga kelgan.

Bunda ayolni o'zining qondosh qarindoshlari, ya'ni

o'z urug'i erkaklari bilan teng taqsimlash munosabatlari, boshqa urug'dagi erkaklar bilan esa sovg'a ayriboshlash munosabatlari bog'lab turgan.

Shuni aytib o'tish joizki, juftli oilaning yuzaga kelishi, boshidanoq, uni o'z urug'iga qarshi qo'yishni va onalik urug'i asoslarining buzilishiga olib kelishini bildirgan. Ya'ni erkak kishi o'z mukofotini boshqa urug'dagi «o'z ayoli» va uning bolalariga qanchalik ko'p bersa, uning o'z onalik urug'iga shunchalik kam ulush qolgan.

Biroq «er» hali «xotinning» va uning bolalarining yagona boquvchisi bo'lmagan. Juftli oilalarning yanada asosliroq bo'lishi uchun sovg'a ayriboshlash noadekvat bo'lishi kerak edi, ya'ni er xotiniga, xotin eriga berganga qaraganda ko'proq berishi lozim edi, shunday qilib u (er) xotinning bolalarini boquvchisi bo'lib qolishi, sovg'a ayriboshlash munosabatlari boquvchilik munosabatlariga aylanishi lozim edi. Shu bilan birga erkakning xotin va uning bolalari bilan aloqasi muntazam va uzoq muddatli bo'lib bordi. Nihoyat (dualno rodovoy) qabilalararo nikoh zaminida doimiy o'rin olgan xo'jalik birligi — jamoa tashkil topdi, unga erlar o'z xotinlari va ularning bolalari bilan kirdi. Erkaklar o'z singillaridan, ayollar esa mos ravishda o'z aka-ukalaridan ajralishdi. Yangi iqtisodiy xo'jalik birligi yoki oilaning yana bir turi — **juft oila** yuzaga keldi, unga, asosan er-xotin va uning bolalari kirdi.

Endi nikoh o'ziga xotinning bolalarini tarbiyalash va boqishni ta'minlashni maqsad qilib qo'ygan erkak va ayolning ittifoqiga aylandi. Buning uchun er-xotinning har biri o'z urug'idan olgan ulushidan, mahsulotidan foydalanishgan. Bunday ittifoq yuzaga kelishining ob'ektivligi mehnatiga yarasha taqsimot rolining ortishi va teng taqsimlashni rolining pasayishi bilan ortib bordi. Juft nikohning yuzaga kelishi bilan juftlar o'rtasidagi jinsiy munosabatlar nafaqat shunchaki axloqiy me'yorlar bilan boshqariladigan doiralarga, balki, ijtimoiy-iqtisodiy doiraga (ramkaga) kiritildi.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

- 1. Nikoh-oila munosabatlari qanday yuzaga kelgan?*
- 2. «Tabu» nima va u nikoh-oila munosabatlarining yuzaga kelishida qanday rol o'ynagan?*

3. *Estrus hodisasi nima?*

4. *Nikoh-oila munosabatining ilk turlaridan qaysilarni bilasiz?*

5. *Xususiy mulkchilikka o'tish bilan oilaviy munosabatlarda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?*

6. *«Sovg'a ayriboshlash» nima va u nikoh-oila munosabatlarining yuzaga kelishida qanday rol o'ynagan?*

Hadislar

Oloh Taolo Niso surasida aytadiki:

«Ey odamlar, sizlarni bir jondan yaratgan va undan o'ziga juft yaratgan parvardigorga taqvo qilingki, u shu juftdan ko'pgina erkagu ayollarni tarqatdi».

* * *

Uylanish Islomda muqaddas ahdnoma va vasiqadir. Nur surasida: «Va ayollar sizlardan ishonchli vasiqa olganlardir» — deyilgan.

* * *

Islom shaxsiy mol-mulkni sarflashda erkak va ayolni tenglashtirgan bo'lsa-da, merosda unday qilmadi. Bir er kishiga ikki ayolning nasibasini tayin qildi. Bu ham adolatli hukmdir, chunki Islom doirasida erkak kishining moliyaviy mas'uliyati ayol kishinikiga nisbatan bir necha marta ko'pdir. Islom erkak kishiga oiladagi barcha moliyaviy og'irliklarni ko'tarishni buyurgan. Ayol kishi esa bunday mas'uliyatdan mutlaqo ozoddir. Hatto ayol o'ziga zarur bo'lgan sarflarni ham boshqalardan olishga haqlidir. Ayol kishining nafaqasini turmushga chiqmasdan avval otasi yoki boshqa yaqin qarindoshlari beradilar. Turmushga chiqqandan so'ng esa bu narsa erining vazifasiga aylanadi. Bunda ayol kishi xoh boy bo'lsin, xoh kambag'al bo'lsin — farqi yo'q.

Agar ayol kishi boquvchisiz bo'lsa, uni davlat o'z kafofatiga oladi. Shuningdek, uning bolalarini boqish ham otaning yoki ota tarafidan bo'lgan qarindoshlarning vazifasidir.

Mana shu sabablarga ko'ra, o'zaro muvozanatni saqlash maqsadida erkak kishining merosdagi haqqi ayol kishinikidan ikki barobar ko'pdir.

I I I b o b

Oila klassifikatsiyasi. Oilaning asosiy funksiyalari

Hozirgi zamon oilalarining turlari

Oldingi mavzuimizda oila, nikoh haqida, nikoh-oila munosabatlarining yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida, oilaning klassik turlari haqida fikr almashdik. Unda keltirib o'tilgan oila turlari klassifikatsiyasiga ko'ra hozirgi zamon oilasi «Monogam oila»lardan iboratdir. Biroq hozirgi zamon monogam oilasi ham o'z navbatida bir-biridan tuzilishi, tarkibi, mohiyati va boshqa xususiyatlariga ko'ra yana bir qator turlarga bo'linadi. Hozirgi zamon oilalarining qanday turlarga ega ekanligi va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilish, ularga xos muammolarni o'rganish, oilaviy hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan noxushliklarning oldini olish imkonini beradi. Quyida shular haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Oila uni xarakterlovchi turli mezonlarga ko'ra quyidagilarga farqlanadi:

1. To'liqligiga ko'ra: to'liq, noto'liq va qayta tuzilgan (ikkinchi nikoh) oilalar.

2. Bo'g'inlar soniga ko'ra: nuklear (ota-ona va bolalardan iborat bo'lgan) va ko'p bo'g'inli (ikki va undan ortiq avloddan iborat oila a'zolari birga yashovchi) oilalar.

3. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, ikki bolali, 3-4 bolali, 5 va undan ortiq bolali oilalar. Turli mamlakatlarda bu mezonlar turlichadir. Masalan, AQSh, Fransiya, Germaniya, Gretsiya, Rossiya va boshqa rivojlangan davlatlarda 3-4 bolali oilalar ko'p bolali oilalar hisoblanadi. O'zbekistonda bunday oilalar farzandlar soni o'rtacha bo'lgan oilalar sarasiga kiradi.

4. Er-xotinning ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra:

ishchilar, dehqonlar, xizmatchilar, ziyolilar oilasi, aralash tipdagi oila.

5. Er-xotinning ma'lumot saviyasiga ko'ra: oliy ma'lumotlilar, o'rta-maxsus, o'rta, tugatilmagan o'rta, maxsus yordamchi maktab ma'lumotiga, va turli saviyadagi ma'lumotga ega bo'lgan qayliqlardan tashkil topgan oila.

6. Oilaning «yoshiga» ko'ra: yosh oila (1 yilgacha, 3—5 yillik, 6—10 yillik turmush tajribasiga ega bo'lgan oilalar), o'rta yoshdagi oila, yetuk yoshdagi oila (qariyalar oilasi).

7. Qayliqlarning ota-ona oilasi (ota-onasi)ning moddiy ta'minlanganlik darajasi jihatidan qudalarining bir-biriga mos ekanligi yoki ular orasida katta tafovut mavjudligi bo'yicha bir-biriga mos va mos bo'lmagan oilalar.

8. Regional jihatlariga ko'ra: shahar, qishloq, aralash tipdagi oila.

9. Nikohdan qoniqqanlik saviyasiga ko'ra, ajralish saviyasida — nikohdan qoniqqanlik darajasi quyi saviyada bo'lgan oila, o'rta saviyada va nikohdan qoniqqanlik darajasi yuqori saviyadagi oila.

10. Oilada ayol yoki erkak yetakchiligiga ko'ra: er yetakchi bo'lgan oila, xotin yetakchi bo'lgan oila, er va xotin yetakchilikni birga bajaradigan (biarxat) oila.

11. Oilada er-xotin orasidagi munosabatlarga ko'ra: avtoritar, demokratik, liberal, aralash tipdagi oilalar.

12. Er-xotinning millatiga ko'ra: bir millatli yoki baynalmilal oilalar. Baynalmilal oilalarni o'z navbatida ikkiga bo'lish mumkin:

— dini, urf-odatleri yoki tili bir guruhga kirgan millat vakillari orasida nikohlar, masalan: o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-turkman, rus-ukrain, o'zbek-tatar va boshqalar,

— dini, urf-odatleri yoki tili bir guruhga kirmagan millat vakillari orasidagi nikohlar, masalan: o'zbek-rus, o'zbek-ukrain, o'zbek-eston, o'zbek-nemis va boshqalar.

13. Yuridik rasmiylashtirilganligiga ko'ra: sinovdagi oila (birga yashashadi, ammo hali nikohni rasmiylashtirmagan, chunki bir-birlarini norasmiy nikohda sinashayapti), rasmiylashtirish arafasidagi oila (birga

yashashadi, oila qurish maqsadi aniq, ammo ayrim ob'ektiv sabablarga ko'ra rasmiylashtirish kechiktirilayapti), nikohdagi oila, nikohdan tashqari oila (ayrim erkak kishilarning ikkinchi, uchinchi, yuridik jihatdan norasmiy oilasi). Nikohdan tashqari oilalarning ayrimlari pinhona bo'lsa, ko'pchiligi haqida erkak kishining birinchi oilasi va qarindoshlari bilishadi.

Oilaning yuqoridagi shartli ijtimoiy-psixologik klassifikatsiyasi, ularga xos psixologik xususiyatlar mutaxassis (sotsiolog, psixolog)lar tomonidan ilmiy o'rganilishi va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda xizmat qilishi kerak.

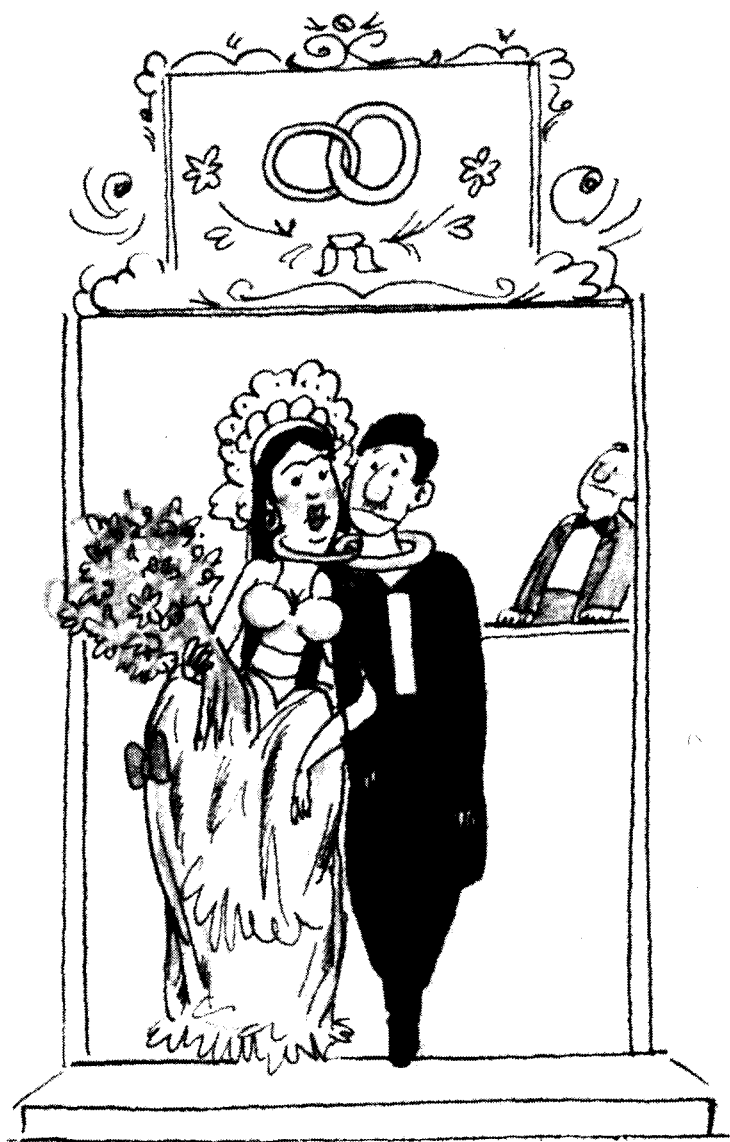
Hozirgi zamon oilasining asosiy funksiyalari

Har bir oila ijtimoiy tizim struktura sifatida jamiyat oldida ma'lum bir funksiyalarni bajaradi. Oilaning ijtimoiy funksiyalari haqida gapirganda, bir tomondan, jamiyatning oilaga ta'sirini, ikkinchi tomondan esa umumiy ijtimoiy tizimda oilaning o'rnini, oilaning hal qiladigan ijtimoiy (jamoatchilik) funksiyalarini hisobga olish lozim.

Barcha oldingi jamiyatlarda oila quyidagi asosiy funksiyalarni bajargan: *iqtisodiy, reproduktiv, tarbiyaviy, rekreativ, kommunikativ, regulyativ (boshqaruv)*.

Bu haqda Sharq allomalari: Abu Nosir Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, A.Temur, A.Navoiy, A.Donish va boshqalar o'z asarlarida yozib qoldirganlar.

Albatta, bu sanab o'tilganlar hozirgi zamon oilasini asosiy funksiyalarining yagona klassifikatsiyasini tashkil eta olmaydi. Chunki ayrim manbalarda: naslni davom ettirish, tarbiyaviy, xo'jalik va o'zaro yordam kabi funksiyalar hozirgi zamon oilasining muhim funksiyalari sifatida ko'rsatib o'tilgan, sotsiolog olimlar (U.M.Sverdlov, V.A.Ryasensov, V.P.Klyuchnikov) esa inson zotini davom ettirish, bolalarni tarbiyalash va xo'jalik funksiyalarini farqlaydi; S.D.Laptenok xo'jalik-maishiy, aholi sonini qayta tiklash, tarbiyaviy va oila a'zolari dam olishi — hordiq chiqarishini tashkil etish; N.G.Yurkevich — ma'naviy muloqot, seksual, bolalarni dunyoga keltirish, tarbiya jarayonidagi hamkorlik, uy xo'jaligini yuritish uchun zarur vositalarni ta'minlash,

dam olishni tashkil qilish, o'zaro moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash; A.G.Xarchev — aholi sonini qayta tiklash, ijtimoiylashuv, xo'jalik, iste'mol va dam olishni tashkil qilish kabilarni farqlaydi. Mana, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qator oilashunos mutaxassislar tomonidan oilaning asosiy funksiyalari turlicha klassifikatsiya qilinmoqda. Bu o'rinda oila funksiyalarini shunchaki sanab o'tish emas, balki ularni, bir tomondan, odamlarning moddiy, xo'jalik-maishiy va ikkinchi tomondan, emotsional va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini qondiruvchi funksiyalarga farqlash muhim.

Shuni ham aytib o'tish joizki, hozirgi zamon oilasida emotsional va ijtimoiy-psixologik jarayonlarni qondirish funksiyasining ahamiyati ortib bormoqda. Hatto sof moddiy xarakterga ega bo'lgan funksiyalarda ham hissiylik ko'proq tus olib bormoqda. Hissiy, emotsional kontaktlarning ahamiyati shahar oilalarida kuchliroq anglanmoqda. Qishloq oilalari esa uy hayvonlari va tomorqa yerlarining borligi evaziga shahar oilalariga qaraganda jamiyatning ishlab chiqaruvchi bo'g'iniligini, ishlab chiqaruvchilik funksiyasini ko'proq saqlab qolmoqda.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida hozirgi zamon oilasining asosiy funksiyalari qatorida quyidagilarni sanab o'tish mumkin: *iqtisodiy, reproduktiv, tarbiyaviy, rekreativ, kommunikativ, regulyativ (boshqaruv), feliotsitologik kabilar.*

Oilaning iqtisodiy funksiyasi

Oilaning iqtisodiy funksiyasi uning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Oila iqtisodi, byudjeti, daromadini rejali sarflash, kundalik xarajatga, zarur buyumlarga pul ajratish, bir necha yildan so'ng olinadigan narsalarga mablag' yig'ish, tejab ro'zg'or yuritish er-xotinning katta tajriba, malakaga ega bo'lishlariga bog'liq. Shuningdek, oilada o'sayotgan bola ham mana shu malaka va ko'nikmalarga ega bo'lib borishi zarurligini unutmagan holda bolaga iqtisodiy masalalarni hal etishni o'rgata borish lozim.

Oila o'zining shu funksiyasi tufayli jamiyatga, davlatga katta iqtisodiy foyda keltiradi. Masalan, bola

tarbiyasi, bolani iqtisodiy ta'minlash borasidayoq uning jamiyatga keltirgan foydasi katta miqdorni tashkil etadi. Buni davlat tomonidan, davlat muass-salarida (bolalar uylarida) bir bolani 16—18 yil tar-biyalab, ishchi kuchi sifatida yetishtirish uchun (uni boqish, kiyintirish, o'qitish, moddiy ta'minlash va sh.k.) har bir bolaga sarflanadigan mablag' va aynan shunday ishchi kuchini oilada tarbiyalash uchun beri-ladigan nafaqa pullari miqdorini solishtiradigan bo'lsak, o'rtadagi farq birinchilar foydasiga bir necha yuz ming so'mni tashkil qiladi.

Tasavvurga osonroq bo'lishi uchun aytish mumkinki, har bir bolani voyaga yetkazish uchun oila davlatga kamida 1ta «Neksiya» avtomashinasi qimmatini miqdori-da iqtisodiy foyda keltiradi. Bu boradagi, ya'ni har tomonlama kamol topgan ma'naviy-axloqiy yetuk, jis-moniy-psixologik sog'lom shaxsni yetishtirishning ma'-naviy-axloqiy jihatlari hech qanday iqtisodiy me'zon bilan o'lchab bo'lmaydi.

Bu oila iqtisodiy funksiyasining atigi birgina shaxsni shakllantirishdagi foydasini ko'rsatadi xolos. Oilada xo'jalik ishlarini yuritish, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, fermer xo'jaligi, shaxsiy ishlab chiqarish kabi-lar uning jamiyat oldidagi iqtisodiy funksiyasi ahamiya-tini tobora orttiraveradi.

Oilaning *reproduktiv* funksiyasi

Oilaning muhim bo'lgan funksiyalaridan yana biri bu uning *reproduktiv (jamiyatning biologik uzluksizligini ta'minlash, bolalarni dunyoga keltirish) funksiyasidir*. Bu funksiyaning asosiy mohiyati inson turini davom et-tirishdan iboratdir. Oila vazifasi faqatgina yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, ularni insoniyat paydo bo'lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlari bilan tanishtirish, ularning salo-matligini saqlab turishdan ham iboratdir. Tabiatan beril-gan avlod qoldirish instinkti odamda farzand ko'rishga, ularni o'stirishga va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojga ay-lanadi. Bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, kishi odatda o'zini baxtiyor his qila olmaydi. Shuningdek er-xotinda

farzand tug'ilishi bilan bog'liq holda butunlay yangi hissiyotlar: ayolda — onalik, erkakda — otalik hissi paydo bo'ladi. Farzand er-xotin munosabatlarini yanada mustahkamlovchi asosiy omil hamdir.

Oilaning jamiyat oldidagi reproduktiv funksiyasi va uning bajarilishi deyilganda aholi sonining qayta tiklanishi uchun har bir oilada nechtadan farzand bo'lishi lozimligi nazarda tutiladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, agar har bir oilada bittadan farzand bo'ladigan bo'lsa, bunday xalq sakkinchi avloddan keyin yo'q bo'lib ketishi mumkin ekan. Har bir oilada ikkitadan farzandning bo'lishi ham aholi sonini saqlab turishni ta'minlay olmaydi. Demograflarning ta'kidlashlaricha, oila o'zining reproduktiv funksiyasini bajarishi uchun har bir oilaga o'rtacha 2,6 ta farzand to'g'ri kelishi kerak.

Albatta, faqat oilagina jamiyat oldidagi funksiyalarini bajarib qolmasdan, balki jamiyat ham oilalarga funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratib berishi lozim. Bu o'rinda hukumatimiz tomonidan yuritilayotgan demografik siyosat, iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy tadbirlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bunday siyosatning asosiy yo'nalishlari: onalik va bolalikni muhofaza qilish, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalarning moddiy ahvolini yaxshilash, yosh oilalarga, onalarga yaratilayotgan imtiyozlar va shu kabilardan iborat.

Oilaning tarbiyaviy funksiyasi

Oilaning muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bir funksiyasi *tarbiyalash* funksiyasidir. Bolalarning aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Oila inson deb ataluvchi binoning faqat poydevorini qo'yish bilan cheklanmasdan, balki uning so'nggi g'ishti qo'yilguncha javobgardir. Ota-ona— san'atkor, bola — san'at asari, tarbiya jarayoni esa san'atning o'zidir. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng milliy qadriyatlarimizning tiklanishi va xalqimiz azaldan saqlab kelayotgan milliy urf-odatlarimiz, an'analarimiz (bola tarbiyasida ota-onadan tashqari, buvi-buva, qarindosh-

urug‘, mahallaning ham ta’siri) bu borada katta ahamiyatga ega. Lekin ba’zan oila tarbiyaviy funksiyasining susayishi va targ‘ibot-tashviqot ishlarining kamligi natijasida oila a’zolari xulqida yomon odatlarimlar ta’siriga berilish, ma’naviy buzuqlik yo‘liga kirish) paydo bo‘lishi tashvishlanarli hollardan biridir. Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining mazkur funksiyasi darajasiga kiradi. Chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga ma’lum bir siyosiy-g‘oyaviy dunyoqarash, axloqiy me’yorlar va xulq namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi. Xalqimizda «qush uyasida ko‘rganini qiladi» deb bejiz aytilmagan. Oilada amalga oshadigan ijtimoiylashuv jarayoni natijasida shaxs ijtimoiy me’yorlar va qadriyatlarini o‘zlashtiradi, ijtimoiy hayotga kirib boradi.

Oilaning *kommunikativ* funksiyasi

Oilaning *kommunikativ* funksiyasi oila a’zolarining o‘zaro muloqot va o‘zaro tushunishga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Psixologik tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, turli ijtimoiy orientatsiyalar, ustanovkalar, hissiy madaniyat, odamning axloqiy, ma’naviy va psixologik salomatligi — oiladagi o‘zaro, ichki muloqot xarakteri, oiladagi katta a’zolarining muloqotda psixologik ustanovkalarni namoyon qilishlari, oiladagi axloqiy-psixologik iqlimga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida fan-texnika taraqqiyotining yuksalib, odamlarning kundalik hayotining urbanizatsiyalashuvining (radio, televidenie, video, kompyuter va boshqalar) ortib borishi, oilalarning tobora nuklearlashib borayotganligi bilan oilaning *kommunikativ* funksiyasining ahamiyati, oila a’zolarining bir-birlari bilan «odamlarcha» suhbatlashib olishning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bu o‘rinda o‘zbek oilasining o‘ziga xos xususiyati: ko‘p avlodlilik, ko‘p farzandlilik kabilar bunday oilalar a’zolari o‘rtasida o‘zaro muloqot to‘laroq amalga oshishiga asos bo‘ladi, ularning o‘zaro muloqotga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq so‘nggi yillarda

ba'zi oilalarda ota-onalar va bolalar o'rtasida muloqotning kamligi, bir-biriga e'tiborning pasayishi, oila a'zolari o'rtasida fikr erkinligining cheklanganligi (ayniqsa, qishloq oilalarida) holatlari ham mavjud, hatto oiladagi o'zaro munosabatlarning yomonlashuvi natijasida oila a'zolarining ayrimlarida stress (asabiy tanglik), suitsid (o'z joniga qasd qilish) kabi noxush holatlarning kelib chiqishi ham kuzatilmoqda. Bunday noxushliklarning oldini olish uchun eng avvalo oila a'zolari o'rtasida oshkora, yaqin, o'zaro tushunarli, ishonchli muloqotning amalga oshishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, lozim bo'lsa, bu borada yoshlarga tegishli bilimlarni berish, aholi uchun psixologik maslahatxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish, treninglar tashkil etish, «Ishonch telefonlari», «Qalb markazlari» kabilarni tashkil etib, ular faoliyatini takomillashtirish lozim.

Oilaning *rekreativ* funksiyasi

Nikoh-oila munosabatlari yuzaga kelgan dastlabki, ibtidoiy zamonlardan buyon unga xarakterli bo'lib kelgan xususiyatlardan biri, undagi shaxslararo munosabatlardan biri uni o'z a'zolarining axloqiy-psixologik himoyalashini ta'minlash, shuningdek bolalarga va mehnatga yaroqsiz yoki keksa qarindoshlarga moddiy va jismoniy yordam ko'rsatish kabilardan iborat bo'lib kelgan.

Bu holat o'z navbatida oilaning asosiy funksiyalaridan yana birini, uning rekreativ funksiyasini tashkil qiladi. Oilaning *rekreativ* — o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish, bir-birining salomatligini mustahkamlash, oila a'zolari dam olishini tashkil etish funksiyasidir. Bu funksiya keyingi yillarda yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oila a'zolari salomatligini mustahkamlash, oila a'zolarining dam olishini tashkil etish, oila a'zolarining bevosita mehnat, o'qish va boshqa ijtimoiy faoliyatlaridan xoli holda, ya'ni bo'sh vaqtlarni birgalikda o'tkazishlarini qanday tashkil qilishlari, unda bularning o'zaro munosabatlari xarakteri qanday ekanligi bugungi kun oilasi mustahkamligi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omil-

lardan hisoblanadi. Bo'sh vaqt jamiyatning nihoyatda muhim ijtimoiy qadriyatlaridan biridir. Bu qadriyatdan odamlar turlicha foydalanadilar. Bo'sh vaqtini muntazam ravishda qanday o'tkazishiga qarab har bir odamning yetuklik darajasiga, ma'naviy dunyosiga baho berish mumkin. Bu borada erishilgan yutuqlarimizdan biri shuki — dam olish va sog'lomlashtirish ishlariga davlat miqyosida ahamiyat berila boshlandi. Lekin ko'pchilik turli sabablar bilan (ularning o'zlari ko'proq moddiy sababni ko'rsatishadi) madaniy dam olishga e'tibor bermay qo'yganligini ham aytib o'tish lozim. Hozirgi vaqtda oilaviy dam olish, oilaviy turizm va qator oilaviy tadbirlar doirasi kengayib bormoqda.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, hozirgi vaqtda oilaning rekreativ funksiyasini davlat va ijtimoiy tashkilotlar o'z zimmasiga olmoqda. Odamlarning xavfsizli-

gini ta'minlash, qariyalarga bepul tibbiy yordam ko'rsatish (bizning milliy xususiyatlarimizga yot bo'lsa-da, qariyalar uylarining ochilishi), odamlar dam olishlari va o'z sog'liqlarini tiklab olish imkoniyatlarini beradigan dam olish uylari va sanatoriylarning ochilishi kabilar shular jumlasidandir. Lekin shu bilan birga oilaning o'z a'zolarining axloqiy-psixologik ximoyalanganligini ta'minlashdagi roli tobora ortib bormoqda. Chunki odam faqat o'z oilasidagina va faqat o'z yaqinlari qurshovidagina o'zini tom ma'noda xotirjam, erkin his qila olishi mumkin xolos. Bu borada oilaning o'rnini hech bir ijtimoiy muassasa bosa olmaydi.

Oilaning felitsitologik funksiyasi

Hozirgi zamon oilasining tobora ahamiyati ortib boryotgan funksiyalaridan biri uning felitsitologik funksiyasidir (italyancha «felitsite» — baxt). Shaxsiy baxtga erishishga intilish oilaviy munosabatlar tizimida ko'p jihatdan hal qiluvchi bo'lib bormoqda. Baxt nima o'zi? Hozirgi zamon oilasi o'z a'zolarining baxtini ta'minlashda qanday rol o'ynaydi? Baxtga intilish har

bir inson uchun tabiiydir va ayni shu baxtga intilish ularni oila qurishga undaydi. Inson o'ziga ato etilgan baxtning to'rtidan uch qismini oiladan, choraktaga yetar-etmas qismini boshqa narsalardan topadi. Oilada er-xotinning bir-birini to'liq tushunishi — ularning o'zlarini baxtli his qilishlarini ta'minlaydi. Shuningdek, o'zidagi mavjud tabiiy-ijodiy imkoniyatlar (iqtidor)ni ro'yobga chiqarish, jamiyat va oila doirasida sarflash ham insonga o'zini baxtli his qilish imkonini beradi. Keyingi vaqtlarda insonning imkoniyatlari ortgan sari uning baxtga intilish darajasi ham ortib bormoqda. Lekin ba'zan nopok yo'llar bilan pul topish orqali baxtli bo'lishga intilish yoki o'zgalar hisobiga shaxsiy baxtga intilish kabi salbiy holatlar ham uchrab turadi. Ba'zan esa oila a'zolarining (ayniqsa er-xotinning) shaxsiy baxtga o'z-o'zicha intilishi oilalarda noxush holatlar (xiyonat kabi)ni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun har bir shaxs o'zida ko'proq vijdonlilik, poklik, halollik kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarini tarbiyalashga e'tibor berishi lozim.

Oilaning *regulyativ* funksiyasi

Oilaning regulyativ funksiyasi oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro'ni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bunda kattalar tomonidan yosh avlodni nazorat qilish va ularni moddiy hamda ma'naviy tomondan qo'llab-quvvatlash nazarda tutiladi. O'tgan zamonlarda oilaning boshqarish funksiyasi ma'lum darajada rasmiy tarzda belgilab ham qo'yilgan. Unga ko'ra oilada kim oila boshlig'i bo'lishi, uning obro'si va ustunligi qayd etilgan va oilaning shu a'zosi (asosan ota) butun umri davomida o'z farzandlari va oila a'zolari xatti-harakati, xulqi uchun javobgar bo'lgan. Ota-onasiga bo'ysunmaganlarni jazolash hollari ham nazarda tutilgan.

Hozirgi zamon egalitar oilalarida esa oilaning boshqaruv funksiyasi asosan axloqiy me'yorlar, oila a'zolarining shaxsiy obro'si va birinchi navbatda ota-onalarning bolalarga nisbatan bo'lgan munosabatlaridagi

obro'si kabilar yordamida amalga oshiriladi. Shunga ko'ra ba'zi oilalarda oilani boshqarish, unga boshchilik qilish oila a'zolarining qiziqish va imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilsa, ba'zi oilalarda (er-xotinning alohida-alohida) liderlikka intilishi natijasida oilaviy nizolarning ortib borishi, bolalarning har tomonlama e'tibordan chetda qolishi, natijada jinoyatchilik ko'chasiga kirib ketishi kabilar kuzatiladi. Ba'zi oilalarda ayol liderligining mavjudligi o'g'il bola shaxsida ayollarga xos xususiyatlarning ko'payib borishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga oilaning boshqaruv funksiyasi oila a'zolarining xulqi, mas'uliyati, majburiyati kabilarni ham boshqarishni, nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Odam oila qurganidan so'ng albatta uning ijtimoiy mavqei o'zgaradi. Endi u «uylanmagan yigit», «tur-mushga chiqmagan qiz» emas, balki «oilali» odamdur. Shunga ko'ra u o'zining xatti-harakatlari, xulqini ham oilali odamga xos tarzda qaytadan ko'rib chiqadi. Oila qurish tufayli uning mas'uliyati ortadi. Erning va xotinning xulqi ham endi o'ziga xos boshqariladi.

Oilaning *relaksatsiya* funksiyasi

Hozirgi zamon oilasining eng asosiy funksiyalaridan yana biri relaksatsiya funksiyasidir. Bu degani oila a'zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir. Ma'lumki fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida ishlab chiqarish munosabatlarining jadallashuvi, xalq xo'jaligining turli jabhalarida yangi texnologiyalarning joriy etilishi va shu kabi qator omillar inson ruhiyatiga oldingilariga qaraganda ko'proq jismoniy, ruhiy zo'riqishlar bermoqda. Bugungi va ertangi kun sanoati, ishlab chiqarishi ishchi xodimdan bor imkoniyatini safarbar qilib, butun vujudi bilan ishlashni va o'zining kasb-hunar mahoratini muntazam oshirib borishni taqazo qiladi. Ishlab chiqarish jarayonlari jadalligining bunday tarzda davom etishi shu jarayonlar ishtirokchisi, boshqaruvchisi insonni tezda toliqib, o'zining mehnat qobiliyatini yo'qotishiga olib kelishi mumkin. Ish kuni davomida ko'tarinkilik, kuchli zo'riqish bilan ishlagan xodim, ishchi ishdan so'ng o'z uyida, oila a'zolari qurshovida boshqa tashvishlarni unutib, ular unga ko'rsatadigan mehr-oqibatdan bahramand bo'lib, ular bilan bo'ladigan o'zaro muloqot, ular tomonidan bo'ladigan emotsional qo'llab-quvvatlash, beriladigan daldalardan ruhiy quvvat olib, ertangi kun mehnat faoliyatiga o'zini qayta tiklab olishi lozim bo'ladi. Buning uchun esa uning oilasida tinchlik, totuvlik, o'zaro tushunish, o'zaro hurmat, mehr-oqibat, ijobiy psixologik iqlim hukm surmog'i lozim. Aks holda odam bu oilada emotsional jihatdan, ruhiy jihatdan o'zini qayta tiklab ola olmaydi. Bu esa oqibatda odamning mehnat faoliyatida turli xatolarga, ishda sifatsizlik, jarohatlarga yo'l qo'yishiga, turli kasalliklarga duchor bo'lishiga olib kelishi mumkin. Yuqoridagi funksiyalarning muvaffaqiyatli bajarilishi har qanday oila uchun oila baxtini ta'minlovchi me'zon hisoblanadi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, oila — jamiyatning bir bo'lagi, uning asosiy yacheykasidir. Shuning uchun oilaning o'z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi nafaqat uning ichki holatiga, shu bilan birga jamiyatning ijtimoiy sog'lomligiga ham ta'sir etadi. Shunday ekan jamiyatni sog'lomlashtirish uchun eng avvalo oilaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish, oilaning faqat ichki muammolarinigina emas, balki umumijtimoiy muammolarini ham hal qilishga hissa qo'shishini ta'minlash lozim.

Bilimni tekshirish uchun savollar

1. *Hozirgi zamon oilasining qanday turlari mavjud?*
2. *Hozirgi zamon oilasining qanday asosiy funksiyalari farqlanadi?*
3. *Oilaning har bir funksiyasi jamiyat va shaxs uchun qanday ahamiyatga ega?*

Rivoyatlar.

Isrofgar xotin va uning eri

Bir vaqtlar qishloqda yashaydigan er-xotin bo'lgan ekan. Er juda xushfe'l, vazmin, sabr-qanoatli zot ekanlar. Ammo xotini yaxshi tarbiya olmagan, er qadrini bilmagan, uy-ro'zg'or ishidan bexabar, isrofgar, xojasini qon qustirgan badbaxt ayol ekan.

Ko'p vaqtlar o'tgach ul odam xotinidan xafa bo'la boshlabdi. Chunki u nasihat etsa, quloq solmas emish. Yaxshi gapirsa, tushunmasmish. Qo'pol gapirishga esa erning odobi yo'l qo'ymas ekan. Er yana nasihat qilarmish:

— Xonim, tejamli, tutumli ro'zg'or yuritgin. Men ko'p charchadim, avvalgi kuch-quvvatim qolmadi.

Bir kuni ul odam uyda qolibdi. Havo sovuq bo'lganidan o'sha kuni ishga bormabdi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, kecha olib kelgan o'tinlarini xotini quchoq-quchoq o'choqqa solib yoqardi.

— Ey, xonim! Sen nima qilyapsan, o'zi? Shuncha ham o'tin yoqadimi? Sal ayab yoqqin o'tinlarni, — dedi u tutoqib.

— Nima qilay bundan ham kam o'tin yoqsam, uy isimaydi, — javob berdi xotini.

Oradan vaqtlar o'tib, ul odam xastalanib qoldi. Tog'dan o'tin kesib keltirish xotinning o'ziga qoldi. Xotin borib o'tin kesib orqalab keldi. Eri turib o'choqqa bir quchoq o'tin soldi. Buni ko'rgan xotini:

— Siz qanday odamsiz, nima qilyapsiz, o'tinni kesib orqalab keldim, yelkam yara bo'ldi. Ayab yoqing, mening holimga tushuning, — dedi.

— Yaxshi, xonim, xo'p bo'ladi. Sen xafa bo'lma. Bir tutam o'tinni bekorga yoqmayman, sen aytgancha bo'laqolsin, — xotinini tinchitdi u.

Ul odam oxiri tushundiki, ota-bobolarimiz: «Ming nasihatdan bir mashaqqat, musibat yaxshi», «Odamga ming o'git bergandan, qiyinchilik tezroq aql kirgizadi», «Nasihat bilan tuzalmaganning haqqi azobdir», deb juda to'g'ri aytgan ekanlar.

Boylukmi, oqila xonimmi?

Bir vaqtlar Bog'dodda yuz bergan kuchli yong'inda boyning hamma boyligi kuyib kul bo'ldi. Butun mol-dunyosining bir pastda yo'q bo'lganiga chidamagan odam Bog'dod ko'chalarida faryodu fig'on chekib yig'ladi. U odam ham yig'lardi, ham uyi-ga qarardi. Bu falokatni ko'rib, uning qarshisidan bir oqil odam chiqib debdi:

— Ey do'stim, bu kap-katta odamga yig'lash nimasi?

Uyi yongan odam:

— Men yig'lamay kim yig'lasin?.. Bir zumda hamma molu mulkim kul bo'ldi-ketdi! Bir lahzada faqir va qashshoq bo'ldim, — dedi.

Ko'pni ko'rgan-kechirgan oqil odam:

— Yaxshi, uydagi umr yo'ldoshing qanday? Aqllimi, erining dardi, erining kayfiyatini, erining qadrini biladimi? — deb so'radi.

Uyi yongan kishi bir zumda o'ylanib qoldi va:

— Ha, bu jihatdan baxtiyorman. Oллоhga shukur, farosatli, soliha xonimim bor, — dedi.

Ko'rgan-kechirgan kishining xotini afsuski, ko'ngildagidek emas, bu jihatdan baxtsiz edi. U uyi kuygan odamga bunday debdi:

— U holda nega yig'laysan, ey nodon?! Bu dunyoda mato uchun ham ko'z yoshi to'kadimi? Men shunday bir xotinga uylanganmanki, aqli kalta, er qadr-qimmatiga yetmaydi. Sen falokatning nimaligini bilmaysan. Sen aqli kalta, tili uzun, jag'i tinmas bir xotinga uylangin, o'shanda bilasan falokat nimaligini! Do'konlaring yonibdi, nima bo'libdi? Sen sog' bo'lsang, hammasini topasan. Yoningda ko'nglingdagidek xotining senga madadkor bo'lib, ma'naviy quvvat berib turganidan keyin tezda o'zingni o'nglab olasan.

Hadislar

Kimki uchta qiz farzandini o'stirib, boqib, tarbiyalab munosib joylarga uzatsa, mukofoti jannatdir.

* * *

Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilangizlar.

* * *

Xotinning erga nisbatan haqlari: o'zi ovqatlanganda xotinini ham ovqatlantirishi, o'zi yangi kiyim olib kiysa, unga ham olib kiyintirishi, yuziga urmasligi, haqorat qilib

so'kmasligi, arazlashganda uzoqqa ketib emas, faqat bo'lak yotishligidir.

* * *

Jamiyat nuqtai nazaridan qaralganda, oila inson naslini saqlab qolish vazifasini bajarsa, yakka shaxslar nuqtai nazari-dan qaralganda, uylanish — ruhiy xotirjamlik, erkak va ayol-lar orasidagi muhabbat va bir-birlariga mehribonlikdan ibo-ratdir.

Hikmatlar

1. Ro'zg'or — o'ttiz ikki og'zi bor.
2. Bemehr qarindoshdan mehr bilgan yot yaxshi.
3. Baliqning tirikligi suv bilan,
Odamning tirikligi odam bilan.

Aforizmlar

Erkakni millioner qilish har bir ayolning qo'lidan keladi, agar erkak milliarder bo'lsa.

(Charlz Chaplin)

* * *

Bir shaxsning ikkinchi shaxsga jonli qiziqishi uchinchi odamning dunyoga kelishiga sababchi bo'ladi.

(Xenrik Yagodzinskiy)

* * *

Agar ayolni erkak ustidan hukmronlik qilish uchun yaratgan bo'lganida, uni erkakning boshidan yaratgan bo'lardi. Agar erkakning quli sifatida yaratganida, uni erkakning oyog'idan yaratgan bo'lar edi. Xudo ayolni erkakning tenghuquqli do'sti, yori sifatida yaratgani uchun ham uni erkakning qobirg'asidan, yurakka yaqin joyidan yaratdi.

(Avgustin)

* * *

Uylanish — bu o'z huquqining yarimisidan mahrum bo'lib, o'z vazifalarini ikki baravar oshirishdir.

(Artur Shopengauer)

Latifalar

— Janob direktor, nima uchun siz doimo, faqat uylangan xodimlarning ishdan keyin qolishlarini iltimos qilasiz.

— Chunki ular hech qachon uylariga shoshilishmaydi.

* * *

— Men, Per sening xotining qochib ketganini eshitib hayron qoldim! Axir, men uni sening eng yaxshi do'sting deb o'ylab yurardim.

— Haqiqatan ham u mening eng yaxshi do'stim. Biroq, u hozircha buni bilmaydi.

* * *

— Kuchli yomg'ir yog'ayapti, mening xotinim esa zontiksiz chiqib ketgan edi.

— Xavotir olma, u biron-bir magazinga kirib yomg'irdan bekinib turgan bo'lsa kerak.

— Men aynan shunisidan xavotirdamanda.

IV b o b

O'smirlarning yosh-psixologik xususiyatlari

*Qay yoshdan yurakda ishq o'ti yonar?
So'rog'in salomdek so'raydi alik.
Birinchi bo'sadan yoshlik boshlanar,
Ungacha bo'lgani bari bolalik.*

U y g' u n.

O'smirlik davri haqida tushuncha

Psixologiya fanining muhim sohalaridan biri bo'lmish yosh psixologiyasi bevosita inson psixologiyasining namoyon bo'lishi va rivojlanishining turli yoshlarda qanday kechish xususiyatlari, qonuniyatlari, mexanizmlarini o'rganadi. Psixika namoyon bo'lishining yosh xususiyatlari o'rganilar ekan, shuni nazarda tutish kerakki, yosh psixologiyasida turli yosh davrlari bir-biridan sezilarli farqlanadi. Bular: chaqaloqlik davri, ilk bolalik davri, maktabgacha ta'lim davri, kichik maktab yoshi davri, o'smirlik davri, ilk yoshlik davri, yoshlik davri, yetuklik davri va keksalik davrlaridir. Bu davrlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, sifatlarga ega bo'lib, ular bir-biridan odamning xronologik yosh ko'rsatkichlariga ko'ragina emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, ro'y beradigan o'zgarishlar, uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga ko'ra ham farqlanadi.

Biz ushbu mavzu orqali Sizlar haqingizda, Siz o'smirlarning yosh-psixologik xususiyatlaringiz haqida, ya'ni o'smirlik davri psixologiyasi haqida to'xtalib o'tamiz.

O'smirlik davri insonning bolalikdan — yoshlikka o'tuvchi va o'z navbatida boshqa davrlardan o'zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davrdir. Bu davr taxminan bolalarning 5—8-sinflarda o'qish paytlariga to'g'ri keladi va 11—12 yoshdan 14—15 yoshgacha bo'lgan davr oralig'ida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1—2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin.

O'smirlik davri ayrim maxsus psixologik adabiyotlarda «o'tish davri», «og'ir davr», «inqiroz davri» kabi nomlar bilan ham ataladi. Bu davrning «og'irligi», «keskinligi», «murakkabligi» nimalar bilan asoslanadi?

O'smirlik davrining og'ir, murakkab davr ekanligi ko'plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlari: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun — mohiyati ham o'zgaradi. Bu davrda o'smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik holatlarida, uning ijtimoiy holatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli xil an'analar kuzatiladi. Bu davrga kelib bola endi «bola» emas va shu bilan birga hali «katta» ham emas. Uning o'z-o'ziga va atrofdagilarga nisbatan bo'lgan munosabatlari butunlay boshqacha xarakter kasb etib boradi. Uning qiziqishlari tizimi, ijtimoiy yo'nalganligi qaytadan shakllanadi, o'z-o'zini anglashi, baholashi, qadriyatlarini o'zgaradi. Uning uchun o'z «men»i va shu «men»ning ahamiyati ortadi.

O'smir organizmida ro'y beradigan o'zgarishlar

O'smir organizmida ro'y beradigan o'zgarishlar shundan iboratki, bola rivojlanishining ayni shu davrida

biologik, fiziologik yetukligi borasida tub o'zgarishlar amalga oshadi. Fiziologik rivojlanish va jinsiy balog'atga yetish jarayonining yangi bosqichi boshlanadi. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishi bilan boshlanadi. Bu davrda gipofiz bezining funksiyalari faollashadi. Uning old qismidan ajralib chiqadigan garmon organizm to'qimalarining o'sishi va boshqa muhim ichki sekretiya bezlari (qalqonsimon bez, buyrak usti va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Ularning faoliyati o'smir organizmida ko'plab o'zgarishlarni yuzaga keltiradi, jumladan bo'y o'sishining keskin tezlashishi (bir yilda o'g'il bolalarda 4—5 sm, qizlarda 3—4 sm o'sishi kuzatiladi), jinsiy balog'atga yetish, jinsiy organlarning rivojlanishi va ikkilamchi jinsiy belgilarning paydo bo'lishi amalga oshadi. Bu jarayonlar qiz bolalarda 13—15 yoshlarda nisbatan jadal kechadi. Jismoniy rivojlanish va jinsiy yetilishning akseleratsiyalashuvi kuzatilayotgan hozirgi vaqtda ayrim qizlar 9—10 yoshda, o'g'il bolalar esa 11—12 yoshlarida jinsiy balog'atga yetishning boshlanish bosqichida bo'lishi mumkin.

Bo'yning o'sishi, vaznning ortishi, ko'krak qafasining kengayishi — bularning barchasi jismoniy rivojlanishining o'smirlik yoshiga xos xususiyatlaridir. Shular tufayli o'smirning tashqi ko'rinishi bolaning tashqi ko'rinishiga qaraganda farq qiladi: tana proporsiyasi kattalarga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Shuningdek o'smirning yuz tuzilishi ham o'zgarib bosh suyagining yuz qismi jadal rivojlana boradi. O'smirlik yoshida umurtqa pog'onasining o'sishi bo'yning o'sish tempidan orqada qoladi. Chunki 14 yoshgacha umurtqa pog'onalari o'rtasidagi oraliqlar tog'aylar bilan to'lgan bo'ladi, bu esa ortiqcha jismoniy zo'riqish, tana holatining noto'g'ri turishi tufayli umurtqa pog'onasining noto'g'ri rivojlanishga moyilligini bildiradi. Umurtqa rivojlanishini buzilishining eng ko'p holati 11—15 yoshlarga to'g'ri keladi va ayni shu yoshlarda ro'y berishi mumkin bo'lgan defektlarni ham bartaraf etish oson kechadi. 20—21 yoshlarga yetib tos suyaklarining o'sishi yakunlanadi (shu davrda qizlarning jinsiy organlari ham yetiladi).

Muskul vazni va muskul kuchlarining ortishi jinsiy balog'atga yetishning oxirlarida nisbatan jadalroq amal-

ga oshadi. Bunda o'g'il bolalarda muskullarning rivojlanishi erkaklarga xos tipda, qiz bolalarning yumshoq to'qimalari esa ayollarnikiga xos tipda amalga oshadi. Bu esa har bir jins vakiliga o'ziga xos erkaklik va ayollik sifatlarini beradi. Bu jarayonlarning nihoyasiga yetishi esa o'smirlik davridan keyin amalga oshadi.

Muskul kuchlarining ortishi o'smir jismoniy imkoniyatlarini kengaytiradi. Buni bolalar juda yaxshi anglaydilar va ularning har biri uchun bu juda muhim ahamiyatga ega. Biroq o'smir muskullari kattalarnikiga qaraganda tez toliquvchan bo'ladi va davomli kuchlanishlarga dosh berolmaydigan bo'ladi. Shuning uchun sport va jismoniy mehnat bilan shug'ullanishda buni inobatga olish lozim.

Turli organ va to'qimalarning o'sishi yurak faoliyatiga ham yuqori talablar qo'yadi. O'z navbatida yurak ham qon tomirlariga qaraganda tezroq o'sadi. Bu jarayon yurak qon-tomir sistemasi faoliyatidagi funksional buzilishlarga sabab bo'lishi, yurak urishining tezlashishi, qon bosimining ortishi, bosh og'rig'i, bosh aylanishi, tez toliquvchanlik kabilar ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

Shuningdek, o'smirlik davrida ichki sekretsiya bezlari faoliyati bilan bog'liq ravishda organizmda keskin o'zgarishlar ro'y beradi. Ayniqsa, qalqonsimon bez va jinsiy bezlar ajratib chiqaradigan garmonlar organizmda modda almashinishining katalizatori vazifasini bajaradi. Chunki endokrin va nerv sistemalari bir-biriga uzviy bog'liqdir. Shunga ko'ra o'smirlik davri bir tomondan, quvvatning keskin ortishi va ikkinchi tomondan, patogen ta'sirlarga o'ta sezgirliigi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun aqliy yoki jismoniy ortiqcha toliqish, uzoq muddatli asabiy zo'riqish, affektlar, kuchli salbiy hissiyotlar (qo'rqish, g'azab, xafagarchilik) endokrin buzilishlarga (menstrual siklning vaqtincha buzilishiga) va nerv sistemasi funksiyasining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday buzilishlar ta'sirlanuvchanlikning ortishi, o'zini tuta bilmaslik, parishonxotirlik, ishda mahsuldorlikning pasayishi, uyquning buzilishi kabilarda namoyon bo'ladi.

O'smirlik davrida endokrin va nerv sistemalari faoliyatining bolalik davrida mavjud bo'lgan muvozanati

buziladi, yangisi esa endigina o'rnatilayotgan bo'ladi. Bunday qayta qurilishlar albatta o'smirning ichki holati, kayfiyati, ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi va ko'pincha uning umumiy noturg'unligiga, ta'sirlanuvchanligiga, serjahlligiga, harakat faolligiga, vaqti-vaqti bilan hamma narsalarga befarq bo'lib qolishligi va lanjligiga asos bo'ladi. Bunday holatlarning yuzaga kelishi ko'pincha qizlarda menstrual sikl boshlanishidan bir oz oldinroq yoki sikl davrida ko'proq kuzatiladi.

Jinsiy balog'atga yetish va jismoniy rivojlanishdagi o'sish o'smir ruhiyatida yangi psixologik tuzilishlarning yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, bu o'smir uchun juda sezilarli bo'lgan o'zgarishlar bo'lib, ular o'smirning katta bo'lganini his qilishining yuzaga kelishining ob'ektiv manbasi bo'lib xizmat qiladi (uning asosida o'smir o'zining kattalarga o'xshashligini his qiladi). Ikkinchidan, jinsiy balog'atga yetish boshqa jins vakiliga qiziqishni rivojlantiradi, yangi kechinma, hissiyot, tuyg'ularni yuzaga keltiradi. O'smirning ichki bandligi va yangi taassurotlar, kechinmalarga munosabati darajasi ularning o'smir hayotidagi o'rni keng ijtimoiy sharoitlar bilan, o'smir hayotining konkret individual sharoitlari, uning tarbiyasi va muloqoti xususiyatlari bilan belgilanadi. Bu o'rinda o'smir shaxsi shakllanishiga faqat kattalar uchun mo'ljallangan kitoblar va kinofilmlar salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bularning barchasi, shuningdek, o'rtoqlari bilan sevgi va jins muammolari haqida gaplashishlari o'smirlarda odamlar munosabatlarining intim jihatlariga ko'tarinki qiziqishni yuzaga keltirishi, erotik an'analar va ilk seksuallikni rivojlantirishi mumkin. Har ikkala jins o'smirlari uchun bu davrda ilk romantik hislarning yuzaga kelishi «birinchi muhabbat»ga duch kelishi, birinchi bo'salarni olish kabilar me'yoriy hol hisoblanadi.

Sinxona... Gung devor...	Bulutlar yorildi qarsillab,
Partalar...	Yig'ladim yomg'irday sevalab.
Oynaday yarqiroq nigohlar.	Bir kuni tilingdan
Sukunat so'zlardi sirlarni,	tarsillab,
Bizlardan qo'rqardi gunohlar.	Ulg'aydik, huv maktab hovlisin
	Tark etdi biz bosgan murg'ak iz.
Bir kalom otildi:	Mung'aydik, yetimday mung'aydik,
«Sevaman!»...	Sevgili sevgidosh, sevgisiz.

Bolalik... O'lis o'n olti yosh...
Nahot u kunlarga
qaytmayman?

Ay, meni yig'latgan sinfdosh,
Men seni...
Men seni...
Aytmayman!..

(S h a m s i y a)

O'smirlik avtonomiyalari

O'smirlik davrining xarakterli xususiyatlaridan yana biri — bu davrda o'smirlarda kuzatiladigan o'smirlik avtonomiyasi holatidir. O'smirlik avtonomiyasining huquqiy avtonomiya, emosional avtonomiya, makoniy avtonomiya kabi turlari farqlanadi.

Ma'lumki, bola dunyoga kelgan kundan boshlab kimningdir qaramog'iga muhtoj bo'ladi. Ota-onasi va boshqa yaqinlari uni oziqlantiradi, kiyintiradi, tarbiyalaydi va bolani muntazam nazorat ostida tutadi. Ular bolani har tomonlama qo'llab-quvvatlab turadilar va bola bunday qo'llab-quvvatlash, daldalarga muhtojlik his etib turadi.

O'smirlik davrida esa bola o'z hayotini, xavfsizligini ta'minlash borasida nisbatan mustaqillikka erishadi. Endi u o'zini o'zi himoya qila olishi, lozim bo'lsa o'zi o'z imkoniyatlari darajasida mehnat qilib, yetarli darajada daromad qilishi, o'z ehtiyojlarini mustaqil ravishda o'zi qondira olishi mumkin bo'ladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan huquqiy avtonomiya ayni vaqtda bola o'smirlik yoshiga yetishi bilan unga qator huquqiy imkoniyatlar berilishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda bola yuridik shaxs hisoblanib, ovoz berish huquqiga ega bo'ladi. Mabodo bu davrda o'smir ota-onasi ajralib ketgudek bo'lsa, bu holatda o'smirning qaerda va kim bilan qolishi bola xohishiga qarab hal etiladi. Shuningdek, bola bu davrda o'z imkoniyatidan kelib chiqqan holda rasmiy ravishda jismoniy mehnat bilan shug'ullanishi ham mumkin. Lozim bo'lsa ulardan o'z xatti-harakati, qiliqlari uchun javob berishi ham talab qilinadi. Shu kabi huquqiy imkoniyatlarga ega bo'lish va bundan o'smirning xabardorligi uning huquqiy avtonomiyasining yuzaga kelishini ta'minlaydi. Bunday avtonomiyaga ega bo'lish o'smirda o'z xatti-harakati uchun javobgarlik, mas'uliyatlilik hissini yuzaga keltiradi.

O'smirlik avtonomiyalaridan yana biri — emotsional avtonomiyadir. Ma'lumki, bola dunyoga kelgan ondan boshlab u onasi va atrofidagilarning emotsional, hissiy qo'llab-quvvatlashiga, mehr-muhabbatini namoyon qilishiga, erkalashiga ehtiyoj his qiladi. Shuning uchun ham ilk bolalik yoshidagi, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni suyub, erkalab ularni quchib, boshini silab, yoqimli gaplar va muomala bilan ularga hissiy yaqinlik namoyon qilinsa, ular bundan quvonib, xursand bo'ladilar va erkalayotgan shaxsga nisbatan talpinadilar. Buni yosh bolalarning onasiga suykalishi, ularning pinjiga suqilishi, ularga erkanishi hollarida kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, bolalar o'z tengdoshlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarida nizo-tortishuvlarga duch kelganida va ayniqsa, tengdoshlaridan «jabrlangan-da», «engila boshlaganidan», ota-onasidan va atrofidagi yaqinlaridan emotsional dalda, hissiy qo'llab-quvvatlash kutadi va bu borada ularga murojaat qiladi. Agar o'z vaqtida shu hissiy daldani ola olsa, o'zini erkin, tetik, g'olib his qiladi va ular bilan quvonib yuradi. O'zining kichkinagina hayotida duch kelgan «muammolari»ni hal qilishda kattalar yordamiga muhtojlikni his qiladi, ulardan muntazam foydalanishga intiladi.

O'smirlik davrida esa aksincha, o'smir endi «yosh bola» emas, endi u «katta odam». Katta odam esa mustaqil bo'lishi, o'z muammolarini o'zi hal qilishi kerak. Bu davrda kattalar yordamiga murojaat qilish tengdoshlar tomonidan qoralanadi. Va buni o'smirning o'zi ham xohlamaydi. Bu davrda o'smirlarga kattalar tomonidan oldingidek ko'rsatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular o'zlarini erkalab, silab-siy-pashlarini, «arzimagan narsalar» uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olqishlarni «yoqtirmaydi». Endi ular atrofdagilarning hissiy qo'llab-quvvatlashlaridan xoliroq bo'lishga, o'z muammolarini o'zlari shaxsan hal qilishga intiladilar. Oldinlari ko'chada, bog'chada, maktabda yuz bergan voqealar haqida uyidagilarga shikoyat qilib ota-onasidan yordam so'ragan bo'lsalar, endi oiladan tashqarida birontasidan dakki eshitib, kaltak yeb kelgan taqdirda ham bu haqda ota-onasiga bildirmaslikka harakat qiladi va imkon qadar ota-onalarining uning «ishlariga» aralashmasliklarini xohlaydi.

Bularning barchasi o'smirlarda bevosita kuzatiladigan emotsional avtonomiyaning alomatlaridir.

O'smirlarda kuzatiladigan avtonomiya holatining yana biri makoniy avtonomiyadir. Bunga ko'ra o'smirlar imkon qadar o'z xonasida yolg'iz qolishga, biron bir ishni bajarayotgan yoki biron bir joyda bo'lgan vaqtlarida imkon qadar yolg'iz bo'lishga ayniqsa, o'z ota-onasi, oila a'zolari nazaridan chetroqda bo'lishga, o'z o'y-xayollari bilan mashg'ul bo'lib vaqt o'tkazishga intilib qoladi. Suhbatlashsa ham asosan o'z tengdoshlari, yaqin o'rtoqlari bilangina muloqotda bo'lib, o'z ota-onasi bilan imkon qadar kamroq muloqotda bo'lishga intilib, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib qoladi. Ayni vaqtda o'smir kuzatilayotgan bu hodisalarning asl sababini tushunmagan ayrim ota-onalar ularning bunday holatidan xavotirlanib, ular bilan oldingiga qaraganda ko'proq qiziqib qoladilar. Boshqacha qilib aytganda, ularning avtonomiyasiga «bostirib kiradilar». Buni esa o'smirlar yoqtirmaydi. Bunday holatlar o'smirlar va ularning ota-onalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarida kelishmovchiliklar, nizolarning yuzaga kelishiga asos bo'lishi mumkin.

Yuqorida qisman to'xtalib o'tganimizdek, o'smir ruhiyatida kuzatiladigan xarakterli xususiyatlardan biri — ularning o'ta ta'sirlanuvchan, jizzaki, qo'rs, sal narsaga xafa bo'lishi uning hissiy noturg'unligi ifodasidir. Bunday holatlarning yuzaga kelish sabablaridan biri bevosita jinsiy balog'atga yetish, ichki sekretiya bezlari, ayniqsa, jinsiy bezlar funksiyalarining faollashuvi va shular bilan bog'liq holda o'smir organizmida ro'y beradigan psixofiziologik o'zgarishlardir.

Ma'lumki, o'smirlik davrida o'smirning «men»i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofida qilargalarga ayniqsa, o'z o'ziga bo'lgan munosabati, qiziqishlari, qadriyatlarini yo'nalishi keskin o'zgaradi. Uning o'z shaxsiga bo'lgan e'tibori kuchayadi. O'smirlik davrida shaxs egotsentrizmi boshqa davrdagilarga qaraganda eng yuqori darajaga yetadi. Bu davrda o'smir o'z shaxsiyatini boshqalardan ustun qo'yadigan, o'ziga ko'proq bino qo'yadigan bo'lib qoladi. Shu davrda o'g'il bolalarda ham, qiz bolalarda ham shunchaki kattalarga taqlid qilib emas, balki tom ma'noda o'zining xatti-harakatini nazorat qilish, o'zining yurish-turishi, kiyinishi, tashqi ko'rinishiga astoydil e'tibor

berish, pardoz-andoz bilan shug'ullanish kabi holatlar kuzatiladi. Biroq bu davrdagi endokrin sistemasi faoliyati, epofiz, jinsiy sekretsiya bezlari ajratib chiqaradigan garmonlar ta'siri ostida o'smir organizmida va tana tuzilishida o'zgarishlar ro'y beradi. Uning tana tuzilishi proporsiyasi buziladi (u nisbatan beso'naqayroq bo'lib qoladi), tovushlari o'zgarib, do'rillab qoladi. Jinsiy balog'atga yetishning boshlanishi bilan yuzlariga husnbuzar chiqa boshlaydi. Bularning barchasi o'smir uchun kutilmagan, uncha xush kelmaydigan holatlardir va aynan ana shu holat o'smirning ta'sirlanuvchanligini, jizzakiligini ortishiga olib keladi. Shu davrda o'smirning tashqi ko'rinishi, shaxsiyatiga oid bildirilgan arzimagan nojo'ya gap uning uchun jiddiy salbiy kechinmalarning yuz berishiga asos bo'lishi mumkin.

Menstrual sikl davrida o'smir qizlarda kuzatiladigan o'zgarishlar

O'smirlik davrining xarakterli jihatlaridan yana biri jinsiy balog'atga yetish, (qizlarda) menstrual siklning boshlanishi bilan bog'liq. Ma'lumki, menstrual sikl bilan shaxs ruhiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud.

Qizlarda, ayollarda kuzatiladigan menstrual sikl 4 bosqichdan iborat bo'lib, o'rtacha 28 kun davom etadi va bu bosqichlarda shaxs ruhiyatida kuzatiladigan o'zgarishlarni shartli ravishda yilning to'rt faslidagi ob-havo o'zgarishlariga qiyoslash mumkin. Jinsiy bezlar estrogen va androgen garmonlarini ajratib chiqaradi. Estrogen garmonlari odamda ruhiy quvvatni oshiruvchi garmonlar bo'lsa, androgen garmonlari aksincha, ruhiy quvvatni yemiruvchi garmon hisoblanadi. Ularning ajralib chiqish miqdori menstrual siklning turli bosqichlarida turlicha bo'ladi.

Menstrual sikl tugagandan keyingi birinchi haftada estrogen garmonlarining ajralib chiqishi ko'payib ayol, o'smir qiz organizmi tabiat xuddi qishdan keyingi bahor kunlarida yangi kuchlarga to'lib borgani kabi yashnabayrab ruhiy quvvatlarga to'yinib boradi. Bu davrda qizlarning o'z-o'ziga va atrofida qilargalarga nisbatan bo'lgan munosabatlari yaxshilanib, ularning o'ziga ishonchi, o'zini baholash tuyg'usi ortib boradi. Navbatdagi ikkinchi haftani yashash yengil va yoqimli bo'lgan yoz fasliga

qiyoslash mumkin. Bu davrda androgen miqdori juda kamayib, estrogen eng ko'p miqdorda ajralib chiqarila boshlaydi. Odamning ruhiyati ham eng yaxshi darajada bo'ladi. Bu bosqichda qizlarning o'ziga ishonganligi siklning boshqa davrlariga qaraganda eng yuqori darajada bo'ladi. Bu kunlar, qizlar uchun eng ko'p quvvatga, zavq-shavqqa to'lgan, atrofdagilar bilan do'stona munosabatda bo'lgan va o'z-o'zini baholash darajasi ko'tarilgan vaqtlardir. Davr o'rtalariga borib optimizm o'zining eng yuqori cho'qqisiga yetadi. Bu «yoz» kunlarida qizlarning atrofdagilar, ayniqsa, qarama-qarshi jins vakillari bilan bo'ladigan munosabatlari eng a'lo darajada bo'ladi. Tabiatda issiq yoz o'rmini o'zining izg'irin shamollari bilan kuz egallaganidek, menstrual siklning uchinchi haftasida organizm uchun quvvat manbai bo'lgan estrogen miqdori kamayib, androgenning ajralib chiqishi kuchaya boradi. U estrogen ta'sirini kamaytirib, hayz ko'rish boshlanishi oldidan ruhiy siqilish holatini yuzaga keltiradi, organizmni qishga, ya'ni, navbatdagi menstruatsiyaga tayyorlaydi. Bu davrda o'smir qizlar ruhiyatida tajanglik, jizzakilik, befarqlik, o'z-o'ziga nisbatan ham, atrofdagilarga nisbatan ham ishonchsizlik ortib boradi. O'z-o'zini baholash darajasi keskin pasayadi. Bu holat qizlarda nafaqat noqulaylik hissini, balki «Men hech kimga kerak emasman!», «Naqadar xunukman», degan fikrlarni ham tug'diradi. Bunday fikr, bunday baho o'smir qiz uchun qay darajada og'ir ekanligini faqat shu holatni boshidan kechirganlarga his qila olishi mumkin. Ayni shu davrda atrofdagilar, sinfdoshlari, o'qituvchilar, ota-onalar tomonidan o'smir qiz shaxsiyatiga taalluqli bo'lgan arzimagan gap ham unga o'ta haqoratdek tuyulishi va fojeali oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu holat hafta davomida kuchayib boraveradi. To'rtinchi hafta menstruatsiya sikli boshlanganda esa bu holatlar yanada kuchayadi. Bu davrda o'smir qizlarning o'z-o'zini baholash darajasi nihoyatda pasayib, ular nafaqat atrofidagilarni, hatto o'z-o'zini ham yomon ko'rib ketadilar. O'zlarini o'ta noqulay, o'ta xunuk, yolg'iz, hech kimga kerak emas deb his qiladilar. Ayni shu vaqtlarda o'z ruhiyatida, organizmida ro'y berayotgan bunday o'zgarishlarning asl sababi va mohiyatini tushunib yetmagan ayrim o'smirlar atrofidagilar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarining buzilishiga, ayrim

noxush hodisalarning sodir etilishiga yo'l qo'yishlari mumkin.

Jinsiy balog'atga yetish davrida o'smir organizmida, uning ruhiyatida ro'y beradigan bunday tabiiy o'zgarishlardan xabardor bo'lish, ularning sabablari, kechishi haqida aniqroq ma'lumotlarga ega bo'lish «o'smirlikdek» og'ir, murakkab davrning jiddiy, salbiy asoratlarsiz kechishini ta'minlaydi. Buning uchun birinchi navbatda shu o'smirlarning yaqin kishilari, ota-onasi, o'qituvchilari hozirgi kun o'smir psixologiyasi, psixofiziologiyasi masalalariga oid eng zamonaviy ilmiy ma'lumotlardan xabardor bo'lishi va o'smirlar bilan o'zaro munosabatlarda ulardan o'rinli foydalana olish malakalariga ega bo'lishlari lozim.

Jinsiy balog'atga yetish

Jinsiy balog'atga yetish haqida tushuncha. O'smirlik davrida kuzatiladigan xarakterli holatlardan biri jinsiy balog'atga yetishdir. Jinsiy balog'atga yetish qanday amalga oshadi? Jinsiy bezlar va u bilan bog'liq bo'lgan jinsiy belgilar bola hali ona qornidaligidayoq paydo bo'ladi va bola tug'ilganidan boshlab to o'smirlik davrigacha jinsiy rivojlanishni belgilab beradi. Jinsiy bezlar va ularning funksiyalari bola rivojlanish jarayonining yaxlitligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Ontogenetik taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida jinsiy rivojlanish keskin jadallashadi va fiziologik jinsiy yetuklik amalga oshadi. Jinsiy rivojlanishning tezlashishi va jinsiy balog'atga yetish davri jinsiy balog'atga yetish davri deb ataladi va u aksariyat hollarda o'smirlik yoshiga to'g'ri keladi. Qiz bolalarning jinsiy balog'atga yetishishi o'g'il bolalarga qaraganda 1—2 yil ilgari ketadi. Jinsiy balog'atga yetish nisbatan individual xarakterga ega bo'lib, u vaqti va tempiga ko'ra turli bolalarda turlicha kechishi mumkin.

Jinsiy balog'atga yetish muddati va uning jadalligi turlicha bo'lib, u ko'plab omillarga: salomatlik holati, ovqatlanish xarakteri, iqlim, maishiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq. Bunda nasliy xususiyatlar ham muhim rol o'ynaydi.

Noqulay maishiy sharoitlar, yetarlicha va to'g'ri ovqatlanmaslik, ularda zarur vitaminlarning yetishmas-

ligi, og'ir yoki qaytalanuvchan xastaliklar jinsiy balog'atga yetish davrini kechiktirib yuborishga olib kelishi mumkin. Odatda katta shaharlarda o'smirlarning jinsiy balog'atga yetishishi qishloq joylardagiga qaraganda ertaroq amalga oshadi.

Jinsiy balog'atga yetish davrida gipofiz va qalqonsimon bezlar ajratib chiqaradigan gormonlar ta'siri ostida o'smirning bo'y o'sishi, ikkilamchi jinsiy belgilarning rivojlanishi, ovozning o'zgarishi, muskul kuchlarining ortishi, tananing ayrim qismlarini jun bosishi, ko'krak bezlarining rivojlanishi kabilar kuzatiladi.

Jinsiy balog'atga yetish bosqichlari. Jinsiy balog'atga yetish tekis kechadigan jarayon emas. U ma'lum bir bosqichlarga bo'linadi va ularning har biri ichki sekretsiya bezlarining va butun organizmning o'ziga xos funksiyalari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichlar birlamchi va ikkilamchi jinsiy belgilar majmui bo'yicha belgilanadi.

O'g'il bolalarda ham, qiz bolalarda ham jinsiy balog'atga yetishning 5 bosqichi farqlanadi (1-jadval).

1 - j a d v a l

7—17 yoshlardagi o'g'il va qiz bolalarda jinsiy balog'atga yetish bosqichlarining kuzatilishi (% hisobida)

Yoshi	O'g'il bolalar				Qiz bolalar			
	I	II	III	IV-V	I	II	III	IV-V
7	100	—	—	—	—	—	—	—
8	100	—	—	—	99	1	—	—
9	100	—	—	—	90	10	—	—
10	98	2	—	—	67	32	1	—
11	94	6	—	—	39	51	8	2
12	71	25	4	—	10	42	28	20
13	33	35	26	6	1	12	38	49
14	9	27	44	20	—	4	17	79
15	2	7	36	55	—	1	11	88
16	—	1	14	85	—	—	—	100
17	—	—	4	90	—	—	—	100

Ilova: Har bir yosh guruhi bo'yicha mazkur bosqichlarning kuzatilishi (foizlarda).

I bosqich — pubertat oldi bosqichi (jinsiy balogʻatga yetishdan oldingi davr). Bu davr ikkilamchi jinsiy belgilarning boʻlmasligi (namoyon boʻlmasligi) bilan xarakterlanadi.

II bosqich — pubertat boshlanishi. Oʻgʻil bolalarda tuxumdon oʻlchami bir oz kattalashadi. Qovning jun bosishi minimal boʻladi. Junlar har-har joyda va toʻgʻri boʻladi. Qiz bolalarda koʻkrak bezlari toʻlisha boradi. Jinsiy lablar atrofini bir oz jun bosadi. Bu bosqichda gipofiz keskin faollashadi, uning genodotrop va somatotrop funksiyalari ortadi. Somatotrop gormonlar ajralishining kuchayishi bu bosqichda qizlarda koʻproq kuzatiladi. Bu esa ularda boʻyning oʻsish jarayonlarining kuchayishini taʼminlaydi. Jinsiy gormonlarning ajralishi kuchayadi, buyrak usti bezining funksiyasi faollashadi.

III bosqich — oʻgʻil bolalarda tuxumdonning kattarishi davom etadi. Jinsiy aʼzoning kattalashishi boshlanadi, asosan u uzaya boradi. Qovda junlar qalinlashib, dagʻallashib, ularning maydoni kengayib boradi. Qiz bolalarda sut bezlarining rivojlanishi davom etadi, jun qoplashi qov tomon kengayib boradi. Qon tarkibida genodotrop gormonlar miqdorining ortishi amalga oshadi. Jinsiy bezlar funksiyalari faollashadi. Oʻgʻil bolalarda somatotropik gormoni ajralishining kuchayishi bilan ularning boʻyining oʻsishi tezlashadi.

IV bosqich — oʻgʻil bolalarda jinsiy aʼzo eniga kengaya boradi, tovush oʻzgaradi, yuzlarga sepkil chiqa boshlaydi, yuzlariga, qoʻltiq osti va qovlariga jun chiqa boshlaydi. Qiz bolalarda sut bezlari jadal rivojlana boshlaydi, badanning baʼzi joylarini jun bosishi kattalarnikiga oʻxshagan boʻladi, biroq kamroq tarqaladi. Bu bosqichda androgen va estrogen gormonlar kuchli ajralib chiqa boshlaydi. Oʻgʻil bolalarda boʻyni jadal oʻsishini belgilab turuvchi somatotropinning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Qiz bolalarda esa somatotropin miqdori kamayadi va mos ravishda boʻyning oʻsishi ham sekinlashadi.

V bosqich — oʻgʻil bolalarda jinsiy organlar va ikkilamchi jinsiy belgilar toʻla rivojlanib boʻladi. Qiz bolalarda sut bezlari va jinsiy aʼzolarining jun bilan qoplanishi katta ayollarnikidek boʻladi. Bu bosqichda qiz bolalarda menstruatsiya turgʻunlashadi. Menstruatsiyaning

yuzaga kelishi jinsiy balog'atga yetishning boshlanganidan dalolat beradi. Bu vaqtga kelib tuxumdonlar urug'lanishga tayyor yetilgan tuxum hujayralarini yetiltirib chiqara boshlaydi.

Menstruatsiya o'rtacha 2 kundan 5 kungacha davom etadi. Bu vaqtda 50—150 sm³ atrofida qon ajralib chiqadi. Agar menstruatsiya to'la shakllangan bo'lsa, unda taxminan har 24—28 kunda qaytalanib turadi. Menstruatsiya bir xil vaqt oralig'ida boshlanib va bir xil miqdordagi kunlarda, bir xil jadallikda kechgudek bo'lsa, uning sikli normal hisoblanadi. Dastavval menstruatsiya 7—8 kun davom etishi, bir necha oy, yil, hatto undan ham ko'proq vaqtga to'xtab qolishi ham mumkin. Faqat asta-sekinlik bilan uning doimiy sikli tiklanadi. O'g'il bolalarda esa bu bosqichda spermatoqenezning to'la rivojlanishi amalga oshadi.

Jinsiy balog'atga yetish davrida ayniqsa, uning II—III-bosqichlarida o'smir organizmining barcha fiziologik funksiyalari sezilarli darajada o'zgaradi.

O'smirlarda suyaklar va muskul sistemasining jadal o'sishi ortida uning ichki organlari — yurak, o'pka, oshqozon-ichak yo'llarining rivojlanishi hamma vaqt ham ulguravermaydi. Yurakning o'sishi qon-tomirlari o'sishidan ilgarilab ketadi, oqibatda qon bosimi ortadi va birinchi navbatda yurakning ishlashi qiyinlashadi. Yurakning yetarlicha ishlay olmasligi esa o'g'il va qiz bolalarda ko'pincha bosh aylanishi, rangning oqarishi holatlarining kuzatilishiga olib keladi. Bundan bosh og'rig'i, tez toliqish, vaqti-vaqti bilan lanjlanib turish kabilar kelib chiqadi. Jinsiy balog'atga yetish davri tugashi bilan bunday o'zgarishlar odatda izsiz yo'qolib ketadi.

Rivojlanishning bu bosqichida gipotalamusning faollashuvi munosabati bilan markaziy nerv sistemasi funksiyasi ham sezilarli darajada o'zgaradi. Emotsional jihatlar ham o'zgaradi. O'smirning hissiyoti o'zgaruvchan, qarama-qarshi bo'lib qoladi: o'ta ta'sirlanuvchanlik ko'pincha jizzakilik, tortinchoqlik bilan uyg'unlashib ketadi. Haddan tashqari tanqidiylik va ota-onasining qaramog'iga betoqatlik namoyon bo'ladi. Bu davrda ba'zan ishchanlikning pasayishi, asabiylik, serjahllik, yig'loqilik (ayniqsa, qizlarda menstruatsiya davrida) kabilar kuzatiladi.

Bu davrda o'smir shaxsi jadal shakllana boradi, kattalik hissi yuzaga keladi, qarama-qarshi jins vakillariga munosabati o'zgaradi, ularga qiziquvchanligi ortadi.

Jinsiy balog'atga yetish davrida o'smir organizmining normal jismoniy rivojlanishi muhim rol o'ynaydi. Bu davrda turli xil, servitamin ovqatlarni yetarlicha iste'mol qilish, shuningdek, ochiq havoda sayr qilish, sport bilan shug'ullanish zarur.

Jinsiy balog'atga yetishning alohida e'tibor talab qiladigan jihatlar ham mavjud.

Qiz bolalarda ilk menstruatsiya umumiy ahvolining yomon bo'lishi, holsizlanish, og'riqlar yoki ko'p miqdorda qon kelishi bilan kuzatilishi mumkin. Gohida isitma chiqishi, qayd qilish, ich ketishi yoki ichi qotib qolishi, bosh aylanish kabi holatlar kuzatilishi mumkin.

Menstruatsiya davrini albatta yotib o'tkazish kerak degan fikrlar u qadar to'g'ri emas. Odam o'zini yaxshi his qilayotgan bo'lsa, odatdagi turmush tarzini davom ettirishi, ertalabki gimnastika bilan shug'ullanishi, unchalik murakkab bo'lmagan jismoniy mashqlarni bajarishi mumkin. Faqat bu paytda sakrash, velosiped haydash, og'ir yuk ko'tarish man etiladi, shuningdek, uzoq masofaga piyoda yurish, katta suv havzalarida cho'milish, vanna qabul qilish, oftobda qorayish tavsiya etilmaydi.

Asabiy zo'riqish, kuchli jismoniy og'riq, uzoq masofaga ko'chib o'tish kabilar menstrual siklni buzishi mumkin. Uzoq vaqt va og'ir mehnat, kuchli toliqish menstruatsiyani to'xtab, uzilib qolishiga olib kelishi mumkin. Agar menstruatsiya juda og'riqli, ko'p qon ketadigan bo'lsa, vrachga murojaat qilish lozim. Menstruatsiya vaqtida organizmning umumiy holatining yomonlashuvi kuzatiladi, qizlar mashg'ulotlardan yoki ishdan ozod qilinadi. Menstruatsiya vaqtida qizlar o'zlarini, ayniqsa oyoqlari va qorindan past qismini sovuqdan saqlashlari lozim. Buning uchun uzun va issiq kiyimlar kiyish, sovuq tosh, sement yoki sovuq narsalarga o'tirmaslik lozim.

Bu kunlarda o'tkir taomlar, qalampir, murch, uksus, gorchitsa yemasligi, alkagol ichimliklar (pivo, vino, shampän va boshqalar) ichmasligi shart. Chunki bular qon harakatini kuchaytirib, menstrual qon ketishiga olib kelishi mumkin.

Siydik pufagi va to'g'ri ichak yo'llarining o'z vaqtida tozalanib turishga alohida e'tibor berish lozim, chunki ularning to'lib, to'silib qolishi bachadonning to'silib qolishiga, og'riqlarning paydo bo'lishiga, ajralishning kechikishiga sabab bo'lishi mumkin.

Menstruatsiya vaqtida o'z badani tozaligiga alohida ahamiyat berish kerak, chunki qon kelayotgan vaqtda bachadonning ichki yuzasi o'ziga xos yarali yuzaga aylanib qoladi va unda mikroblarning rivojlanishi uchun qulay muhit hosil bo'ladi.

Jinsiy balog'atga yetish davrida o'g'il bolalarda beixtiyor urug' ajralish hollari — pollyusiya ro'y berishi mumkin (lot. Pollutio — bulg'anish). Pollyutsiya ko'pincha uyqu vaqtida ro'y beradi. Birinchi pollyutsiyaning yuzaga kelishi o'g'il bolalarda spermatazoidlar ajralib chiqqan boshlaganidan dalolat beradi. Urug'donlardan ajralib chiqqan urug' pufakchalari va pubertat bezlari aralashib ular urug' ko'rinishida jinsiy yo'llarda to'planadi va jinsiy a'zo taranglashuvi bilan tabiiy ravishda tunda beixtiyor ajralib chiqadi.

Birinchi pollyutsiyalar o'rtacha 15—16 yoshlarda ro'y beradi. Shu fursatdan boshlab pollyutsiya uzoq muddat jinsiy tanaffusda bo'lgan katta yoshdagi erkaklarda ham ro'y berishi mumkin.

Tunda urug'ning ajralishi mutloqo normal, fiziologik hodisadir. U jinsiy hayot bilan yashamaydigan har bir yigit yoki erkakda kuzatiladi. Shuning uchun pollyutsiyadan xavotirlanish ham kerak emas. Ulardan so'ng hech qanday buzilish ro'y bermaydi.

Pollyutsiyalar odatda, oyda 1—3 marta ro'y berishi mumkin. Ular bundan kamroq ham, 1,5—2 oyda bir marta ham bo'lishi mumkin. O'rtacha pollyutsiya 10 kundan 60 kungacha oraliqda bo'ladi. Agar pollyutsiya har kecha yoki bir kechada bir necha marta ro'y bergudek bo'lsa, unda vrachga murojaat qilish lozim.

Pollyutsiya vositasida organizm ortiqcha urug' suyuqligidan va jinsiy zo'riqishdan xalos bo'ladi. Bu organizmning maqsadga muvofiq va tabiiy reaksiyasi bo'lib jinsiy barqarorlik uchun fiziologik sharoit yaratadi.

Pollyutsiya haddan tashqari tez takrorlanmasligi uchun yigitlarga yotishdan oldin o'tkir taomlar iste'mol qilish, ko'p suyuqlik ichish, issiq ko'rpaga o'ranishi,

«plavka» yoki badanga zich yopishib turadigan trusida yotish tavsiya etilmaydi. Joy o'ta yumshoq ham bo'lmasligi kerak. Bundan tashqari jinsiy organlarni toza saqlash kerak.

Shuni ham nazarda tutish joizki, biologik jinsiy yetilishni ijtimoiy yetilish bilan uyg'unlashtirib yubormaslik kerak. Menstruatsiya siklining boshlanishi bilan qiz bola homilador bo'lishi mumkin bo'lgani bilan uning organizmi hali normal jinsiy hayotga tayyor emas. Bu holat xuddi shuningdek o'g'il bolalar-o'smirlarga ham taalluqli. O'g'il bolalar-o'smirlarning jinsiy balog'atga yetishi fiziologik jihatdan ham butun yoshlik davri davomida amalga oshadi. Ijtimoiy jinsiy yetuklik deb, faqat shaxsning shakllanishi nihoyasiga yetib, axloqiy va fuqarolik yetukligi shakllangan yoshini hisoblash mumkin. Ijtimoiy jinsiy yetuklik faqat bolani dunyoga keltirish imkoniyati bilan emas, balki uning har tomonlama normal rivojlanishi uchun eng maqbul sharoitlarni yaratib bera olish bilan belgilanadi.

Jinsiy balog'atning erta yoki kech yuzaga kelish xususiyatlari

Biz yuqorida o'smirlarda jinsiy balog'atga yetishning umumiy xususiyatlari haqida to'xtalib o'tar ekanmiz, uning individuallik xususiyatlariga ham ega ekanligini ta'kidlagan edik.

Umuman, jinsiy yetilish o'g'il bolalarda 12 yoshdan 19 yoshgacha, qiz bolalarda 10 yoshdan 17 yoshgacha ro'y beradi. Shunga ko'ra u ayrim o'smirlarda ertaroq, ayrimlarida esa kechroq boshlanishi mumkin. Jinsiy yetilish ertaroq yoki kechroq boshlangan bolalar odatda, ma'lum bir noqulaylikni yuzaga keltiradigan psixologik muammolarga duch keladilar.

Bu borada alohida e'tibor qaratiladigan 4 xil holatni kuzatish mumkin:

Jinsiy balog'atga yetishi kechikayotgan o'g'il bola. Bu o'smir, uning o'rtoqlari, tengdoshlari yetilib, kattalar qatoriga qo'shilgan ayni vaqtda u hali ham bolaligicha qolayotganini juda yaxshi tushunadi. U birontasi bilan gaplashib qolgudek bo'lsa (ayniqsa, telefonda), ovozinging ingichkaligi tufayli ikkinchi tomon uni qiz bola deb

o'ylashi mumkin. Yoki unga qiz bola deb murojaat qiladi. Uning uchun bu o'ta haqoratdir! U sport bilan shug'ullanishga juda qiziqadi, biroq u o'z tengdoshlari bilan musobaqalasha olmaydi, chunki ular unga qaraganda ancha gavnali. Cho'milish joylarida yechinish, kiyim almashtirish xonalarida bolalar uning muskullarining zaifligi, jinsiy a'zosi boshqa bolalarnikidan kichikligini ko'rsatishib, uning jahlini chiqarishadi. Bunday vaziyatlarda, o'smirda, o'zining haqiqiy holati, ahvolining nomunosibligini his qilish chuqurlashadi: mana ikkinchi yilki uning bo'yi hatto ko'pchilik qizlarnikidan ham past, ular ham bunga qaraganda tez o'sishyapti. Boshqalarda kuzatilyotgan o'zgarishlar va o'sishlar bunda hali kuzatilgani yo'q. U o'zida mutloqo noto'g'ri nimadir sodir bo'layotganligidan xavotirlanadi, biroq bu haqda birontasi bilan o'rtoqlashishga jur'at eta olmaydi. Bunday holat o'ta noxushdir. Bunaqa bola ko'pincha maktabda sodir etilishi mumkin bo'lgan ko'ngilsizliklarning manbaiga aylanib qolishi mumkin, chunki unga doimo atrofdagilarning (ayniqsa, tengdoshlarining) uning erkak ekanligidan shubhalanishlarini inkor etishiga, ularga o'zining «erkak» ekanligini ko'rsatib turishiga to'g'ri keladi.

Jinsiy balog'atga yetishi kechikayotgan qiz bola.

Balog'atdan kechikib qolayotgan qiz bola uchun ham oson bo'lmaydi. U o'zining tekis ko'kragiga qaraydi, so'ng ko'kragi bo'rtib chiqqan, bo'y-basti «risoladagidek» dugonasiga nazar tashlaydi. Mana ikki yoki uch yildirki, uning dugonalari o'zlarida ro'y berayotgan menstruatsiya bilan bog'liq kechinmalar haqida o'zaro fikr almashadi, u esa bunday muhokamalarda qatnasha olmaydi. Uni, uning yuz tuzilishi xuddi «yosh bolanikidek» ekanligini aytishib jahlini chiqarishadi. Haqiqatan ham, uning yuzi sakkiz yashar bolanikidek ko'rinadi. Agar o'smir yoshi uchun o'z-o'zini baholashda bolaning jismoniy jozibadorligi, o'z chiroyini baholashining qanday muhim ahamiyatga ega ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, unda bunday qiz, hatto u tabiatan chiroyli, go'zal bo'lgan taqdirda ham o'z nuqsonini qanday his qilishini tushunish oson. Bunday vaziyatlarda bu qiz endi «hech qachon katta bo'lmayman, hammadan orqada qoldim», — deb adashayotganligini kimdir oqilona tarzda, ilmiy asoslangan holda tushuntirib berishi lozim.

Tengdoshlaridan oldin jinsiy balog'atga yetgan qiz.

Jinsiy balog'atga yetishi boshqalardan oldinroq boshlangan 10—11 yoshlardagi qiz bola ham qator psixologik muammolarga duch keladi. Odatda, qiz bolalarning jinsiy balog'atga yetish davri o'g'il bolalarnikidan 1—2 yil oldin boshlanadi, shuning uchun bu davrga o'z tengdoshlaridan oldinroq kirib borgan qizlar odatda o'z tengdoshlarining aksariyat qismidan o'zining jismoniy rivojlanganligiga ko'ra ancha ilgarilab ketadi. Biroq jismoniy rivojlanishda ilgarilab ketish unga hech qanday afzallik keltirmaydi. Jismoniy rivojlanishda o'z tengdoshlaridan ilgarilab ketgan qiz bola 2—3 yil davomida o'z tengdoshlari va atrofidagilar bilan hamqadam ketmayotganligi tufayli turli noqulayliklarni boshdan kechiradi. Bizning etnik xususiyatimiz, bolalar va o'smirlar o'rtasida jinsiy tarbiya ishlarining yo'lga qo'yilmaganligi, jins psixofiziologiyasiga oid ma'lumotlarning ayanchli darajada pastligi, ota-onalar, hatto pedagog-tarbiyachilarning ham bu borada yetarli ilmiy asoslangan ma'lumotga ega emasligi bu o'rinda jiddiy muammolarning yuzaga kelishiga asos bo'lishi mumkin. Jinsiy yetilish davriga erta yetishgan qiz bola hali bu haqda, bu davrda ro'y beradigan o'zgarishlar, bu davrda o'zini qanday tutish, nimalar qilish kerakligi kabilar haqida ma'lumotlarga ega bo'lmasligi mumkin. O'zlarida kechayotgan holatlar haqida tengdoshlari bilan o'rtoqlashay desa, bu holatlar ularga mutlaqo yot. Misol uchun shuni ham aytishimiz mumkinki, respublikamiz viloyatlari qishloq hududlarining birida ilk bor menstruatsiyani boshidan kechirgan 6-sinf o'quvchisi o'tirgan joyida va kiyimida qon izlarini ko'rgan sinfdoshlari uni buzuqlikda, qizlik iffatini yo'qotganlikda ayblashib, uning ustidan mazax qilishgan. O'zida ro'y berayotgan o'zgarishlar sababini tushunmagan va tengdoshlari haqoratiga chiday olmagan qiz shu kuniyoq o'ziga o't qo'rgan.

Shunga o'xshash holatlar o'smirlik davridagi va undan oldinroq yoshdagi bolalarni jins psixologiyasi, jinsiy tarbiya masalasiga oid bilimlar bilan imkon qadar ertaroq qurollantirish naqadar muhim ekanligini bildiradi.

Tengdoshlaridan oldin jinsiy balog'atga yetgan o'g'il bola. Jinsiy rivojlanishda o'z dugonalaridan ilgarilab ket-

gan qizlardan farqli o'laroq, jinsiy yetilish alomatlari o'z tengdoshlaridan ertaroq namoyon bo'layotgan o'g'il bola o'z tengdoshlariga qaraganda ancha afzalliklarga erishayotganidan xursand bo'ladi. U o'zining tengdoshlari jismonan kuchli bo'lishni xohlayotgan, shunday bo'lishga intilayotgan ayni bir vaqtda jismonan baquvvat bo'la boradi. Uning o'ziga ishonchi sportda, jismoniy o'sishda yangidan-yangi muvaffaqiyatlarga erisha borishi, muskullarining kattalashishi, shuningdek atrofdagilar o'rtasida mashhurlashib borayotgani kabilar evaziga tobora ortib boraveradi. Erta jinsiy rivojlanish bunday bolani uning o'z sinfidagi shu muammolar bilan qiziqayotgan qizlar bilan teng sharoitga qo'yadi. Hamma narsalar uning foydasiga hal bo'ladi va u taxminan 2—3 yil davomida vaziyatning xo'jayini hisoblanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, jismoniy va jinsiy yetilish davri tengdoshlaridan ertaroq boshlangan bolalar odatda hissiy holatlarining turg'unligi, o'ziga ishonganligi va o'z tengdoshlariga qaraganda atrofdagilar tomonidan ko'proq tan olinganligi bilan farqlanadilar. Shuningdek, bunday bolalar kelgusi yillarda ham, ya'ni ular katta bo'lganlarida ham hayotda ko'proq muvaffaqiyatga erishadilar.

O'smirlik davri arafasida kuzatiladigan yuqorida aytib o'tilgan ayrim holatlarning, ya'ni jinsiy balog'atga yetishning erta yoki kech ro'y berishi bu salomatlikning buzilishi yoki normalligini bildirmaydi. Ular faqat jinsiy balog'atga yetish, jismoniy va jinsiy rivojlanishning individual xususiyatlarga ega ekanligining ko'rinishlari xolos. Shuning uchun ularning erta yoki kech boshlanishi hech qanday xavotirlanish, qo'rqish, shubhaga asos bo'la olmaydi.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

1. *O'smirlik davri qaysi yoshlarga to'g'ri keladi?*
2. *O'smir organizmida qanday o'zgarishlar ro'y beradi?*
3. *O'smirlik avtonomiyalari nima va uning qanday turlari farqlanadi?*
4. *Menstrual sikl nima va u qanday kechadi?*
5. *Jinsiy balog'atga yetish deyilganda nima tushiniladi?*
6. *Jinsiy balog'atga yetishning erta yoki kech yuzaga kelishi o'smir ruhiyatiga qanday ta'sir qiladi?*

Latifalar.

- Sizni o'psam maylimi?
- Nima, jinni-pinni bo'lganmisiz?
- Nima qipti, axir sizni kecha bir yigit o'pdi-ku!
- U yigit sizga o'xshab ezmalanib o'tirmagandi.

* * *

Badjahl ota:

— Men senga qizimni o'pish qanaqa bo'lishini ko'rsatib qo'yaman!

— Rahmat, keragi yo'q, shundoq ham o'zim bilaman.

V b o b

Muhabbat psixologiyasi

Qaysi mutafakkir yoki olim, shoir yoki yozuvchining asarlarini olib ko'rmang, ularning hech qaysisi o'z ijodiy faoliyatida inson hissiyotlarining eng kuchli va sirlisi, serjilo va sehlisi hisoblangan muhabbatni chetlab o'ta olmagan. Insoniyat bor ekan, muhabbat odamni sirli tuyg'ular olamiga yetaklagan, uni yengib bo'lmas g'ovlardan o'tishga va cho'qqilarni zabt etishga undagan, uni rag'batlantirgan, unga baxtiyor onlarni tuhfa etgan. Hatto o'lim to'shagida yotgan kishiga ham umid bag'ishlab, hayot nash'asini surdirgan, oddiy kunlariga kamalak jilolarini armug'on etgan, uning atrof-muhitni hamda o'zligini idrok qilishi uchun turtki bo'lgan. Shaxs ruhiyatida hatto o'ziga ham noma'lum bo'lgan qudratni kashf etgan. Ko'hna va hamisha navqiron hisoblangan bu insoniy tuyg'u hammaga barobar aziz va muqaddasdir.

Buyuk olim Abu Ali ibn Sino o'z asarlaridan birida kuchli muhabbatni izohlar ekan, uni kasallik sifatida ta'riflaydi va «davolanish» yo'llarini ko'rsatib o'tadi: muhabbat o'tida qiynalib azob chekayotgan ikki qalbni birlashtirishni maslahat beradi. Shuningdek u yana ma'lum ob'ektiv sabablarga ko'ra, ya'ni dinidagi, salomatligidagi, yoshi va ijtimoiy kelib chiqishidagi va shu kabi tafovutlarga asoslanib, qalblarni birlashtirish imkoni bo'lmasa, unda odamning ruhiy xususiyatlariga ko'ra turlicha davo choralarni qo'llashni tavsiya etgan. Masalan, hissiyotni boshidan kechirayotgan odamni sevgilisidan sovutish, hissiyotni zaiflashtirish, hissiyotni boshqa shaxsga ko'chirish, chalg'itish, organik ehtiyojlarni qondirish orqali muhabbat hislarini susaytirish shular jumlasidandir.

Shunisi taassuflanarlik, hozirgi kunga qadar muhabbat tushunchasiga yagona ilmiy ta'rif, tavsif berilmagan, bevosita unga bag'ishlangan ilmiy asarlar nihoyatda kam. Kishilar ongida bo'lgani kabi badiiy asarlarda

ham muhabbat haqidagi turlicha, ko'pincha bir-biriga zid fikr va ta'riflarni uchratish mumkin.

Ba'zi mualliflar esa muhabbat hislarini sof ruhiyat komponenti sifatida bayon etib, undagi fiziologik komponentni inkor etadilar. Fiziologik komponent hayvonlarga xos bo'lgan organik ehtiyojlarni qondirishdan iborat instinktning ifodalanishi sifatida idrok etiladi. Shu sababli ham ular odam hayvoniy hirsdan, jinsiy intilishlardan ozod bo'lishi kerak deb, hisoblashadi va muhabbat hislariga bir yoqlama yondashishadi. Klassik asarlarda, jumladan, qadimgi hind traktatida muhabbatga bir muncha to'liq ta'rif beriladi: «Aql mayli hurmatni tug'dirsa, qalb mayli do'stlikni, tana mayli xohishni tug'diradi. Aql, qalb va tana bir bo'lib sevgi-muhabbatni tug'diradi». Volter: «Sevgi-muhabbat — bu ham qalb, ham aql va tanaga bir vaqtning o'zida hujum qilinadigan eng kuchli, zavqli his-tuyg'ulardan biridir», — deb ta'rif beradi. Bu ta'riflarni o'zaro taqqoslash va ruhiy tahlil qilish, sevgi-muhabbatda zaruriy ruhiyat komponenti bilan bir paytda fiziologik komponent ham hisoblanadi.

Qadimgi yunonlar sevgi-muhabbatni qanday yo'nalishda ketishiga qarab ikki turga — «eros» va «agape»ga bo'lganlar, vaholanki, ular muhabbatning ikki muhim tomonidir, ya'ni «eros» — muhabbat ob'ektiga ega bo'lishga, uni o'ziniki qilib olishga qaratilgan bo'lsa, «agape» — hissiyotni boshidan kechirayotgan shaxsning hissiyot ob'ektiga o'zini bag'ishlashidir. Ana shu hissiyot har bir odamda uchraydi. Shu hissiyotlarda qaysi biri ustunlik qilishiga qarab, kishidagi muhabbatni, aniqrog'i hissiyotni boshidan kechirayotgan shaxsni va uning muhabbatdagi istiqbolini ham oldindan aytib berish mumkin. Basharti «agape» ustunlik qilsa, hissiyotning umri uzoq bo'lishi va aksincha «eros» ustun bo'lsa, tez orada hissiy qoniqish sodir bo'lib, bunday odamdagi muhabbat hislarining umri nihoyatda qisqa bo'lishi mumkinligi kuzatiladi.

Sevgi-muhabbat tuyg'ularini D.A.Li bir necha turlarga bo'ladi:

1. EROS — kuchli sevgi-muhabbat hislari bo'lib, bu hislar asosida yotgan motiv muhabbat ob'ektiga jismoniy ega bo'lish. Bunda jinsiy intilish yetakchilik qiladi.

2. LYUDUS — sevgi hislarining unchalik chuqur bo'lmagan muhabbat o'yini sifatida idrok qilinadigan, sevgi hislari ob'ekti oson almashishi mumkin bo'lgan turi.
3. STORGE — tashqi ko'rinishidan kuchli ifodalanmagan, ammo ishonchli muhabbat-do'stlik turi.
4. PRAGMA (L+S) — lyudus va storgelardan iborat doimo ong nazoratida bo'lgan, sevgan shaxsining manfaatlarini ko'zlagan maqsadlari asosida yuzaga kelgan sevgi hislaridir.
5. MANIYA (E+L) — eros va lyudusdan iborat bo'lib, sevgan kishi sevgi ob'ektidan tobeligi bilan xarakterlanadi. Ammo eros va lyudusdan bu turning farqi sevgan shaxsda o'ziga ishonch hislari yetarli bo'lmaydi.
6. AGAPE (E+S) — eros va storgelar yig'indisidan iborat kuchli ifodalanadigan, sevgan kishi muhabbat ob'ektiga hamma narsasini va hatto o'zini ham bag'ishlashga tayyor bo'lgan hislar turi va hokazo.

Kuzatishlarga ko'ra, erkaklarning sevgi-muhabbat hislarida ko'proq qismini eros va lyudus, ayollarda esa pragma, storge va maniya turlari tashkil etadi.

O'smir va o'spirin yoshidagi o'g'il va qiz bolalarda ko'proq maniya turi, katta yoshdagilarda esa boshqa turlar kuzatiladi.

Bir shaxsning hayotida muhabbatning yuqoridagi bir necha turlari alohida kuzatilishi mumkin. Ba'zilar esa faqat bitta tur uchraydi. Bizning fikrimizcha, muhabbat turlari sevgan va sevilgan kishilarning yoshiga, husniga, ma'lumotiga, madaniy saviyasiga, jamiyatda tutgan mavqeiga, hayot tarziga, dunyoqarashiga, qaysi muhitda tarbiya ko'rganligiga, xarakteriga, jinsiy hulqiga, qarama-qarshi jins haqidagi tasavvuriga, nerv sistemasiga, milliy psixologik xususiyatlariga bog'liq. Ba'zi yigit va qizlarda sevgi hislari bir turda boshlanib, ma'lum vaqtdan so'ng o'zga turga o'tishi mumkin. Masalan: «Eros» turida boshlanib «agape»ga aylanish yoki «lyudus» tarzida yuzaga kelib, «storge» turiga o'tishi mumkin.

Agar muhabbat turiga nazar tashlaydigan bo'lsak, erkin muhabbatning shakllanishi o'rta asrlarga to'g'ri keladi. Xususiy mulkchilikning ravnaqi, antagonistik

sinflarning mavjudligi, ayollarning huquqsizligi erkin muhabbatning ravnaq topishiga to'sqinlik qiladi. «Layli va Majnun», «Tohir va Zuhra», «Farhod va Shirin», «Romeo va Juletta» kabilarni erkin muhabbatning yuzaga kelishi va uning taqdiri haqidagi ilk asarlar deb aytish mumkin.

Taraqqiy etgan jamiyatda yangi tartiblarga asosan yuzaga kelgan oila, erkak va ayol o'rtasidagi mavjud tengsizliklarni yo'qotish muhabbatning yuqori darajada ravnaq topishiga zaruriy shart-sharoit yaratadi.

Lekin, afsuski, ba'zi yoshlar «erkin hayot», «erkin muhabbat» kabi ruhiyat omillarini noto'g'ri tushunib, ma'naviy axloqsizlikka mayl qo'yishyapti, insonlar o'rtasidagi eng nozik bo'lmish jinsiy munosabatlardan esa «boylik orttirish», «go'zal hayot» kechirish manbai sifatida foydalanishmoqda. Bu axloqiy tubanlik, nosog'lom dunyoqarash oqibatidir. Bu hol ba'zi oilalarda ma'naviy tarbiya masalasi unutib qo'yilganligining, ayrim ta'lim-tarbiya muassasalari va ularning pedagogik jamoalarining o'z vazifalarini yetarli darajada uddalay olmayotganliklari natijasidir.

Muhabbat va yosh

*Sevgi odat bizning kunlarda,
Sevgi bizga oltin zarurat.*

U y g' u n

Muhabbat ontogeneziga nazar tashlanganda sevgi hissining ilk kurtaklarini bog'cha yoshidagi bolalarda ham ko'rish va buni har bir tarbiyachidan so'rab, ishonch hosil qilish mumkin. Lekin tabiiyki, bu hali to'laqonli muhabbat bo'la olmaydi. Bolalikdagi sevgi hislarida fiziologik komponent, ya'ni jinsiy intilish deyarli bo'lmaydi. Ulardagi hissiyotning aksariyat qismi ruhiy komponentdan iborat. Maktab yoshidagi o'gil va qiz bolalar o'rtasidagi muhabbat hislari esa birmucha farq qiladi.

O'spirinlik yoshidagi qiz bolalarda ruhiy komponent jinsiy komponentdan ustunlik qilsa, o'g'il bolalarda hissiyot divergentsiyasi — bo'linishi kuzatiladi. Ya'ni ular muhabbat hislarini bitta qizga nisbatan boshidan

kechirsalar, jinsiy intilishni katta yoshli ayolga nisbatan his etadilar, ulardagi hissiyot ikki ob'ektga bo'linadi. Bu faqat o'g'il bolalarga xos bo'lib, qizlarda bunday hol kuzatilmaydi.

O'smirlik yoshida o'g'il bolalarda giperseksuallik natijasida ularning hissiyotida jinsiy intilish ustunlik qiladi yoki uning ahamiyati keskin ortadi. Qiz bolalarda esa ruhiy komponentning ustunligi saqlanib turadi.

17—25 yoshlardagi yigit-qizlarda o'z juftini topishga intilish va hirs keskin ortadi. Sevish va sevilishga bo'lgan ehtiyojning ortishi natijasida yoshlar yorini tezroq qidirib topishadi va oila qurishadi, ba'zan bunday yoshlar qisqa vaqt ichida ajralishga ham ulgurishadi.

25 yoshdan keyin qizlarning oila qurish imkoniyatlari ancha kamayib boradi. Unda bo'lg'usi kuyovga (yigitga) nisbatan talabchanlik oshib, tanqidiy qarash kuchayadi. Endi unda hislarga berilish kamayib, uning o'rniga bo'lg'usi yoriga butunlay boshqacha qaray boshlaydi. Bunday ruhiy o'zgarishlar yigitlarda ham kuzatiladi, ammo qizlardan farqli ravishda ularning oila qurish, uylanish imkoniyatlari kamaymaydi, aksincha bir-muncha ortadi. Chunki bu yoshda ularning ko'pchiligi oliy o'quv yurtini yoki o'rta-maxsus bilim yurtini bitirib, ma'lum bir ixtisosni egallagan, mehnat faoliyatini boshlagan bo'ladilar. Ya'ni oilani mustaqil tebratish imkoniga ega bo'ladilar.

Muhabbat hislari erkak va ayollarda o'ziga xos shahvoniy hirs uyg'otadi.

Erkak kishida deyarli doimo fiziologik komponent ustunlik qiladi. Jinsiy intilish, jinsiy hayot ular hissiyotida nihoyatda muhim o'rin egallaydi. Yigit sevgan qizining tashqi ko'rinishiga ko'proq e'tibor beradi.

Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarga qizlar ham befarq qarashmaydi. Bu xususiyatlarning yigit tomonidan idrok etilishi ayol uchun katta ahamiyatga ega. Ammo shu bilan birga ayollarning erkaklardan farq qiluvchi tomonlaridan biri shundaki, ular ko'proq yigitning bo'y-bastiga, xulqiga, muomalasiga e'tibor beradilar.

Erkaklarda jinsiy (fiziologik) intilish ustunlik qilgani uchun ularda hissiy qoniqish tezroq yuzaga kelsa kerak, deb taxmin qilinadi. Ayollarda esa aksincha, ruhiy intilish yetakchi bo'lgani uchun ularning muhabbat hislari

erkaklarnikidek tez orada soʻnmaydi va nisbatan uzoq davom etadi.

Ammo soʻnggi yillarda ayollar hissiyotida, jumladan, muhabbatda ham jinsiy hayotning va uning asosi hisoblangan jinsiy intilishning ahamiyati keskin oshib borayotganligini koʻrish mumkin.

13—14 yoshli oʻgʻil bolalarning 40 foizi, qizlarning 26 foizi ilk sevgi hislarini boshidan kechirayotgan yoki kechirgan boʻladilar. Bu hol 15—16 yoshli oʻgʻil bolalarda — 17 foiz, qizlarda 30 foiz, 17—24 yoshli yigitlarda — 10 foiz, qizlarda — 9 foizni tashkil qiladi.

A.R.Lemexova (1973) qizlar va yigitlar orasidagi oʻzaro munosabatlarni oʻrganib, uni uch turga boʻladi.¹

1. Uygʻun tur — bunda qiz va oʻgʻil bolalarda axloqiy tushunchalar shakllangan, hissiyot madaniyati rivojlangan boʻlib, ular muhabbatga, qarama-qarshi jinsga, oilaviy hayotga birmuncha aniq qarashadi.
2. Oilaviy romantik tur — bunda muhabbat, jinslar orasidagi munosabatlar hayotdan yulingan holda, nihoyatda ideallashtirib olingan boʻlib, hayotdagi mavjud borliq bilan toʻqnashganda esa barcha tasavvurlari parchalanib, ruhan tushkunlikka uchraydi.
3. Maʼnaviy kambagʻal tur — bunda yoshlar muhabbatni notoʻgʻri tushunadilar. Muhabbatda maʼnaviy yaqinlikni, ruhiy omilning ahamiyatini koʻra bilmaydilar. Muhabbatda asosiy rolni jinsiy yaqinlik oʻynaydi, deb biladilar. Bunday toifadagi yoshlar koʻp hollarda jinsiy hayotni erta boshlaydilar.

Oʻgʻil va qiz bolalarning turli yosh bosqichlaridagi oʻzaro munosabatlarining oʻsib rivojlanishiga nazar tashlaydigan boʻlsak, quyidagicha yaqqol ifodalangan manzarani koʻrishimiz mumkin.

Bogʻcha yoshidagi qizlar oʻgʻil bolalar bilan birga oʻynash jarayonida juda yaqin muomalada boʻladilar, bir-birlari bilan doʻstlashadilar. Hatto baʼzan bolalikning ilk sevgi hislarini ham boshlaridan kechirishadi. Bu albatta, ularning kattalarga havas qilishi, ularga taqlidi oqibatida kelib chiqadi.

1. A. Lemexova. Nравstvennaya podgotovka uchashixsya vecherney shkoly k lichnoy jizni. Avtoref. kand. diss. M., 1973.

Boshlang'ich sinflardan o'smirlik yoshigacha o'g'il bolalar ko'pincha o'g'il bolalar bilan, qiz bolalar esa qiz bolalar bilan yaqin munosabatda bo'lishi tufayli jinslarning bir-birlaridan uzoqlashishi kuzatiladi.

O'smirlik yoshidan boshlab ular orasida yaqinlashish mayli paydo bo'la boshlaydi. O'smirlikning birinchi davrida bolalar o'zaro biror narsadan qo'rqqan tengdoshiga «qiz bolamisan, qo'rqasan», «o'z so'zining ustidan chiqmagan qiz bola» kabi iboralarni qo'llashadi. Bu iboralar ularning, asosan, o'z jinsini ustun qo'yishga intilishi, qiz bolalarni tan olmasligini ko'rsatsa, qizlar ham o'z navbatida o'g'il bolalarni nazar-pisand qilmasliklarini ko'ramiz.

Muhabbat bosqichlari

To'laqonli sevgi-muhabbatni his etgan har bir inson muhabbatning boshlang'ich, alangalangan va o'zaro hurmat bosqichlarini bosib o'tadi.

Boshlang'ich bosqich haqiqiy, istiqboli porloq, bir umrlik sof muhabbatning boshlanishi yoki aksincha shunchaki bir havas bo'lishi yoki umri qisqa sevgining biror bir ko'rinishi bo'lishi mumkin. Mazkur bosqich muhabbatning «agape» turining boshlanishi yoki «lyudus» turining o'zginasi bo'lishi mumkin.

Bu albatta, sevib qolgan odamning dunyoqarashiga, uning o'ziga xos xususiyatlariga, ya'ni tez sevib qolishiga, hissiyotni paydo qilgan omillarga, ya'ni o'z shaxsini tasdiqlash, o'zgalardan qolishmaslik, bo'sh vaqtini xursandchilik bilan o'tkazish, oila, ota-onalar iskanjasi yoxud nazoratidan ozod bo'lish, erkinlikni qo'lga olish, oila qurish, haqiqiy umr yo'ldoshini uchratib, bir umr unga g'amxo'rlik qilish, unga hayotini bag'ishlashi va hokazolarga bog'liq.

Birinchi bosqichning o'sib ikkinchi va uchinchi bosqichlarga o'tishi zarurmi, yo'qmi?, — degan savol ko'pchilikni qiziqtiradi. Birinchi bosqichda, yuqorida aytganimizdek, hamisha ham to'laqonli muhabbat bo'lavermaydi. Ikkinchi bosqichga o'tgandagina uni haqiqiy, to'laqonli muhabbat deyish mumkin.

Birinchi bosqich ko'p kishilarda kuzatiladi va ikkinchi bosqichga o'tmasdan so'nib qoladi. Muhabbatning bu

bosqichi estetik didimizga birmuncha to'g'ri keladigan, estetik va jinsiy ehtiyojlarni qondirish (jinsiy yaqinlik shart emas) mumkin bo'lgan ikki jinsning ma'lum vaqtgacha bo'lgan o'zaro munosabati natijasida yuzaga keladigan hissiyotdir. Bu ko'pincha muhabbatning «lyudus» turini tashkil qiladi. Lekin ko'chada uchratib, birdan yoqtirib qolish kabi hollarni birinchi bosqichga kiritib bo'lmaydi.

Ikkinchi, ya'ni alangalangan bosqichdan birinchi bosqichga qaytilmaydi. Ikkinchi bosqichdan faqat uchinchi — o'zaro hurmat bosqichiga o'tish mumkin xolos. Demak, faqat birinchi bosqichgina qaytish xarakteriga ega, ikkinchi bosqichdan boshlab hissiyot ortga qaytmas xususiyat kasb etadi. Faqat ma'lum sabablarga ko'ra bu bosqichlar «tez» bosib o'tilishi mumkin. Bu ayniqsa, yoshlikda ilk sevgi — muhabbatni boshdan kechirishda yoki birdan sevib qoladigan yengil tabiatli kishilarda uchrashi mumkin. Buni birdan alanga olib tez so'ngan gulxanga o'xshatish mumkin. Demak, bunday hissiyot uzoq davom etmaydi. Bundan muhabbat o'tkinchi tuyg'u ekanida, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Birinchi bosqichning o'rtacha davom ettirish vaqti hissiyotni boshidan kechirayotgan shaxsning yoshiga, jinsiga, hayot tarziga, shaxsiy xulq-atvoriga shuningdek, bir qancha tashqi va ichki sabablarga bog'liq bo'lib, ba'zida hatto bir necha soatdan bir necha kungacha, bir necha yilgacha davom etishi mumkin. Buning aniq o'lchovi bo'lishi mumkin emas.

Qizlar hissiyotidagi ruhiy omil yigitlardagiga nisbatan kuchli bo'lganligi va oilaviy hayot bilan oilaviy baxt qizlar hayotida muhim o'rin egallashi sababli sevgan kishisiga fidoyilik, uning manfaatlarini o'z manfaatidan yuqori baholash, sevgan kishisiga o'zini bag'ishlash fazilatining kuchliroq ifodalanishi sababli ko'proq qizlarda bu bosqich tezroq o'tadi.

Hayotda ko'p qizlarning aldanish oqibatida xomilador bo'lib qolishi, yigitlarning boshqa qiz bilan turmush qurib ketishi bu bosqichning qizlarda nisbatan tez kechishini ko'rsatadi. Buning sababini qizlarning shunchaki yengiltakligidan qidirmasligimiz, bu sevgi-muhabbatdagi ruhiy jarayonga bog'liq ekanligini tushunishimiz lozim.

Birinchi bosqichni nisbatan tezroq bosib o'tgan qizlar uchun ikkinchi bosqich yigitlardagiga nisbatan uzoq

davom etadi. Buning sababini quyidagicha tushuntirish mumkin:

— avvalo qizlarda ruhiy omilning jinsiy omilga nisbatan ustunligi. Ko‘pincha jinsiy hayot ularda hissiyotning ikkinchi bosqichida boshlanadi. Yigitlarning hissiyotida jinsiy omilning kuchliligi sababli ruhiy qoniqish tezroq kechadi, chunki ruhiy omil miqdorining o‘zi kamdir;

— jinsiy hayot kechirish bilan his-tuyg‘ular yigitlar uchun oila qurgandan so‘ng paydo bo‘ladigan yangilik emas, chunki ularning ba‘zilari uylanmasdan oldin ham ancha — muncha tajribaga ega bo‘ladilar.

Qizlar esa oila qurganlaridan, ya‘ni jinsiy hayot kechira boshlaganlaridan so‘ng ilgari ularga batamom noma‘lum bo‘lgan his-tuyg‘ular oilaviy hayotning ahamiyatini yanada oshiradi. Erga bo‘lgan mehr-muhabbat yanada oshadi. Shu bois qizlarda ikkinchi bosqichning umri uzayadi.

Uchinchi bosqich ikkinchi bosqichdan hissiyotning kuchi va tashqi ifodalanishining birmuncha susayishi bilan muhabbat ob‘ektini ideallashtirgan tarzda emas, balki sevgilining shaxsidagi yutuq hamda kamchiliklarini ob‘ektiv idrok qilinishi bilan farq qiladi.

Aksariyat sevishtganlar va er-xotinlar uchun ikkinchi bosqichdan uchinchisiga o‘tish ular orasidagi munosabatlarning saqlanib qolishiga shubha tug‘diradi. Bu shubha bosqichdan bosqichga o‘tishda emas, balki har bir sevishtgan juftlarda muqarrar yuzaga keladigan sevgining o‘zaro hurmat bosqichiga o‘tishini oldindan bilmaslik, o‘tishdagi hissiy o‘zgarishlarni noto‘g‘ri talqin etish, «muhabbat ob‘ektini tanlashda adashdim, shekilli», kabi yanglish fikrlarni yuzaga kelishidandir.

Aksariyat yosh oilalarda shunday vaqtda er-xotin orasida kelishmovchiliklar ko‘payadi va ko‘pchilik yoshlar bunday vaziyatda oiladan chetda yangi sevgi-muhabbat ob‘ektini qidirib qolishadi. Ayrim oilalar esa bu o‘zgarishlarni noto‘g‘ri talqin etib, ajralib ham ketishadi. Shuning uchun yoshlar muhabbat hislarining turli bosqichlarda bo‘ladigan o‘zgarishlarni oldindan bilishlari va o‘z hissiyotlarini oldindan qurbon qilmasliklari kerak.

Uchinchi bosqich umrning oxirigacha davom etishi yoki turli va chetdan bo‘ladigan ta’sirlarga ko‘ra barham topishi mumkin.

Agar er-xotinlarning birida «yangi muhabbat» tugʻilib qolsa, turmush buzilib ketishi mumkin. Oʻrtada «yangi muhabbat»ga sababchi uchinchi shaxs paydo boʻlmasa oila buzilmaydi. Chunki odam qariganda yolgʻiz qolishdan, oʻgʻil-qizlar, kelinlar, nabiralar, tanish-bilishlar oldida gap-soʻz boʻlishdan, obroʻni yoʻqotishdan qoʻrqadi. Bunday toʻsiqlarni yengib oʻtish uchun esa albatta, oʻrtada muhabbat boʻlishi kerak. Aks holda oilaviy burch zoʻrma-zoʻraki bajarib boriladi xolos.

Uzoq yillar uchinchi bosqichda yashagan er-xotinlar ikkinchi bosqichga qaytishlari mumkin emas.

Ikkinchi bosqich konkret sevgilisi bilan bir marotaba boshdan kechirilib, shu shaxs bilan ikkinchi bosqichga qaytish boʻlmaydi.

Alangalangan bosqichni odam oʻz hayotida bir necha marotaba his etishi mumkin, ammo har birida yangi sevgi boʻladi.

Uchinchi bosqichni uzoq yillar davomida birga yashagan oilalarda kuzatish mumkin. Bunda erning xotiniga yoki xotinning erga boʻlgan hissiyoti keskin kuchayadi. Yaʼni hissiyotda umrning ayrim yoshlarida koʻtarilish kuzatiladi. Ayniqsa, tashqi sabablarga koʻra maʼlum vaqt ayriliqda yashaganda oilaviy hayotdagi mayda-chuyda narsalar ilgari ahamiyatini yoʻqotganda, oʻrtadagi sevgi-muhabbat hislari qayta tiklanadi. Va hatto zoʻrayib ketadi. Baʼzan esa bu hol katta fojealarni boshdan kechirish, yaqin kishilarini yoʻqotishdan soʻng ham boʻlishi mumkin. Er-xotinlardan birining oiladan tashqari jinsiy munosabatda boʻlganidan soʻng ham oʻz turmush oʻrtogʻiga boʻlgan hissiyotining kuchayishi kuzatilishi mumkin.

Er-xotin oʻrtasidagi his-tuygʻularining susayishiga oʻta faol jinsiy hayot kechirish, oilada boʻlib turadigan mayda-chuyda kelishmovchiliklar ham sabab boʻladi. Nikohgacha bir-birlariga yaxshi koʻrinish, dilni rom qilish maqsadida chiroyli kiyinish, pardo-andozga zoʻr berish, xulq-atvorning faqat yaxshi tomonlarini koʻrsatishga urinish, toʻydan keyin sal vaqt oʻtmay maʼlum boʻlib qoladi. Yaʼni insonning asli namoyon boʻla boshlaydi. Hatto bir-birimizsiz yashay olmaymiz deganlar bir-birini haqorat qilishgacha boradi. Bularning bari oʻrtada chin sevgi boʻlmaganidan yoki uni asray olmagalikdan dalolat beradi.

Muhabbat va mijoz

Sevgi-muhabbatning paydo bo'lishini bevosita mijoz toifasiga bog'lash xato bo'lar edi, ammo mijoz bilan hissiyotning ifodalanishi orasidagi o'zaro bog'liqlikni ham inkor etib bo'lmaydi.

Xolerik va sangvinik toifadagi yoki ularning aralashuvidan iborat toifadagilar o'zgalar bilan tez va oson til topishadi. Bu toifadagi erkak va ayollar o'zlariga do'st topishda unchalik qiynalmaydilar. Shuningdek, bunday toifadagi odamlar flegmatik va melonxoliklarga nisbatan tez va oson sevib qoladilar. Chunki ularda hissiyot tashqi tomondan kuchli ifodalangan va shu sababli ham hissiy qoniqish osonroq va tezroq sodir bo'ladi. Bundaylar yuqoridagi aytib o'tilgan bosqichlarni birmuncha tezroq bosib o'tishlari ham mumkin.

Flegmatik va melonxoliklar esa o'zgalar bilan til topshishlari ancha qiyin. Ular duch kelgan kimsa bilan do'stlashib ketavermaydilar. Ammo do'stlikning qadriga yetadilar va arzimagan sabab uchun do'stlikdan kechmaydilar. Bu toifadagi kishilarda hissiyot nihoyatda chuqur va pinhona kechadiki, buni boshqalarning tashqi tomondan sezishi qiyin. Buni xuddi daryoning chuqurligini uning sahtiga qarab bilib bo'lmaganiga o'xshatish mumkin.

Muhabbatning qay darajada ifodalanishi mijoz turidan tashqari o'sha odam yashayotgan sharoit, muhit, tevarak-atrofdagilar qarashi, sotsial axloqiy va milliy mezonlarga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zi millatlarda qizlarning nikohgacha jinsiy hayot kechirganligiga yoki bu borada ma'lum tajriba orttirganligiga birmuncha odatiy hodisa sifatida qaralsa, boshqa joylarda bunday qizlarga nafrat bilan qaralib, ularning bu ishlari sharmandalik hisoblanadi. Jumladan, Kavkaz va O'rta Osiyo mamlakatlarida mahalliy millatlar uchun qiz bolaning nikohgacha jinsiy hayot tajribasiga ega bo'lishi axloqsizlik, — deb qaraladi. Hatto O'zbekistonning ba'zi qishloqlarida «qiz yigit bilan yurar emish» — degan mish-mish gaplarning o'zi shu qizga sovchilarning kelmasligiga, qizlik obro'sining tushishiga, turmushga chiqish imkoniyatining keskin pasayishiga olib keladi.

Muhabbatning belgilari

Sevgi qalbga umrbod yo'ldosh, Muhabbatdan voz kechib bo'lmas.	Sevgi «o'yin-kulgi», «ko'ngil ochish»mas, Baxtli turmush qurish sevgidan murod.
Hayotimning mazmuni sevgi, Qalb teparkan, muhabbat o'lmas	Umrning bezagi derlar sevgini, Sevishni bilganlar baxtli umrbod

Hissiyotdagi ayrim bosqichlarga ko'ra muhabbat turini, bosqichini va umuman sevgi hislarining bor-yo'qligini aniqlash, Ibn Sino kabi «og'ir xastalik»ka tashxis qo'yib, uni davolash choralari ko'rish mumkin. Bu hissiyotlarning ayrimlari aslida birinchi bosqichdayoq kuzatiladi va ikkinchi bosqichida nihoyatda kuchli, hamda har tomonlama ifodalanadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. «Birgalik» effekti. Bunday hollarda muhabbat hislarini boshdan kechirayotgan shaxsning ongida, tasavvurida, xayolida doimo sevikli yori gavdalanib turadi. Nima ish qilmasin va qaerda bo'lmasin, hatto yoridan juda uzoq masofada bo'lsada, xayolan u bilan gaplashadi, yashaydi.

2. Idrokning ideallashtirishi. Bunday hollarda sevilgan inson ideallashtirilgan holda idrok etiladi. Takrorlanmas darajadagi shaxs sifatida, har tomonlama mukammal shakllangan, nihoyatda chiroyli, aqlli, odobli va o'zga ijobiy xislatlarni o'zida mujassamlashtirgan yigit yoki qiz sifatida namoyon bo'ladi. Fe'l-atvoridagi salbiy tomonlar yoki biror jismoniy nuqsonlar kamchilik sifatida emas, balki betakror, noyob fazilat sifatida qabul qilinadi. Sevgilisi va u bilan bog'liq barcha narsalar (uning qarama-qarshi jinsdagi tengdoshlaridan tashqari) va yaqin kishilari ham faqat ijobiy jihatdan idrok etiladi.

3. Altruizmning keskin ifodalanganligi. Bu bosqichda altruizmning og'irlik markazi muhabbat timsoli bo'lgan qiz yoki yigitga yo'nalgan bo'ladi. Altruizm nihoyatda kuchli bo'lganda inson sevgan kishisi uchun hamma narsaga tayyor bo'ladi. U sevgan kishisining manfaatini o'zining manfaatidan ustun qo'yadi va buni birinchi darajali zarurat hisoblaydi.

Muhabbat kuchiga cheksiz ishonish. Bunday holatda

muhabbat hislarini boshdan kechirayotgan shaxs o'z sevgilisi bilan birga bo'lishni, bo'sh vaqtlarini birga o'tkazishni, tezroq u bilan oila qurishni va umrining oxirigacha birga bo'lishni orzu qiladi, shunga intiladi, u ko'pincha bu rejasini amalga oshiradi. Bunday oliy baxtga erishish yo'lida turli to'siqlar uchrashi muqarrardir. Chunki hayot bitmas-tugunmas, turli-tuman qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklardan, jumladan, ota-onalarning qarshiligi, sevgilisining o'zga kishi bilan nikohda ekanligi, ikkalalarining ham nikoh yoshida emasligi, ijtimoiy va iqtisodiy yetuklikka erishmaganligi, uy-joyning yo'qligi, birining o'zga shahardan yoki qishloqdan kelganligi, o'zga millatga mansubligi va hokazolardan iboratdir.

Yuqoridagi sabablar sevgi hissiyotini boshidan kechirayotgan yoshlar uchun to'siq bo'la olmaydi va ular bu to'siqlarning bariga e'tiborsizlik bilan qarashadi. Ularning fikricha muhabbat barcha narsaga qodir, barcha to'siqlarni yenga oladi, ayni vaqtda muhabbatlari haqiqiy bo'lsa, ular barcha qiyinchiliklarga birgalikda bardosh berishadi. Haqiqatan ham, chin muhabbat bu to'siqlarni so'zda yoki tasavvurda emas, balki hayotda, amalda yengib o'tadi va oila qurishda, hayotiy qiyinchiliklarni yengib o'tishda katta omil hisoblanadi. Lekin yoshlar faqat ikki narsani oldindan ko'ra bilmaydilar: 1) muhabbatning hissiy kuchi uchinchi bosqichga o'tgandan keyin bir muncha susayishini; 2) hissiyot kuchi susayishi bilan hayot qiyinchiliklari ahamiyatining keskin oshishi va sevishganlarning o'zaro munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishini, ko'pgina sevishganlar o'z muhabbatlarini boshqalarnikidan ustun qo'yishadi va umrlarining oxirigacha shunday qoladi, deb o'ylaydilar.

4. Sevgilisida boshqalar ko'rmagan jihatlarni ko'rish, o'zgalar ahamiyat bermagan xislatlarni sezish, hali yaqqol ifodalanmagan qobiliyatni aniqlash, uning qanday mutaxassis bo'lib yetishishini oldindan ko'ra bilishning barchasi muhabbat ziyrakligining namoyon bo'lishidir. Bu, albatta, sevgan odamning qanday ko'z bilan qarashiga bog'liq. Bu qarashning o'ziga xos ruhiy tomoni shundaki, u basharti ijobiy tomonlarini bo'rttirib ko'rsatsa, salbiy tomonlarga e'tibor bermaydi. Shular tufayli ko'pincha sevgilisining ota-onasi ham ko'ra bilmagan istiqbolini aytib bera oladi.

6. Sevgan odamda hayotga nisbatan muhabbat kuchayadi. Buni quyidagilarda ko'rish mumkin: ularda ruhiy jihatdan keskin o'zgarish sodir bo'ladi, dunyoni o'zgacha tasavvur qilishadi, hayotni chuqurroq idrok eta boshlaydilar, o'zgalarni qalbdan tushunish, ularga hamdardlik bildirish kuchayadi, ilgari yaqqol ifodalanmagan rahmdillik hislari paydo bo'ladi va ortadi. O'zgalarga yordam qo'lini cho'zish, tevarak-atrofdagi go'zallikni ko'ra olish — estetik idrok qilish kuchayadi. Axloqiy qarashlar yuksaladi, oldingi yomon odatlarini tashlaydi (bu muhabbatning tarbiyaviy ta'siri o'zgalarga bo'lgan hurmatning oshishi tufaylidir), ijodiy faoliyati va ish qobiliyati ortadi (chunki muhabbat kishi faoliyatiga kuchli ta'sir qiladi) va h.k.

Sevgining fasliy o'zgarishiga tayyor bo'ling

*O, Muhabbat, ko'hna afsonalar eshigin buzib,
Mening yuragimga kirgan aziz jon!
Kelishing qon yutib kutdimu, lekin
Ketmog'ing qon qusib istadim, chunon...*

(Sh a m s i ya)

Tabiatda yil fasllarining o'zgarib turishi, har bir faslning o'ziga xos takrorlanmas go'zalliklari borligini bilamiz. Tabiatdagi o'zgarishlarni orziqib kutamiz, ulardan zavqlanamiz. Lekin o'z ruhiy olamimizda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni ko'ra bilmaymiz. Bu esa bizning hissiyotlarimizga, oilaviy hayotimizga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu o'rinda so'z muhabbatdagi fasllar o'zgarishi, undagi eng murakkab va xavfli bo'lgan ikkinchi bosqichdan uchinchi bosqichga o'tish haqida boryapti. O'tish har qanday davr uchun ma'lum bir inqirozlar bilan kechgani sababli bu bosqichda ham qator qiyinchiliklarga, turmush urinishlariga ro'baro' kelish mumkin. Chunki aynan shu davrdan boshlab sevgilisini ideallashtirib idrok qilishga moyillik kamayib boradi. Endi shaxs qanday bo'lsa, shundayligicha, real, aniq va xolisona idrok qilindi. Mehr-muhabbatning yo'nalishi o'zgarib farzandlar tomonga og'adi va turmush o'rtog'iga nisbatan esa kamayib boradi. Ruhiy to'yinish — er-xotinning bir-biridan to'yib qolishidan, oiladagi turli ikir-chikirlardan nizolar kelib chiqa boshlaydi.

Er-xotin qanchalik yosh bo'lsa, bu davr shunchalik og'ir o'tadi. O'zaro kelishmovchiliklar ko'payadi. Ularning yoshligi, hayotiy tajribalarining yo'qligi oqibatida «muhabbatimiz o'ldi» yoki «muhabbatda, umr yo'ldoshi tanlashda adashdim, men hali yoshman xatoimni to'g'rilab olaman», deb oilaviy yong'inni alanga oldirish bilan ahvol yanada og'irlashadi. Kuyov o'zicha: «Ko'cha to'la xotin», — desa, kelin: «Er qurib qolibdimi, ko'chaga chiqsam son mingta er, xohlasam ertagayoq birontasiga tegib olaman» — degan xayolga borishlari mumkin. Natijada to'yinishga uchragan hissiyotlarni va o'zaro munosabatlarni ruhiy jihatdan tahlil qilib, to'g'ri xulosa chiqarish o'rniga, salbiy munosabatlar yuzaga keladi va ikki yosh ham bu munosabatning quliga aylanib qoladilar.

Bunda albatta, kelin yoki kuyovning ota-onasidagi kamchiliklar, do'sti yoki qarindoshining to'ydan avval ogohlantirgani yoki to'ydan oldin sevishganlar orasida bo'lib o'tgan mayda-chuyda gaplar kuyov va kelin ma'lumotidagi tafovutlar: «Savodsiz bo'lmasa shu ishni qilarmidi?», «Oliy ma'lumotli xotin olgandan ko'ra uylanmasdan o'tgan yaxshi»; yosh orasidagi tafovutlari: «Xotining pedagog bo'lsa, bir umr tarbiyalaydi», «Ering san'atkor bo'lsa, oilaviy hayoting sahnaga aylanadi, xotining san'atkor bo'lsa, vafosizlik soya kabi ajralmaydi»; milliy tafovutlar: «O'z millatim bilan turmush qurganimda shunday xorlanmas edim»; ota-onaga aloqadorlik: «piyanista otaning o'g'li kim bo'lardi?», «it emganiga tortadi» va shu kabi o'zini oqlab, bor gunohni umr yo'ldoshiga ag'darishga intilish salbiy munosabatlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bunday munosabat shakllangandan so'ng oilaviy hayotdagi har qanday kelishmovchilik va nizolar xuddi shu munosabat zaminida hosil bo'layotgandek idrok etiladi. Bu munosabatga aloqador bo'lmagan voqealar xotirada saqlanmaydi, unga aloqadorlar esa uzoq muddatgacha xotirada saqlanib qoladi. Undan so'ng er-xotin salbiy munosabatlar quliga aylanadilar. Bu esa asta-sekin oila poydevorini yemirib, uning barbod bo'lishiga olib keladi. Endi o'zaro er-xotinlar emas, balki ular orasida yuzaga kelgan salbiy munosabatlar kurashadi. Er-xotin esa mazkur munosabatlarning «jasur» jangchilariga aylanadilar. Ular orasidagi jang muhabbat ta-

momila barbod bo'lgunicha davom etaveradi. Lekin barcha oilalarda ham o'tish davri yuqorida ifodalangandek kechavermaydi.

Yuqorida sevishganlar o'rtasidagi salbiy munosabat va uning oilaviy munosabatga zarbasini aytib o'tdik xolos. Ammo munosabatlar ijobiy ham bo'ladi. Muhabbatning birinchi bosqichida va, ayniqsa, ikkinchi bosqichida ijobiy munosabatlar o'zining yuqori nuqtasiga yetadi. Ammo ba'zi er-xotinlar (ko'pincha ayollarda) uchinchi bosqichga o'tishda va o'tgandan so'ng atrofdagi er-xotinlarga havas bilan qaraydilar, ularni o'z erlariga o'rnak qilib ko'rsata boshlaydilar. Bunda aksariyat ayol kishining o'z hayotiga xolisona ko'z bilan qaramasdan chiqargan xulosalari ustunlik qiladi. Bunday ayol va erkak o'z eri yoki xotiniga ularning hamkasblari, do'stlari, tanish-bilishlari ko'zi bilan qarab ko'rishlari kerak. Shunda ular o'z umr yo'ldoshlarida qanchadan-qancha ijobiy xislatlarni ko'radilar, ulardan boshqalarda bo'lmagan, biroq o'zlari qadrlay bilmagan qimmatli tomonlarni topadilar.

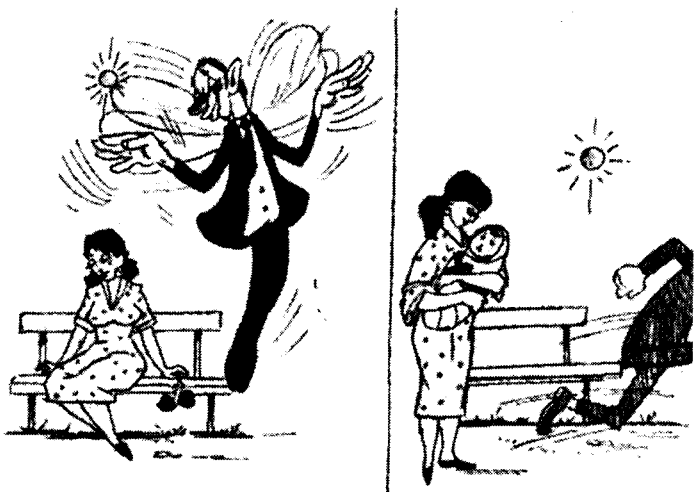
Xalqimizda «oldingdan oqqan suvning qadri yo'q», degan maqol bor. Bu eng avvalo oilaviy hayotga, er-xotin o'rtasidagi munosabatlarga taalluqlidir. Shuning uchun doimo o'rtadagi sevgi-muhabbatning qadr-qimmatini arzimagan sabablarga ko'ra yo'qolishiga yo'l qo'ymaslik, ko'ngilsizliklarning oldini olib yashash kerak. Aks holda keyingi afsus va pushaymonlar bir umr ruhiy azob berishini, yo'l qo'yilgan bu xatoni bir umr tuzatib bo'lmagligini yoddan chiqarmaslik kerak.

Hayot murakkab jarayon, unda nimalar bo'lmaydi, deysiz. Arzimas sabablardan janjal chiqarishga, uni avj oldirishga harakat qilmaslik kerak. Bizda «er-xotinning urishi — doka ro'molning qurishi», degan ibratli gap bor. Xususan, o'rtada farzandlar paydo bo'lgandan keyin juda ehtiyot bo'lish zarur. Barbod bo'layotgan muhabbat tuyg'usini hech bo'lmaganda norasida go'daklar hurmati uchun, ular taqdirini o'ylab ham asrab qolish shart. Hech bo'lmasa, oila saqlab qolinmaganda ham sevgi-muhabbat hislarining nafratga aylanib ketishiga yo'l qo'ymaslik zarur.

Oilaviy hayotdagi xursandchiliklarni, o'tib ketgan shirin damlarni, iliq munosabatlarni eslash ham arzimas nizolar ro'yobga chiqishining oldini oladi. Bu o'rinda

er-xotin bir-birlarining xulq-atvorlaridagi ijobiy xususiyatlarini eslab turishlari ham muhim rol o'ynaydi. Shuni eslatib o'tish kerakki, muhabbatning ikkinchi — alangalangan bosqichi umrini uzaytirishga, o'zaro hurmat bosqichiga inqirozsiz, nizolarsiz o'tishga yoshlarni tayyorlash zarur. Bu esa oilaning totuv yashashiga yordam beradi. Buning zaruriy shartlari o'ta madaniyatli bo'lish, oilaviy turmushga ijodiy yondoshishdir.

Umuman oilaviy hayotda, jumladan, yosh oilalarda kelishmovchiliklarga, qo'ydi-chiqdilarga olib keluvchi sabablar ko'p. Shulardan biri-rashk tuyg'usidir. Ba'zan rashk og'ir va kutilmagan oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham biz quyida rashk tuyg'usi, uning ko'rinishlari haqida to'xtalib o'tishni lozim topdik. Bu haqda bilib qo'yish va ma'lum tasavvurga ega bo'lish, Siz yoshlar uchun ham foydadan holi emas.

Rashk hislari

Sevishganlar yoki oila qurayotganlarning o'zaro munosabatlarini xarakterlovchi vaziyat, sharoitlardan biri bu — rashkdir. Sevikli odamidan ajralib qolish, uni yo'qotib qo'yish xavfini hech qachon boshdan kechirmagan odam rashkni qandaydir tushunarsiz aqlsizlikdek tasavvur qilishi mumkin. Sevikli odamidan ajralib qolish nima ekanligini bir marta bo'lsa ham boshidan kechirgan

odam esa rashkchini osongina tushunadi va unga ma'lum darajada hamdardlik bilan munosabatda bo'ladi. Oldingi vaqtlarda, ayniqsa, sobiq ittifoq davrida (40—60-yillarda) ayrim salmoqli adabiyotlarda, rashk — bu «o'tmishning jirkanch qoldig'i», «xususiy mulkchilik asosida tug'ilgan past hissiyot»dir, odamning shaxsiy erkinligini va boshqa odamlar shaxsiyatini hurmat qilish darajasiga erishilsa, rashk haqidagi gaplar o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketadi, chunki bunaqa sharoitlarda uning yuzaga kelishi uchun hech qanday asos bo'lmaydi, deb yozilar edi.

Haqiqatan ham, rashk aksariyat hollarda xususiy mulkchilik psixologiyasi izlarini o'zida namoyon qiladi, ayrim odamlarda «rashk qiladimi — demak sevadi!» — degan qarash hozir ham mavjud. Ko'pchilik odamlar uchun rashk — sevgining o'ziga xos zarur «ziravor»laridan biridir.

Hozirgi vaqtlarga kelib bu o'tmish «qoldig'i» asta-sekinlik bilan qayta oqlanmoqda. Nafaqat badiiy adabiyotlarda, balki publitsistik va ilmiy asarlarda ham bu hissiyotning yashashga, mavjud bo'lishga haqqi borligi tez-tez qayd etilmoqda. O'z navbatida A. I. Gersen rashk haqida gapirib: «Rashkni bir yoqlama qat'iy yo'q qilib yuborish, shu bilan birga ayolga, erkakka bo'lgan sevgini jinsga bo'lgan sevgi bilan aralashtirib, uni butunlay yo'q qilib yuborishdir», — degan edi. Sevuvchi va shu sevgan odamiga nisbatan hech qachon rashkini his qilmagan, sevgan odami xulqiga nisbatan bee'tibor munosabatda bo'lgan birorta odamni topish qiyin, rashk bu sevgini himoya qiluvchi vosita sifatida vujudga kelgan. Shuning uchun ham uni faqat sevgi bilan birgalikdagina yo'qotish mumkin. Atoqli shoirimiz Uyg'un aytganidek:

Rashkim uchun nolima jonim,
Rashk sevgiga soqchi doimo....

Umuman olganda, albatta, rashkchi odamlarga havas qilib bo'lmaydi. O'zidagi bu hisni yenga olmaydigan odamlar — doimo xavotirda, hadikda yashaydigan baxtsiz odamlardir. Ularning ikki karra baxtsizligi yana shunda hamki, ular bir vaqtning o'zida ham jabrlanuvchi, ham azob beruvchi, ham zo'ravon, ham quldirlar.

Ishonchsizlik doimo xiyonat, shubhalanish muhitini yuzaga keltirar ekan, bundan ularning o'zlari birinchi bo'lib azoblanadilar. Ular arzimagan bahona tufayli uning bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar, yolg'iz yoki oshkora janjallarni yuzaga keltirishga doimo tayyor bo'lishadi. Bu esa ularning uyda, ishda va butun hayotida boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlariga, jumladan, jinsiy munosabatlariga ham jiddiy ta'sir qiladi va ko'pincha ayanchli psixologik xastaliklar, shikastlanishlarga ham olib kelishi mumkin. Bunday holatlarda har ikki jins vakillari o'z juftiga rashk qilish uchun hech qanday sabab, asos, bahona yaratib qo'ymaslikka harakat qilishi, ayniqsa «sevgining uyqu» davrida ko'proq iliqlik, sabr-toqat, chidamlilikni namoyon qilishlari lozim bo'ladi.

Psixologlar rashkni «zolimona rashk» va «izzat-nafsi paymol qilinganlikdan» bo'ladigan rashklarga farqlaydilar. Zolimona rashkni odatda xudbin (egoist), qaysar, zolim, hissiy sovuq va begonalashib ketgan, yotsiraydigan, yetarlicha avtoritar odamlar yuzaga keltiradilar. Bunday odamlar odatda turmush o'rtoqlariga faqat bir buyumdek, o'z manfaati, farog'atini qondirish ob'ekti, o'z mulkidek qaraydilar. Ularda boshqa odamning shaxsiy xususiyatlarini sezish, hurmat qilish qobiliyatlari rivojlanmagan bo'ladi. Izzat-nafsi, sha'ni kamsitilganlikdan bo'ladigan rashk-bu odatda hayajonlanadigan, har narsadan gumonsirayveradigan, o'ziga ishonmaydigan, xavf-xatar va noxushliklarni bo'rttirishga moyil, nuqsonlar kompleksidan jabrlanuvchi odamlarga xosdir. Ularning rashki unchalik g'azabli, qahrli bo'lmasligi, biroz yumshoqroq namoyon bo'lishi mumkin. Biroq uning ham o'z mohiyatiga ko'ra oilaviy baxt uchun zahri, zarari kam emas.

Ba'zan «undalma» deb nomlanuvchi rashk ham farqlanadi. Bunday rashkning manbai bo'lib, o'zining turmush o'rtog'iga vafosizligini unga ko'chirish yoki o'zining ishonchsizligi, turmush o'rtog'iga doimo xiyonat qilishga tayyorligi kabilar xizmat qilishi mumkin. Bu, ayniqsa, nikohdan oldingi «boy» seksual tajribaning xavfli asoratlaridan hisoblandi.

Lov etib yongan rashk mumkin bo'lgan barcha «fakt»larning «qulog'idan» tortib, turmush o'rtog'ining

eng arzimagan, beozor xatti-harakatlari, qiliqlarini o'zining yovuz, zolim, tuban nurlari, ranglari bilan talqin qilib, arzimagan narsalarni shubha botqog'iga bulg'ab, ulardan o'zining namoyon bo'lishi uchun qo'shimcha quvvat manbai sifatida foydalanadi. Ishdan ozgina kechikib qolish, do'stlar davrasidagi beozor imo-ishora yoki so'z, allaqachon unutilgan bolalik ishtiyoqlari va shu kabi hayot ikir-chikirlarining hammasi g'oyat darajada puxtalik bilan o'z turmush o'rtog'iga qarshi, uni ayblovchi aktlarning qalin tomlariga yig'iladi.

Qizig'i shundaki, bunday rashkka qarshi kuchli asoslangan ta'sirlar ham, uni to'xtatib qolishga urinishlar ham qaytanga uni kuchaytiradi va yanada qizdirib yuboradi. Xuddi qopag'on itni zanjirga bog'lab qo'yilsa, battar darg'azab bo'lib «tartib buzuvchilariga» tashlanishi va darg'azab hurishi, ichib olgan janjalkash odamning qo'lidan tutib turilsa, o'z tajovuzkorligini yanada kuchli namoyon qilganidek, rashk ham shunga o'xshash holatni namoyon qiladi. Aynan shuning uchun ham, umuman «taqiqlangan meva»ning mazasi odamlar uchun shu qadar shirin tuyulsa kerak, balkim.

Rashk hislaridan xalos bo'lish yo'llari

Rashk hislaridan qutilishda psixologlar quyidagi yo'llarni tavsiya etishadi:

1. Rashk hislarini boshdan kechirayotgan shaxs yaxshilab mulohaza qilishi, o'z rashk hislariga tanqidiy qarashi, rashk hislarini yuzaga keltirayotgan sabablar reallikdan ancha yiroq bo'lib, aksariyat xollarda rashk qiluvchi shaxs o'zining, tasavvur hosili ekanligini tushunib yetishi. Haqiqatni tushunib yetgan shaxs tegishli xulosa chiqarib, rashk hislari azobidan qutulish imkoniga ega bo'ladi. Mazkur uslubni qo'llash har bir inson qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun shaxs yetarli aql, kuchli analitik tafakkur egasi bo'lishi kerak.
2. Rashkni yuzaga keltiruvchi shaxsning ijobiy sifatlarini o'zida mujassam qilib, o'z «raqibi»ni sog'lom raqobatda ma'naviy, axloqiy, aqliy, madaniy jihatdan mag'lub qilish yo'li orqali o'z sevgilisini qaytarish (agar shunday real raqibning o'zi bo'lsa). Bu uslubning qimmatli tomoni shundaki, sevgilisini

qaytara olmagan taqdirda ham shaxsda ijobiy o'zgarishlar, qimmatli sifatlar shakllanadi. Ular esa yo'qotilgan sevgilidan ko'ra afzalroq muhabbat ob'ektini uchratishga xizmat qiladi.

3. Rashk hislari asosli faktlarga tayangan, avvalgi tavsiyalarimizdan foydalanish imkoni bo'lmagan shaxslar azob beruvchi rashk hislaridan quyidagicha qutilishlari mumkin: Rashk qilayotgan kishingiz shaxsini muhabbat ko'zoynagini yechib, tanqidiy ko'z bilan o'rganing. Oqibatda uning shaxsida qator kamchilik va nuqsonlar borligiga iqror bo'lasiz. Shuncha kamchiliklari bo'lgan, Sizga bevafoqlik qilayotgan shaxs uchun azob chekishingiz o'rinlimi? Bu shaxs sizning beg'ubor, muqaddas sevgi hislaringizga loyiqmi? Mazkur vaziyat o'z vaqtida ko'zingizni ochib, uning haqiqatan kim ekanligini to'g'ri idrok qila olishingizga minnatdor bo'ling. Sizdek vafoli, axloq-odoblilik insonning qadriga yetmagan shaxs sevgi muhabbatigizga loyiq emasligiga ishonch hosil qiling. Agar yuqoridagi fikrlarimiz Sizning holatingizga to'g'ri kelsa, demak rashk qiluvchi shaxsni ob'ektiv bahosini berish natijasida u idrokingizda qadrsizlanadi. Qadrsizlangan shaxs odatda rashk qilinmaydi va siz rashk hislaridan xalos bo'lasiz.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

1. *Sevgi haqida qanday mulohazalar, rivoyatlar, ta'riflarni bilasiz?*
2. *Sevgining qanday turlari mavjud?*
3. *Sevgi hissi va yosh o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?*
4. *Yigit va qizlarda sevgi tuyg'usining ifodalanishida qanday tafovutlar mavjud?*
5. *Qizlar va yigitlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qanday turlari farqlanadi?*
6. *Muhabbat bosqichlari qanday namoyon bo'ladi?*
7. *Muhabbat va inson mijozi o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?*
8. *Muhabbat belgilari qanday namoyon bo'ladi?*
9. *Sevgining fasliy o'zgarishi nimalardan iborat?*
10. *Rashk hissi nima? Uning sevgiga qanday ta'siri bor?*

Hadislar

Kim kimni yaxshi ko'rsa (do'st tutsa), shu sevgisini bildirib qo'ysin.

Do'stlik ham, adovat ham nasldan naslga meros qoladigan narsadir.

Hayo — doimo yaxshilik keltiradi.

Qur'onda: «Ular sizlar uchun libosdir, sizlar ular uchun libosdirlar» — deb aytilganki, ushbu hikmat ham islomda erkak va ayol o'rtasida mehr-muhabbat, oqibat ulug' bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Hikmatlar

1. Muhabbatning ko'zi ko'r.
2. Parvona — o'z oshig'ining qurboni.
3. Sevgan bilan qo'shilish —
Dutorga tor taqqanday,
Sevmagan bilan qo'shilish —
Zaharli ilon chaqqanday.
4. Sevganga — sultonsan, sevmaganga ultonsan.
5. Sevganing oltindan aziz.
6. Sevgining bahori bilan shodlanma,
Yozu-qishi ham bordir.
7. Sevgining ko'zi ayb ko'rmas.
8. Sevdim deb maqtanma, sevildim deb maqtan.

Jumboqlar

1. Avval sog' ko'zlarga rangli parda qoplab, so'ngra uni yaxshi, ravshan, real ko'radigan qiluvchi xastalikning nomini toping.

(sevgi-muhabbat)

* * *

2. Eng ko'p tarqalgan ko'z kasalligini toping.

(sevgi-muhabbat)

* * *

3. Qaysi og'ir xastalikdan kishilar tuzalishni istamaydilar?

(sevgi-muhabbatdan)

* * *

4. «Muhabbat — bamisoli baland tog' cho'qqilariga o'xshaydi. Ular zabt etilganidan so'ng pastga tushishdan

o'zga chora qolmaydi» iborasini psixologik tahlil qiling va muhabbat hislariga xos xususiyatlarni sanab o'ting.

* * *

5. «Muhabbat — bu erkak kishining yagona ayol bilan qoniqish va cheklanishga bo'lgan intilishi» iborasini psixologik tahlil qilib, mohiyatini ochib bering.

* * *

6. «Muhabbatda baxtli bo'lish uchun ko'rishdan qolish shart emas, faqat vaqti-vaqti bilan ko'zni yumib turish kerak» iborasini psixologik tahlil qilib, mohiyatini ochib bering.

Aforizmlar

● Muhabbat eng qadimiy va navqiron tushuncha. U hozirgacha qarigan emas, bundan keyin ham qarimaydi. U hamisha oftob yanglig' qalbga yaqin, ammo har bir zamon, har bir avlod va har bir qalb uning yanada yangi, mazmunli, ko'rkam va fayzli bo'lishiga o'z hissasini qo'shadi.

(T. Qoraev)

● Muhabbat insoniyatni hayvonot olamidani sug'urib olgan kuchdir.

(Z.Freyd)

● Muhabbat degan narsa juda oz kishiga nasib bo'lading'on bir duri bebahodir.

(A.Qodiriy)

● Muhabbat omon bo'lsa, xayol bo'lsa omon
Vatan omondir, go'zallik omon!

Haqiqat omon bo'lsa, ayol bo'lsa omon —
Shu xalq omondir! Insonlik omon!!!

(Faxriddin Xonkeldiyev)

● Yaqin odamga nisbatan bo'ladigan sevgining ikki turi mavjud. Agar biz boshqa odamga nisbatan bo'lgan o'zimizning sevgi hissimizni sevsak — bu sevgi, agar biz boshqaning bizga nisbatan bo'lgan sevgisini sevsak — bu do'stlik.

(V.Klyuchevskiy)

● Muhabbatning ming qirradi bor, har biri o'z nuri, o'z g'usasi, o'z baxti va o'z totli bo'yiga ega.

(Konstantin Paustovskiy)

● Ayolning o'zga ayollardan farqi bizning sevib qolishimizga sababchi bo'lsa, uning o'zga ayollarga o'xshashligi (umumiy tomonlari) sevgi hislarimizni tez o'tib ketishiga imkon beradi.

(Jak Deval)

● Xushtoringizdan hech qachon u sizni nima uchun sevishligini so'ramang: agar u bu haqda o'ylab ko'rgundek bo'lsa, balkim sizda sevishga arzigulik xislatning o'zi topilmay qolishi mumkin.

(K. Melixan)

● Eng yaxshi kun — bugun
Eng katta xato — umidsizlikka berilish
Eng katta ojizlik — nafrat
Eng katta tinchlikni buzuvchi — ko'p gapiradigan odam
Eng xavfli odam — yolg'onchi
Eng katta hayot — hamjihatlik hissi
Sen berishing yoki olishing mumkin bo'lgan eng katta sovg'a — sevgi!

* * *

● Sevish degani — bu o'zimizdagi va atrofimizdagi minglab to'siqlarni yengib o'tish deganidir.

(J. Anuy)

● Erkak kishi ayolni chanqoqdan azob chekib, suvga intilayotgan yo'lovchidek sevadi. Undan o'z hirsini (ehtiyojini) qondirib bo'lganidan so'ng u o'zi talpinayotgan predmetga qiziqishini yo'qotadi.

● Ayol kishi erkakni issiqdan toliqib salqinga intilayotgan yo'lovchidek sevadi. U hatto o'zi xohlagan narsaga erishsa ham u sevgiga to'ymaydi.

(Syuy Syuemo. O'rta asr xitoy aforizmi)

Nokas kishi hech mahrami jon bo'lmas,
Sho'ra yer uzra bog'u-guliston bo'lmas,
Kim dardi diloromni sevmasa jondek,
Hargiz o'zganing dardina darmon bo'lmas.

(Hofiz Xorazmiy)

● Rashk bu boshqalardan ko'ra o'ziga ko'proq azob berish san'atidir.

(A. Dyuma)

● Rashkdan maqsad — xotinni yomon yoʻlga kirishining oldini olishdir.

(Ahmad Donish)

● Qalbida olovi yoʻq ayolning oʻzi yoʻq, uni faqat yoqa bilish malakasiga ega boʻlmagan erkaklar bor.

● — Bir qarashdayoq sevib qolish mumkinmi?
— Bu qaerga va qay muddatda qarashga bogʻliq.

● Muhabbat xastaligidan tezroq qutulmoqchi boʻlsangiz, sevgilingiz shaxsini yaxshiroq oʻrganing.

Latifalar

Bir erkak boshqasidan soʻrayapti:

— Agar sen, seni hali ham kechiradigan, senga juda mehribon boʻladigan, sen uchun hamma narsaga tayyor ayolni uchratib qolsang. Sen unga nima deysan?

Ikkinchi erkak bir oz oʻylanib turdida va javob berdi:

— «Assalomu alaykum, oyijon!».

* * *

— Xotinimning tugʻilgan kuniga nima sovgʻa tayyorlab qoʻyishni bilolmayapman. U unchalik qimmat boʻlmasa va shu bilan birga xotinimni xursand qilsa.

— Unga oʻnta imzosiz ishqiy maktub yoz!

* * *

— Azizam, buni senga qanday aytishniyam bilmayman. Men... men... uylanganman.

— Shunga shuncha vahimami? Men boʻlsam, mashinangni oʻgʻirlab ketishibdimi, deb oʻylabman.

* * *

Qiz yigitdan soʻradi:

— Ichasizmi?

— Yoʻq!

— Chekasizmi?

— Yoʻq.

— Qimor oʻynaysizmi?

— Qartani umuman qoʻlimga olmaganman.

— Demak, bironta ham kamchiligingiz yoʻq?

— Bittagina kamchiligim bor: baʼzan bilmay yolgʻon gapirib qoʻyaman.

* * *

Yigit qizga dedi:

— Jonginam, sizsiz hayot menga qorong‘u. Agar turmushga chiqsangiz osmondagi yulduzni olib ber, desangiz olib beraman.

— Yulduzning hech hojati yo‘q, — dedi qiz — Maoshingizning bir tiyini nari-beri qilmay olib kelib tursangiz, kerakli narsani o‘zim sotib olaveraman.

Xayol

Notanish yigit bilan qiz bir bazmda qarama-qarshi o‘tirib qolibdi. Yigitning o‘ziga xayolchan tikilib turganini ko‘rgan qiz beixtiyor yigitdan so‘rabdi:

— Yaxshi yigit, nimani o‘ylab qoldingiz?

— Siz nimani o‘ylayotgan bo‘lsangiz — shuni, — deb javob beribdi yigit. Shunda qiz o‘rnidan shiddat bilan turibdi-da, yigitning yuziga tarsaki tortib yuboribdi.

— E, ahmoq qanday hadding sig‘di, — debdi qiz g‘azablanib...

* * *

— Yaxshi qiz, men bilan kinoga tushishni istamaysizmi?

— Istamayman.

— Siz o‘ylamang, men har qanday qizni ham kinoga taklif qilavermayman.

— Men ham har qanday yigitga yo‘q deyavermayman.

* * *

Yigit sevgan qizining otasiga murojaat qildi.

— Sizga jiddiy masalada murojaat qilaman: qizingizning menga tegishiga rozilik berasizmi?

— Yaxshi yigit, siz ichasizmi?

— Rahmat! Lekin, keling avval ishni bitiraylik.

* * *

— O‘zimni qo‘ygani joy topolmayapman. Erim ishdan sira bunaqa kech qaytmas edi. Bironyasi bilan ilakishib qoldimikin-a?

— Qo‘ysang-chi, darrov yomon xayolga borasan-a! Balki uni mashina urib ketgandir.

VI b o b

Nikoh oldi omillari va ularning nikoh mustahkamligiga ta'siri

*Avval g'ishtin qiyshiq qo'yarkan me'mor
Yulduzga yetsa ham qular bu devor.*

(M. B e d i l).

Oila deb atalmish muqaddas makon, «oila qasri»ning mustahkamligi shu qasrning poydevori bo'lmish nikoh oldi omillari xususiyatlariga, ularning qay darajada to'g'ri va mustahkam qo'yilishiga bog'liq. Agar shu poydevor yetuk, mustahkam bo'lsa, uning ustida qurilgan imorat ham ko'rkam, yorug', unda istiqomat qiluvchilarga qulaylik, xotirjamlik, tinchlik, huzur-halovat bag'ishlaydigan bo'ladi.

Hech bir devor yoki uy poydevorsiz bo'lmaganidek, Sizning qurajak oilangizning ham o'ziga xos poydevorlari bor. Ular shu oilaning yuzaga kelishiga, qurilishiga asos bo'lgan nikoh oldi omillaridir.

Agar shu nikoh oldi omillarining oilani yuzaga kelishiga ta'siri noo'rin bo'lsa, u shoshilinch, bo'sh, qiyshiq qurilsa, uning ustiga o'rnatilgan oila imoratining devori ham qiyshiq va omonat bo'lib boraveradi va u shu imoratning bir kuni kelib qulashi, buzilib ketishi xavfini tug'diradi. Bunday poydevor ustiga qurilgan imorat qulab tushmagani, buzilib ketmagani taqdirda ham, unda istiqomat qiluvchilarga xotirjamlik, tinchlik, quvonch baxsh eta olmaydi. Ular doimo qandaydir bir xavotirda, hadikda, noqulaylikda, xijolatda yashashlariga to'g'ri keladi. Xo'sh, shu poydevorlar ya'ni nikoh oldi omillari nimalardan iborat?

Gap nikoh oldi omillari haqida borar ekan, shuni ta'kidlab o'tish joizki, nikoh oldi omillari u yoki bu nikohning yuzaga kelishiga asos bo'lgan ko'plab ijtimoiy, iqtisodiy, biologik, fiziologik, ma'naviy, axloqiy va bugungi kunlarimiz uchun eng muhim bo'lmish psixologik

omillarni o'zida mujassamlashtirgan, ko'p qirrali omillar kompleksidan iborat bo'lib, oila qurayotgan yoshlarning, shu o'zlari qurayotgan oilaviy hayotlariga qay darajada «etilgan»liklarini belgilab beradi. Bu yerda eng muhimi shu yoshlarning oilaviy hayotga, nikoh talablariga qay darajada javob bera olishi nazarda tutiladi.

Nikohga yetuklik xususiyatlari

Nikohga yetuklik tushunchasi ham o'z navbatida o'ta murakkab va nisbiy tushunchadir. Chunki odam doimo rivojlanib, takomillashib boruvchi, kasb-hunar faoliyatida yoki ma'naviy va axloqiy rivojlanishida muntazam yangidan-yangi cho'qqilarga erishib boruvchi mavjudoddir. Agar odamning u yoki bu faoliyatga «to'la yetukligi» haqida gapiradigan bo'linsa, demak bu uning ma'lum bir chegaraga erishgani va undan ortiq rivojlanish mumkin emasligini bildiradi. Shuning uchun ham odamning nikohga yoki biron-bir faoliyatga yetukligi haqida gapirilganda, «yetuklik» tushunchasi tom ma'noda o'rinli bo'la olmaydi. Shuning uchun ham odamning «yetukligi», ayniqsa, nikohga, oilaviy hayotga «yetukligi» haqida gapirilganda, bu tushunchadan ma'lum bir umumqabulqilingan standart, o'rtacha me'yor, ma'lum bir shartli «o'lchov birligi», ko'rsatkichlar va shu kabilar sifatidagina foydalaniladi.

Masalan, barcha o'quv yurtlari (maktab, litsey, kollej, institutlar) uchun bitirish imtihonlari (davlat imtihonlari tizimi, diplom ishlari himoyasi tizimlari kabilar) mavjud bo'ladi va ular yordamida bitiruvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'rtacha bilimlar va malaka yig'indisini aniqlash mumkin bo'ladi. Bu esa ularga keyinchalik yana o'qishni davom ettirish yoki ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha ishlashi mumkinligi haqida ma'lum bir huquq beradi. Shu nuqtai nazardan olinganda, «yetuklik» — rivojlanishning ma'lum bir bosqichi, fazasi, chegarasiga yetilganlikning sifatiy va miqdoriy xarakteristikasini ma'lum bir aniqlikda belgilab beruvchi ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Odamning nikohga, oilaviy hayotga yetukligi masalasi esa o'ta murakkab, biron-bir qat'iy me'yor bilan o'lchab bo'linmaydigan individual xarakterga ega bo'lgan ko'rsatkichdir.

Shu keltirib o‘tilganlarning o‘ziyoq nikoh oldi omillari qay darajada murakkab xarakterga ega bo‘lgan muammolardan ekanligini ko‘rsatib turibdi.

Hozirgi zamon oilasining ijtimoiy psixologik muammolarini yoritishga bag‘ishlangan psixologik adabiyotlarda nikoh oldi omillarining turlicha shakllari, ko‘rinishlari farqlanadi. Quyida Sizning e‘tiboringizga ularning ayrimlari haqidagi ma‘lumotlarni havola etamiz:

Nikoh oldi omillari qatoriga shu oila qurayotgan yoshlarning: oilaviy hayotga yetukligi; ularning oila qurish motivlari; ularning oila qurishgunlariga qadar bir-birlarini tanish muddati (qancha vaqt bir-birini tanishi) shartlari va sharoitlari; ularning o‘zlarining bo‘lg‘usi oilaviy hayotlari haqidagi tasavvurlari kabilarni kiritish mumkin. Albatta, bu omillarning har biri turli yoshlarda turlicha xarakterda bo‘lishi mumkin, shu bilan birga ularning har biri o‘z navbatida yana bir necha turlarga farqlanadi.

Masalan, nikohga yetuklik deyilganda oila quruvchi yoshlarning: jismoniy (fiziologik), jinsiy, huquqiy, iqtisodiy, ma‘naviy-axloqiy, psixologik kabi yetuklik jihatlari farqlash mumkin. Bularning orasida huquqiy, jinsiy yetuklik ko‘rsatkichlari yetarlicha aniq alomatlariga, belgilarga ega bo‘lgan va bular haqida tegishli huquqiy, tibbiy, psixologik adabiyotlarda ko‘plab ma‘lumotlar berilgan jihatlari bo‘lsa, iqtisodiy, ma‘naviy-axloqiy, psixologik jihatlari bir oz murakkabroq, qat‘iy bir ko‘rsatkich, chegaraga ega emasligi bilan xarakterlanadi.

Masalan, odamning jinsiy yetukligi o‘ziga xos omillarga ega. Klinik kuzatishlar ma‘lumotlariga ko‘ra, hozirgi zamon qizlarida jinsiy yetuklik (balog‘atga yetish) 12—14 yoshgacha, o‘g‘il bolalarda esa 14—16 yoshga to‘g‘ri keladi. Albatta, bu yetuklik ba‘zi bolalarda ertaroq, boshqa birlarida kechroq ro‘y berishi mumkin. Bu ko‘rsatkichlar ± 2 yoshga farq qilishi mumkin. Ayrim tibbiyot olimlari bolalarning to‘la jinsiy yetilishlari uchun yana 2—3 yil kerak bo‘ladi, deb hisoblaydilar.

Jinsiy yetilish qat‘iy jinsiy ehtiyojlarning shakllanishiga olib keladi. Bu davrga kelib bolalarda ikkilamchi jinsiy alomatlar namoyon bo‘la boshlaydi. Jinsiy sekretsiya bezlarining faolligi ortadi. Qiz bolalarda oylik sikllari (menstruatsiya), o‘g‘il bolalarda pollyutsiyalar ro‘y

bera boshlaydi. Boshqacha qilib aytganda, ularda pubertat davr boshlanadi. (Bu davr haqida va uning xususiyatlari haqida 4-mavzuda batafsil ma'lumotlar berilgan). Demak, bu davrga kelib bolalarning moddiy va ma'naviy qiziqishlarining o'sib borishi bilan bir qatorda jinsiy ehtiyojlar shaxs faolligining kuchli manbalaridan hisoblanib, u turli psixologik va ijtimoiy shakllarda namoyon bo'la boshlaydi.

Jinsiy maylning, jinsiy ehtiyojning yuzaga kelishi odamning biologik rivojlana boshlashining o'ziga xos bosqichidir. Ular bola ruhiyatining rivojlanishiga, shaxsining shakllanishiga, hayot faoliyatining boshqa jihatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Jinsiy hayotning ko'plab muammolarini nafaqat yoshlarga, balki uzoq vaqt oila qurgan, farzandli bo'lgan katta yoshlilarga ham tushuntirib o'tish lozim bo'ladi, chunki ularda ham shu asosda ko'plab jiddiy nizolar yuzaga kelishi mumkin. Jinsiy munosabatlar masalasi o'ta nozik masaladir, bu borada ko'pincha «yolg'on, bachkanalarcha uyatchanlik»ka duch kelinadi. Ba'zi bir ota-onalar va o'qituvchilar hatto maorif rahbarlari ham maktabda jinsiy tarbiya berish masalasiga e'tiroz bildiradilar va «Jinsiy tarbiya, jins masalasiga oid barcha zarur ma'lumotlar biologiya kurslarida berilgan, buning ustiga «ota-bobolarimiz bunday jinsiy savodxonliksiz ham binoyidek yashaganlar», — qabilida mulohaza yuritadilar. Albatta, bunday nuqtai-nazar o'ta qoloq, bugungi kun nikoh-oila munosabatlari talablarini, hozirgi zamon oilasi funksiyalarini hisobga olmay chiqarilgan xulosalardir. Aynan shunaqa yo'llar bilan yoshlarga jinsiy tarbiyadek o'ta nozik va zarur masalalar yuzasidan beradigan har qanday sanitar gigienik oqartuv ma'lumotlarning ahamiyati butunlay kamsitib kelinmoqda. Bu esa millionlab o'smirlarning jinsiy balog'atga yetishish vaqtida g'aflatda qolishlariga va buning oqibatida ayrim hollarda hayotda tuzatib bo'lmaydigan xatolarga yo'l qo'yishiga olib kelishiga sabab bo'lmoqda.

Hech nima bilan asoslanmaydigan xavotir, hadik, gohida esa haqiqiy vahima zaminida o'smir xulqida turli xil og'ishlar, nerv-fiziologik buzilishlar yuzaga kelishi mumkin. Bularning barchasi sanitar-gigienik tarbiyaning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi va jinsiy tarbiya berilma-

ganligining natijasidir. Bu masala, ayniqsa, bizning etnosimizda o'ta jiddiy mohiyat kasb etadigan masaladir.

Jinsiy tarbiya masalasiga ko'pincha yo alohida e'tibor talab qilinmaydigan va hech qanday qiyinchilikni yuzaga keltirmaydigan, har bir yosh guruhi uchun osongina o'zlashtirish mumkin bo'lgan, yoki o'ta shaxsiy, intim, ko'pchilik orasida, ayniqsa, bolalar orasida muhokama qilib bo'lmaydigan masala tarzida qaraladi. Shu kabi mulohazalar qator mamlakatlarda, ayniqsa sobiq ittifoqda jinsiy tarbiyaga oid materiallarni, bunga taalluqli tadbirlarni maktab dasturidan chiqarib tashlanishiga asos bo'lgan. Bu o'rinda jinsiy tarbiyani, organizmning faoliyati haqidagi bugungi kunda har bir odam o'zlashtirishi, bilishi zarur bo'lgan sanitar-gigienik, psixogigienik ma'lumotlar bilan uzviy bog'liq tarzda qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Oilaviy hayotda esa jinsiy hayot psixologiyasi haqidagi bilimlarga ega bo'lish o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Turli mutaxassislar tomonidan berilgan ma'lumotlarni kompleks tahlil qilgan holda aytish mumkinki, har bir to'rtinchi ajralishgan er-xotinlarda (ajralishlarning 29%ida) jinsiy mutanosiblikning u yoki bu tarzda buzilishi (er-xotinning jinsiy nomutanosibligi) sabab bo'lmoqda.

Albatta, o'zaro sevgi, ishonch va hurmat hislari, qiziqishlar va niyatlarning umumiyliigi hislari qisqa vaqt oralig'ida yuzaga kelgan va shunga ko'ra shoshilinch oila qurgan juftlarga jinsiy hayot psixologiyasi borasidagi bilimlar o'z-o'zidan yordam bera olmasligi mumkin. Bunday tezlikda, qisqa vaqtda (sovchilar, qarindoshlar orqali bir-ikki haftadayoq) yuzaga kelgan oilalar miqdori, ayniqsa, so'nggi yillarda bizning millat vakillari o'rtasida ortib bormoqda. Yoshlarning bir-birlariga nisbatan bo'lgan yoqtirishi va ijobiy emotsional hislari kompleksiz bu bilimlarning samarasi past bo'ladi. Ular faqat er-xotinlar bir-birlarini yoqtirganlari, bir-birlari uchun jozibali bo'lgan holatlardagina, er-xotinlarning intim hayotini muvofiqlashtiradi. Boshqa tomondan, nikohdagi jinsiy hayot psixogigienasi muammolaridan qandaydir «bo'lmag'ur, uyat narsa» sifatida voz kechish ham kerak emas. Chunki, ko'pchilik hollarda jinsiy hayot psixogigienasi sohasidaga ilmiy bilimlar yosh er-

xotinlarga yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan ayanchli xatolardan qutulishga va shu bilan o‘z nikohlarini saqlab qolishlariga yordam berishi mumkin.

Shunday qilib, jinsiy yetuklik odam anatomiyasi va fiziologiyasi nuqtai nazaridan yetarlicha aniq va ravshan bo‘lgan hodisadir. Biroq uning psixologik, axloqiy jihatlari o‘ta murakkab. Shuning uchun ham odamning nikohga jinsiy yetukligi deyilganda, uning fiziologik nuqtai nazardangina yetilishini nazarda tutish jinsiy yetuklikning to‘liq mohiyatini bildirmaydi, bundan tashqari odam jinsiy hayot psixogigienasi borasida ham zarur ilmiy psixologik bilimlarga, to‘g‘ri tasavvurlarga ham ega bo‘lmog‘i zarur. Bu esa, shubhasiz, alohida e‘tibor, maxsus tayyorgarlik, o‘qitishni talab qiladigan jarayondir.

Yoshlarni nikohga jinsiy yetuklik masalasidan tashqari yuqorida keltirib o‘tilganidek, yana bir nechta ijtimoiy yetuklik turlarini farqlash mumkin. Bular: jinsiy, fuqarolik, kasb-hunar, ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy, axloqiy va psixologik yetukliklardir. Bularning orasida yoshlarning jinsiy (fiziologik) yetukligi boshqalariga qaraganda ancha erta amalga oshadi, quyida bu masalalarga bog‘liq ravishda yana qanday muammolar majmuining yuzaga kelishi mumkinligi haqida to‘xtalib o‘tamiz:

Fuqarolik, huquqiy yetuklik bu odamning huquqiy jihatdan balog‘atga yetish yoshi bilan, u huquqiy jihatdan oila qurish, farzand ko‘rish huquqiga ega bo‘lgan shaxs bo‘lib hisoblanishi bilan belgilanadi. Bizning mamlakatimizda bu 18 yosh deb ko‘rsatilgan. Bu vaqtda u Konstitutsiyada belgilangan barcha huquq va majburiyatlardan foydalana oladigan bo‘ladi. 18 yoshni shaxsning huquqiy yetuklik yoshi deb hisoblash mumkin.

Kasb-hunar yetukligi — bu ham ancha murakkab tushunchadir. Uning murakkabligi shundaki, bir tomondan u qandaydir bilim yurtini, o‘quv kurslarini bitirish, ya‘ni ma‘lum bir ish turini bajarish uchun zarur bo‘lgan maxsus bilimlarga ega bo‘lish bilan belgilanadi. Biroq odam u yoki bu bilim yurtini (kollej, litsey, texnikum, institutni) bitirganidan keyin o‘zi tanlagan kasbi bo‘yicha bir necha yil ishlab ko‘rishi kerak bo‘ladi va shundan keyingina uning kasb-hunar yetukligi haqida gapirish mumkin.

Shu bilan birga ba'zi bir kasblar bo'yicha 19—20 yoshlardayoq kasb-hunar yetukligiga erishish mumkin bo'lsa, boshqalarda, masalan, xirurg-vrachlikda kechroq 29—30 yoshga yetganda bunga erishish mumkin.

Shaxs yetukligining yana bir jihati ijtimoiy-iqtisodiy yetuklikdir. Bunda odamning o'zini va o'z oilasini moddiy jihatdan mustaqil ta'minlay ola bilishi nazarda tutiladi. Yoshlarning oila qurishlarida, ularning iqtisodiy mustaqilligi alohida ahamiyatga ega. Bu o'rinda ham turlicha yosh chegaralari mavjud, yoshlarning ayrimlari 18—19 yoshidayoq ota-onasi oilasidan iqtisodiy mustaqillikka erishishi mumkin, boshqalari esa 25—30 yoshlarida ham ota-onalarining moddiy yordamidan foydalanadilar.

Bu yetuklik jihatlari orasida shaxsning ma'naviy va axloqiy yetukligi haqida gapirish eng murakkabidir. Chunki bu jihat haqida aniq bir mezon va tavsif hozircha ishlab chiqilmagan.

Shunday qilib, «etuklik» tushunchasi o'zida ko'plab jihatlarni mujassamlashtiradi. Shuni aytib o'tish joizki «etuklik» tushunchasi, albatta, ma'lum bir hayotiy tajriba bilan, ya'ni «hayotiy bilimlar» bilan uzviy bog'liqdir. «Hayotiy bilimlarni o'zlashtirish», «Hayot universitetlaridan» o'tishning ham o'ziga xos individual xususiyatlari mavjud. Kimdir 20 yoshidayoq «hayotni yaxshi bilib oladi», kimdir 30 yoshida ham bolaligicha qolaveradi. Bunga mavjud ijtimoiy sharoit, jamoatchilik va ijtimoiy tartibning ta'siri katta. Ma'lumki, oldingi vaqtlarda, ayniqsa, urush yillari bolalar kattalar ham hamma vaqt uddalay olavermagan hayotiy qiyinchiliklarni boshidan kechirganlar. U vaqtlarda 12—14 yoshdanoq bolalar onalariga oilani ta'minlashda yordam berganlar. Shuningdek, shahar va qishloq joylarda istiqomat qiladigan, kam farzandli va ko'p farzandli oilalarda, nuklear yoki ko'p tabaqali oilalarda o'sayotgan bolalarning ham oilani moddiy, ijtimoiy ta'minotiga hissa qo'shish, bu ishlar bilan shug'ullanish muddatlari va miqdori turlichadir. Hayotni bilish, hayotiy tajribalar turli individlarda turlicha jadallikda amalga oshishi mumkin va bu o'rinda qandaydir bir yosh, vaqt oralig'ini ko'rsatish mutlaqo mumkin emas. Buning ustiga hayotni, bizni o'rab turgan atrof olamni bilish o'z navbatida cheksizdir.

Shunga qaramay, ijtimoiy va iqtisodiy yetuklikning ma'lum bir minimum chegaralarini belgilab olish mumkin, ya'ni shunday hayotiy tajriba, bilimlar «minimumi» mavjudki, ularsiz biron bir yoshni, yigit-qizni tom ma'noda yetuk deb hisoblab bo'lmaydi.

Mana, yuqorida keltirib o'tilganlarning o'ziyoq «yetuklik» tushunchasi naqadar keng tushuncha ekanligini ko'rsatib turibdi. Shunga qaramay, biz undan foydalanishga majburmiz. Chunki u nikohning mustahkamligini belgilab beruvchi muhim shart-sharoitlarni, vaziyatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Gap shaxsning psixologik yetukligi haqida borgudek bo'lsa, bunda dastavval uning turli hayotiy vaziyatlar va sharoitlarni hushyor baholay olishi nazarda tutiladi. Bu hushyorlik amaliylik, voqelikni to'g'ri baholay olish, shaxsda o'zining yutuq va kamchiliklarini, bilim, malaka va qobiliyatlarini yetarlicha ob'ektiv baholay olishda ham namoyon bo'lishi kerak. Afsuski, ko'pincha yoshlar o'z qobiliyatlarini orttirib baholab, o'z oldilariga erishib bo'lmaydigan maqsadlarni qo'yib olishi hollariga duch kelinadi. Ayniqsa, oilaviy hayotni tasavvur qilish, unda o'z o'rnini baholash masalasida yoshlarimiz ko'proq xatoga, o'zlarini orttirib baholashga, oilaviy hayotdan mumkin bo'lganidan ko'proq narsani kutishga yo'l qo'yish hollari ko'proq kuzatiladi. Natijada muvaffaqiyatsizliklar, pushaymon bo'lishlar, asab buzilishlar yuzaga keladi. Psixologik yetuk shaxs esa aksincha, o'z oldiga erishishi muqarrar bo'lgan, bunga imkoniyatlari yetarli bo'lgan maqsadlarni qo'yadi, o'z hayot yo'lini va unga erishish vositalari va usullarini to'g'ri belgilaydi. Bunday shaxs o'z hissiyoti, kechinmalarini yetarlicha yaxshi nazorat qila bilishi, ya'ni ichki intizomining yuqori rivojlanganligi bilan xarakterlanib turadi. Psixologik yetuklik boshqa odamlarning xohish-istaklari, kechinmalarini tushunish bilan ma'lum darajada bog'liq. Bu o'z navbatida muloqotning, hamkorlikning yaxshi yo'lga qo'yilishiga, oilada, turli guruhlarda gormonik munosabatlarning o'rganilishiga imkon beradi. Turli yoshdagi, mansab, lavozim, toifadagi odamlar bilan, qiziqishi, odati, ta'bi, turmush tarzi mutlaqo boshqacha bo'lgan odamlar bilan o'rinli munosabatda bo'la olish — shaxsning psixologik yetukligining asosiy xususiyatlaridan biridir.

Yoshlar oila qurayotganlarida bu xususiyatlar hal qiluvchi bo'lib hisoblanadi. Albatta, bunday qobiliyatlar bir kunda shakllanmaydi. Ular oldingi hayoti davomida unga berilgan tarbiya ta'sirida asta-sekinlik bilan shakllanadi. Psixologik yetuklik, shaxs xulqining turli yashash sharoitlariga moslashuvchanligida ifodalanadi. Psixologik yetuklik shaxsning boshqa odamlarga nisbatan bo'lgan ijobiy munosabatlari: hamdardlik, hamfikrlik, g'am tashvishga sherik bo'la olish, o'zaro yordam kabilar tarzida namoyon bo'la oladigan ma'naviy sifatning tarkibiy jihatlarini o'zida biriktiradi. Psixologik yetuklikning muhim mezonlaridan biri shaxsda oilaviy muammolarni adolatli hal etishga xizmat qiluvchi o'z mustaqil fikri, qarashi, pozitiviyasining bo'lishi, zarur bo'lganda oila manfaatida o'z qarashlarini ota-onalari oldida himoya qila olishidir.

Nikoh oldi omillari orasida eng xarakterlilaridan yana biri oila qurayotgan yoshlarning yosh xususiyatlaridir. Chunki bu ko'rsatkichlar ham nikoh mustahkamligida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Quyida shular haqida to'xtalib o'tamiz.

Nikoh yoshi xususiyatlari

Demografik nuqtai nazardan olinganda, oila qurish deganda ma'lum bir kishilarning emas, balki butun bir avlodning oila qurishi nazarda tutiladi. Bu o'rinda to'liq ishonch bilan aytish mumkinki, avlod yosh jihatdan qanchalik katta bo'lsa (uning yoshi qanchalik yuqori bo'lsa), u biz ko'rib chiqayotgan jihatlarining har biri bo'yicha ko'proq yetuk bo'ladi. 20—24 yoshdagi guruh, 20 yoshdan kichik bo'lgan avlodga qaraganda ko'proq hayotiy tajribaga ega bo'ladi. Birinchi avlod vakillarida ijtimoiy-iqtisodiy yetuklik darajasi yuqoriroq bo'ladi, chunki aynan shu yoshda ko'pchilik yoshlar o'rta yoki oliy o'quv yurtlarini tamomlagan, u yoki bu kasb hunarni egallagan bo'ladilar. 25—29 yoshlarda esa 20—24 yoshdagilarga qaraganda, ijtimoiy-iqtisodiy va kasb-hunar yetukligi bo'yicha yanada yuqoriroq darajaga ega bo'ladilar. Hozirgi zamon demografiyasida keng foydalaniladigan ushbu ko'rsatib o'tilgan kabi statistikalar va yosh guruhlari yoshlarning ijtimoiy yetukligining turli jihatlarini ijtimoiy psixologik tahlil qilish uchun juda noqulay hisoblanadi.

Chunki hech kimga sir emaski, bugungi kunda yoshlarning kattalashuvi, voyaga yetishi juda jadal amalga oshmoqda. Yuqoridagicha guruhlashga ko'ra bir demografik yosh guruhiga kirgan 20 va 24 yoshlilarning yetukligi sifat jihatidan turli darajaga egadirlar. 25 va 29 yoshdagilar haqida ham xuddi shunday deyish mumkin. 29 yoshga kelib kasb-hunar yetukligi nihoyasiga yetadi va bu davrda aksariyat yoshlar oila qurib bo'lgan va hatto farzandli bo'lishga ham ulgurishadi. Shunday qilib, 29 yoshdagilar 25 yoshdagilarga qaraganda hayotiy tajribalariga ko'ra ham va boshqa asosiy komponentlarga ko'ra ham sezilarli darajada farqlanib turadi.

O'zbekiston Respublikasining «Oila kodeksi»da erkak va ayollar uchun minimal nikoh yoshi sifatida 18 yosh ko'rsatilgan. Bu yoshni mahalliy hokimiyat qaroriga ko'ra alohida istisnoli holatlarni hisobga olib, ayollar uchun bir yoshga qisqartirish mumkin.

Turli mamlakatlarda urf-odatlar va milliy an'analarga bog'liq ravishda erkak va ayollarning turlicha minimal nikoh yoshi belgilangan. Masalan, erkaklar uchun u 14 yoshdan (Irlandiya, Ispaniya va Lotin Amerikasidagi ayrim davlatlarida) — 21 yoshgacha (Polsha, Avstriya, Germaniya va ayrim Skandinaviya davlatlarida) bo'lgan davr orasiga to'g'ri keladi. Ayollar uchun minimal yosh odatda yoki erkaklar bilan teng deb, yoki ulardan bir necha yosh kichik deb belgilanadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, yoshlarning voyaga yetish masalasi, ularning nikohga yetukligi ko'rsatkichlari ayrim hollarda bir-biriga qarama-qarshi va noturg'undir. Odanning axloqiy va ma'naviy qiyofasi, uning shaxsiy ta'bi, didi, odatlari hayot davomida bir necha bor o'zgarishi mumkin. Hozirgi davrda bilimlar va hayotiy tajribani yig'ish g'oyat yuqori jadallikda amalga oshib bormoqda. Shunga ko'ra, 16 yoshdan 29 yoshgacha bo'lgan davrni oila qurish uchun garmonik davr deb hisoblash qiyin. Chunki bu davrda yoshlarning o'ziga bevosita bog'liq bo'lmagan ko'plab ob'ektiv sharoitlarni, qarama-qarshi holatlarni kuzatish mumkin. Masalan, yoshlarda jinsiy yetilish 14—16 yoshlarda, huquqiy yetuklik — 18 yoshda, kasb-hunarni egallash va kasbiy yetuklik ko'p hollarda 28—30 yoshlarda yuzaga kelishi mumkin. Ota-onalarga boqimanda bo'lmashlik darajasida iqtisodiy mustaqillikka

erishish esa, odatda 20 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan vaqt oralig'ida amalga oshadi.

Ko'pincha katta avlod vakillari, yoshlarni yetuk emaslikda, hayotga tayyor emaslikda ayblaydilar, lekin ayni paytda bunday yetilmaslikning ob'ektiv sabablari va shart-sharoitlari e'tibordan chetda qoladi. Yoshlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotga to'liq kirishib ketishlari uchun ularga keng ko'lamdagi raqobatbardosh bilimlarni, kasb-hunar ko'nikmalarini berish zarur bo'ladi. Yoshlar egallashlari lozim bo'lgan bilimlar hajmi har o'n yilda ikki martaga ortib bormoqda. Ijtimoiy, ma'naviy ishlab chiqarish va ilmiy-texnik tajribani kelgusi avlodga uzatish jarayoni shu darajaga borganki, u har bir yoshni hayotga to'la iqtisodiy tayyorlash uchun kamida 12—15 yil o'qishini taqazo qiladi. Ba'zida bu muddat kamlik qilib, u 18—20 yilgacha uzayishi mumkin (o'rta maktab + kollej (litsey) + oliy o'quv yurti + aspirantura).

Ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ilmiy-texnik taraqqiyot jarayonlarining kechishi yoshlarda ijtimoiy-iqtisodiy va kasb-hunar, texnik yetukligining kechikib ketishiga olib kelmoqda.

Masalaning ikkinchi tomoni, yoshlarni ijtimoiy yetilishi bosqichlari va fazalarida ob'ektiv qarama-qarshiliklarning yuzaga kelishi va ularni oilaviy hayotga tayyorlash borasidagi ishlarni amalga oshirishda bu hayotiy haqiqatni doimo nazarda tutish lozimligidir.

Quyida shunday qarama-qarshiliklarning biri haqida to'xtalib o'tamiz. Buning uchun bundan 70—100 yillar oldingi davrdagi vaziyatlarni bugungi kunlarmiz bilan solishtirib ko'ramiz. U vaqtlarda mamlakatimiz aholisining 80—85%ini qishloq aholisi tashkil qilgan va butun aholining deyarli shuncha qismi dehqonchilik, chorvachilik, kosiblik va boshqa hunarmandchilik bilan mashg'ul bo'lgan. U vaqtlarda dehqon, chorvador, kosib-hunarmand yigit 16—17 yoshida jinsiy balog'atga yetgan va bu vaqtga kelib u unchalik murakkab bo'lmagan dehqonchilik yoki chorvachilik malakalarining deyarli barchasini egallab ulgurgan va bu sohada mustaqil faoliyat olib borishga tayyor bo'lgan. Agar u 18—22 yoshida uylansa, oila qursa, unda uning jinsiy balog'atga yetishi, mehnatga tayyorligi va oilaviy hayotni boshlash omillari o'rtasida unchalik katta farq bo'lmagan.

Bugungi kunlarimizda esa biz mutlaqo boshqacha vaziyatni kuzatamiz. Akseleratsiya jarayoni va boshqa omillar tufayli bolalarda jinsiy balogʻatga yetish, ularning bundan 70—100 yil oldingi tengdoshlariga qaraganda 2 yil erta roʻy bermoqda. Shu bilan bir vaqtda maxsus taʼlim olish, kasb-hunar egallash va iqtisodiy mustaqillikka erishish kamida 22—25 yoshga va undan keyinga surilib ketyapti.

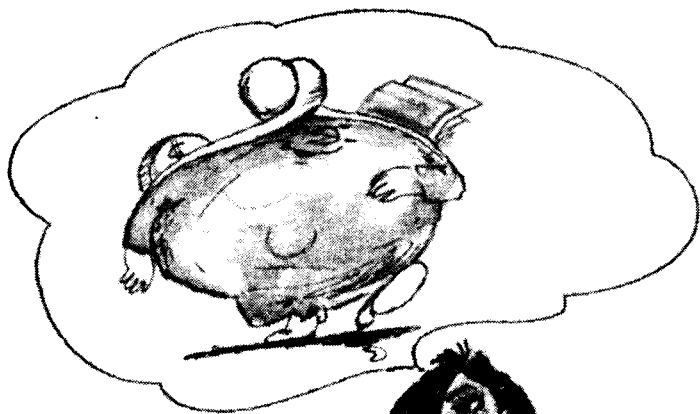
Yoshlarning jinsiy balogʻatga yetishishi va ularning toʻla iqtisodiy mustaqillikka erishish vaqti oʻrtasida kamida 5 yildan 10 yilgacha uzilish yuzaga kelib qolmoqda. Bu holat, oldingi avlodlarda kuzatilmagan bir qator murakkabliklarni va ularga bogʻliq ravishda roʻy berishi mumkin boʻlgan noxushliklarning yuzaga kelishiga sabab boʻlishi mumkin.

Keltirib oʻtilgan ushbu nikoholdi omillari bilan bir qatorda nikoh mustahkamligida hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan omillardan yana biri — oilaning yuzaga kelishiga asos boʻlgan nikoh qurish motivlari va ularning oʻziga xos xususiyatlaridir. Quyidagi mulohazalar ana shu xususda boradi.

Nikoh motivlarining xususiyatlari

Nikoh oldi omillaridan yana biri — shu nikoh qurilishiga asos boʻlgan nikoh motivlaridir. «Motiv» iborasi psixologiyada maʼlum bir xulq, faoliyatning yuzaga kelishiga asos boʻlgan kuch, turtki, manba, asosni bildiradi. Xoʻsh, oilalar qanday motivlar tufayli yuzaga kelishi mumkin? Psixologik adabiyotlarda bir necha oʻnlab nikoh motivlari farqlanadi. Lekin ular umumlashtirgan holda uchta klassifikasiyaga farqlanadi. Bular: sevgi tufayli oila qurish, yaʼni yoshlar oila qurishdan avval bir-birlarini sevib, maʼlum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan soʻng shu oʻzaro sevgining mahsuli sifatida bir-birlarining visoliga toʻy qilib, oila qurib yetishadilar.

Motivlarning ikkinchi klassifikatsiyasi moddiy yoki oʻzga manfaatdorlik tufayli oila qurish. Bunda yoshlar oila qurar ekanlar nimanidir hisobga olgan holda, maʼlum bir maqsadni koʻzlab oila qurishlari mumkin, masalan, boylikni, mansabni, moddiy yoki ijtimoiy manfaatdorlikni koʻzlagan holda: «Agar shu yigitga tur-

mushga chiqsam, boy-badavlat yashayman» yoki «Shu qizga uylansam, uning ota-onasi yordamida ma'lum bir mansab, mavqega erishaman», — degan fikrlar asosida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan qutulish, «yolg'izlikdan qutulish» va boshqalar. Shu kabi hisobga olinadigan narsalarni ko'plab sanab o'tish mumkin.

Nikoh motivlari klassifikatsiyasidan yana biri — stereotip bo'yicha oila qurish deb ataladi. Bu toifa yoshlarda oldingi motivlarning ikkalasi ham kuzatilmasligi mumkin. Ular oila qurar ekanlar, stereotiplarga qaraydilar. Bunday yoshlardan nima uchun oila qurganliklari so'ralsa, odatda: «Hamma tengdoshlarim uylanayotgandi, men ham uylandim!» yoki «Hamma dugonalarim turmushga chiqishayotgandi, men ham turmushga chiqdim!» qabilida javob beradilar.

Xo'sh, shu sanab o'tilgan uchala motiv: sevgi, moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli, stereotip bo'yicha qurilgan oilalarning qay biri mustahkamroq bo'ladi, ya'ni qaysi motiv nikoh oila mustahkamligini kuchliroq ta'minlaydi?

Albatta, bu savolga yoshlarning aksariyati, birinchi motivni, ya'ni sevgi motivini tanlab javob berishadi. Chunki ular sevgi tufayli oila qurish nikoh mustahkamligini ta'minlovchi eng ishonchli, mustahkam poydevor deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham, sevgining oila mustahkamligidagi o'rni beqiyosdir. Haqiqatan ham, sevgi — bu o'ta qudratli kuchdir. U tufayli inson nimalarga qodir emas?! Insoniyat o'z taraqqiyotida erishgan eng yuksak cho'qqilar ham sevgi tufaylidir. Z. Freyd ta'kidlaganidek: «Sevgi — bu insoniyatni hayvonot olamidan sug'urib olgan kuchdir!». Inson yaratgan buyuk mo'jizalarning barchasi sevgi tufaylidir.

Bu aytilganlardan ko'rinib turibdiki sevgi tufayli oila kurish baxtli va mustahkam nikohning asosini ta'minlaydi.

Albatta, sevishib turmush qurgan juftlarning aksariyati eng baxtli oilaviy hayot kechiradilar. Lekin statistik ma'lumotlarga qaraganda, oilalar ajralishining ko'pchilik qismi ham xuddi shu sevishib oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Xo'sh, nega endi sevishib oila qurgan juftlar oilaviy hayotlarida hamma vaqt ham baxtli bo'lavermaydilar? Nega kechagina bir-birlarini

sevib, bir-birlarisiz yashay olmasligiga to'la amin bo'lgan yoshlar bugun nikohlarini bekor qilish haqida sudga ariza berayaptilar? Ularning sevgisiga nima bo'ldi? Sevgi — o'zi nima? U bor narsami yoki yo'qmi? Bu o'rinda haqli ravishda «Sevgi oilaviy hayotning mustahkam bo'lishiga yordam beradimi yoki xalaqit qiladimi?», degan savol tug'iladi. Bu kabi savollar azal-azaldan yoshlarni, umuman insoniyatni qiziqtirib kelgan savollardir. Bu haqda o'tmish mutafakkirlarimiz, olimu shoir, yozuvchilarimizning asarlaridan, xalqimizning dono ma'naviy me'roslarida ba'zan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ko'plab misollarni ko'rishimiz mumkin.

Sevgi, agarda u haqiqiy bo'lsa, sevishganlar bir-birlarini hurmat qilib, tushunib, bir-birlarini e'zozlab, avaylab, kerak bo'lsa, biri ikkinchisining baxti, shodligi, quvonchi, manfaati uchun o'z manfaatidan voz kechib, o'ta nozik bo'lgan tuyg'u sevgini har kuni, har doim parvarish qilib yashasalar, unda sevgi ularning munosabatlarini yanada yaqinlashishiga, ularning oilaviy hayotining mustahkamlanishiga va birgalikdagi hayotlarida eng oliy zavq-shavqlarni his qilishlariga asos bo'lishi mumkin. Bu esa albatta, yoshlardan sabr-toqat, chidam, o'z sevgisini saqlab qolish va uni yanada rivojlantirish uchun tinimsiz izlanish, mehnat qilish, «jaf chekish»ni talab qiladi. Shundagina sevgi o'zining lazzatli mevalarini berishi, o'zining kuch-qudratini ko'rsatishi mumkin. Albatta, har bir yigit-qiz o'zaro oila rishtalarini bog'lar ekan, ular o'z hayotlaridagi bu muhim voqega umid, orzu bilan yondashuvi tabiiy.

Agar sevishganlar oila qurganlaridan keyin «murod-maqsadimga erishdim» deb sevgisini himoya qilishni, uni parvarish qilishni unutsa, uning uchun kurashmasa, qarovsiz qolgan har bir nozik nihol nobud bo'lganidek, eng nozik tuyg'u bo'lgan sevgi ham nobud bo'ladi. Shundan so'ng sevgi nomi bilan qilingan orzu-niyatlar sarobga aylanadi, yoshlarning oila, nikoh, sevgi fonida shakllangan tasavvurlari «noto'g'ri» bo'lib chiqadi. Oqibatda oilaviy hayotdan kutgan narsalari qolib ketib, mutlaqo kutmagan narsalariga duch kelishlari kuzatiladi. Bunday holatda sevgi yoshlarning baxtiga, ularning oilaviy hayoti mustahkamligiga xalaqit berishi mumkin.

Navbatdagi motiv moddiy yoki o'zga manfaat tufayli

oila qurishdir. Bu motivning oila mustahkamligiga ta'siri uning keyinchalik qay darajada amalga oshirishiga bog'liq. Oila qurishdan oldin yoshlarning hisobga olgan, ko'zda tutgan narsalarining hammasi ro'yobga chiqaversa, bu motiv ma'lum darajada nikoh mustahkamligini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin. Afsuski, oilaviy hayotda hamma narsa ham yoshlar kutganidek bo'lavermaydi. Bu o'rinda L.N.Tolstoyning: «Badiiy asarlarda, romanlarda, kinolarda syujet, voqealar rivojlanib-rivojlanib borib, oxirida hammasi to'y bilan, yaxshilik bilan tugaydi. Hayotda esa aksincha, hamma narsa to'ydan keyin boshlanadi», — degan fikrini ta'kidlash maqsadga muvofiq.

Shuning uchun ham oilaviy hayotda kutilgan hisobga olingan narsalarga hamma vaqt ham erishib bo'lavermaydi. Nimanidir hisobga olib oila qurgan yoshlarning oilaviy hayotda ana shu hisobga olganlari amalga oshmay qolgundek bo'lsa, unda ularning oilaviy hayoti g'urbatga, turgan-bitgani azobga, nizo janjalga aylanadi. Ular uchun bunday oilada yashagandan ko'ra yashamagani afzal ko'rinadi. Bu ham oxir-oqibat oilalarning inqiroziga va «hisob» poydevori ustiga qurilgan imoratning qulashiga olib keladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yuridik jihatdan eng mustahkam, turg'un oilalar stereotip bo'yicha oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Bunday oilalarda ajrashishlar miqdori oldingi ikki motiv asosida qurilgan oilalarga qaraganda juda kam ko'rsatkichni tashkil qiladi. Chunki ular «hamma qatori» oila qurishgan. Qarashsaki, «hamma binoyidek yashayapti» — bular ham yashayverishadi. Bu motiv asosida qurilgan oiladagi er-xotinlar o'ta baxtli ham, o'ta baxtsiz ham bo'lmaydilar. Lekin birgalikdagi hayot tufayli er-xotin o'rtasida bir-birlariga moslashish, bir-birini tushunish, bir-biriga nisbatan mehr-oqibat yuzaga kelib, ular rivojlanib yuqorida aytganimizdek, sevgi-muhabbat darajasiga o'sib yetishi ham mumkin. Bunday holatlar, shubhasiz, bu toifa oilalarni nafaqat rasmiy, yuridik jihatdan, balki emotsional, psixologik jihatdan ham turg'un bo'lishini ta'minlashi mumkin.

Endi yuqorida berilgan savolni yana takrorlasak: qanday motiv asosida oila qurgan ma'qul? Sevishibmi?

Moddiy yoki o'zga manfaat asosidami? Stereotip bo'yichami? Bu o'rinda yoshlarimiz endi bir oz o'ylanib qolishlari mumkin. Sevgi tufayli deyilsa, uning ham o'ziga yarasha mashaqqatlari bor. Moddiy yoki o'zga manfaat tufayli oila qurishning oqibatlari ma'lum. Stereotip bo'yichami? Unda ehtiros, jo'shqinlik yetishmayapti-ku? Yoshlik g'ururi, jo'shqinlik buni qabul qila olmaydi.

Bunday savollarga, bunday o'ylarga javobni bugun yoshlarning maktab, litsey, kollej partalarida o'tirgan vaqtida berishning aybi yo'q. Chunki Sizning oila qurishingizga hali bir necha yil bor. Shu fursatni boy bermasdan yaxshilab o'ylab, fikr-mushohada yuritib olishigiz mumkin. Lekin yodda saqlangki: bu masalalarni oila qurib bo'lgandan keyin o'ylagandan ko'ra hozir yaxshilab o'ylab, eng maqbul bir fikrga kelib olgan ma'qul. Chunki bu masalalar va bu savollarning yechimi maktabda o'tiladigan boshqa fanlar bo'yicha beriladigan topshiriq, vazifa, masalalarning yechimini topishdan ham mazmun, ham mohiyat, ham ko'lam jihatdan keskin farq qiladi. Bu fanlardan berilgan jumboqlarni yechish yoki yecha olmasligingiz Sizning hayotigizda va taqdiringizda unchalik hal qiluvchi rol o'ynamasligi mumkin, lekin o'zingizning bo'lajak oilangizga oid muammolarni hozirdan to'g'ri hal etib borishga o'rganishingiz va ularning eng maqbul javoblarini topishingiz kelgusida Sizni o'zingizning va yaqinlaringizning taqdirini hal qilinishida muhim ahamiyatga ega. Bu borada befarqlik, bee'tiborlik, tavakkalchilik bilan yo'l tutishga hech kimning haqqi yo'q. Bu masala nafaqat Siz uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan, balki jamiyat, davlat, xalq, millat ahamiyatiga ega bo'lgan masaladir. Siz bu masalani o'zingiz uchun muvaffaqiyatli hal etib, mustahkam oila qurish bilan birga butun boshli yaxlit organizm — jamiyatning sog'lom bir hujayrasini yaratgan bo'lasiz.

Sizlarga ham oila qurishda, albatta, sevib-sevilib oila qurishingizni tilab qolamiz, negaki faqat sevgi tufayligina inson o'ziga ato etilgan eng oliy, insoniy zavq-shavqlardan bahramand bo'lishi mumkin. Oilaviy hayotdagi zavq-shavqlar esa o'z-o'zidan, g'oyibdan berilmaydi. Buning uchun kurashish, intilish, sevgining

«qahraton qishu», «jazirama yozlariga», azob-u qubatlarga bardosh berish, uning sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tish va uni berilgan umrning oxirigacha parvarish qilib, saqlab qolishga va umrning yakunida uni farzandlarga, kelajak avlodga eng muqaddas meros qilib qoldirishga harakat qilish kerak. Har bir odam u xoh ona bo'lsin, xoh ota bo'lsin, o'z farzandlariga ularning otasini, onasini sevishdan-da, ortiqroq meros qoldira olmaydi. Farzandlaringizga qanday meros qoldirishni hozirdanoq, hali o'zingiz farzand ekanlik vaqtingizdanoq, qat'iy o'ylab oling.

Nikohgacha tanishish shartlari va muddatlari

Nikoh oldi omillari klassifikatsiyasida qayd etib o'tilgan omillardan yana biri yoshlarning oila qurgunlariga qadar bir-birlarini qancha vaqt bilganliklari, ular qanday sharoitlar va shartlarga ko'ra tanishib oila qurishlaridir. Bu omillar nikoh mustahkamligiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin?

Albatta, oila qurishdan oldin bo'lajak er-xotinlar bir-birlarini ma'lum bir muddat bo'lajak er yoki xotin sifatida bilib yursalar, bir-birlarining shaxsiy xususiyatlari, individual sifatleri, qiziqishlari, dunyoqarashlari, shaxsiy yo'nalganliklari haqida adekvatroq tasavvur va ma'lumotlarga ega bo'lsalar, bu tasavvur va ma'lumotlar ularga birgalikdagi hayotlarida bir-birlarini tushunib, bir-birlariga moslashib ketishlariga yordam berishi mumkin.

Hozirgi yoshlarimizga juda yaxshi ma'lumki, oila kodeksiga binoan, nikohdan o'tish uchun ariza berganlaridan so'ng bir oy (aniqrog'i 33 kun) muhlat beriladi. Mabodo, shu fursat mobaynida ular o'z niyatlaridan qaytib qolgudek bo'lsalar, ularning talabi qondirilib, ko'zda tutilgandek, nikoh qayd qilinmaydi. Hech bir yashiradigan joyi yo'qki, respublikamizda istiqomat qilayotgan yoshlarning hammasi ham nikohdan o'tishga oid mavjud qonun-qoidalardan yetarli darajada xabardor emaslar va ayrim hududlarda hamma vaqt ham bu qoidalarga amal qilinavermaydi. Lekin yoshlarimiz ayniqsa, Siz — o'quvchi yoshlarimizga nikoh-oila munosabatlarining qonuniy jihatlaridan ham xabardor bo'lib qo'yish foydadan holi emas.

Xo'sh, shu fuqarolik holatini qayd etish bo'limlari tomonidan berilgan 33 kun muhlat yoshlarimizning bir-birlarini mumkin qadar bilib olishlari uchun yetarli mi? Bo'lajak er-xotinlar bir-birlarini to'la bilib olishlari uchun qancha vaqt kerak?

Bu yerda gap biror-bir buyumni, texnika yoki kompyuterni emas, odamni bilish haqida ketayapti. Psixologlarning ta'kidlashicha, odam bu eng murakkab bilish ob'ektidir. Uni hech qachon va hech kim mutloq va batafsil bila olmaydi. Chunki u har kuni rivojlanishda, shakllanishda, o'sishda, o'zgarishda bo'lgan murakkab biologik, fiziologik, psixologik, ijtimoiy psixologik, ijtimoiy jarayonlar, holatlar, xususiyatlar majmuini o'zida mujassamlashtirgan eng oliy va shu bilan birga eng murakkab mavjudoddir. Uning sir-sinoatlari koinot sir-asrorlaridan ortiq bo'lsa ortiqki, aslo kam emas. Shuning uchun bir yil, o'n yil birga o'qigan yoki bolalikdan birga o'sgan biron-bir o'rtog'ingizning xulqida, xatti-harakatida kuzatiladigan ayrim holatlar hozirgacha ham Sizni hayron qoldirishi yoki odamlar bir umr birga yashab bir-birlarida kutilmagan holatlarni, xulq-atvor ifodalanishini ko'rishini mumkin.

Bulardan ko'rinib turibdiki, odamni to'la-to'kis bilib bo'lmaydi. Lekin birga turmush qurib, yaxshi yashab ketish uchun lozim bo'lgan minimum bilimlarga ega bo'lish uchun bo'lajak turmush o'rtoqlar bir-birlarini qancha vaqt bilishlari kerak? Ko'pchilikda «qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi-da», degan javob xayolga kelishi mumkin. Haqiqatan ham, nikohgacha tanishish muddatining qisqaligi — maqsadga muvofiq emas. Bizning o'tkazgan tadqiqotlarimiz oila qurgunga qadar bir-birlarini bir oy va undan kam vaqt bilgan er-xotinlar miqdori ajrashib ketgan er-xotinlar orasida ko'pchilikni tashkil qilishini ko'rsatdi. Shuningdek, bir-birlarini oila qurgunga qadar 5—10 yil va undan ko'p vaqt bilishlari ham bo'lajak er-xotinlarga bir-birlariga nisbatan hissiylikning o'tmaslashib qolishiga olib kelishi ham mumkin ekan.

Psixologik adabiyotlarda bo'lajak er-xotin sifatida bir-birlarini yarim yildan bir yilgacha bilish eng maqbul muddat deb ko'rsatiladi. Bu vaqtda yigit-qizlar bir-birlari haqida nisbatan bilish mumkin bo'lgan bilimlar, ma'lumotlar minimumiga ega bo'lishga ulgurishlari

mumkin. Albatta bu vaqtni ham ideal vaqt deb hisoblab bo'lmaydi. Bu yerda muhimi yoshlar bir-birlarini qanday jadallikda, qanday maqsadda, qanday vosita, usullar yordamida va qanday «ko'z» bilan o'rganishligidadir.

Ma'lumki, sevishganlar nafaqat bir-birlariga, hatto olamga ham «rangin ko'zgu» orqali qaraydilar. Seviklisining hatto kamchiliklari, nuqsonlarini ham fazilat deb qabul qiladilar. To'ydan keyin esa hatto ayrim fazilatlar ham kamchilikdek ko'rinadi. Shuning uchun yoshlarimiz bir-birlariga (ayniqsa, kamchiliklariga) to'ydan oldin ikkala ko'zlari bilan, to'ydan keyin esa yarimta ko'z bilan qarashlari lozim. Ya'ni to'ydan oldin bir-birlarini yaxshilab, sinchiklab o'rganishga va to'ydan keyin ayrim kamchiliklariga ham e'tibor bermaslikka odatlanishlari lozim.

Bo'lajak er-xotinlarning tanishish shartlari

Nikoh oldi omillarining xarakterlilaridan yana biri yoshlarning tanishish shartlaridir. Ular ham o'z navbatida turli-tumanlikka ega. Kimdir o'qish, ish joyida, kimdir o'zi, kimdir birorbir o'rtog'i, dugonasi, qarindoshi, kimdir sovchilar yordamida, kimdir ko'chada, jamoatchilik joylarida, transportda, turli marosimlar, to'ylar, kechalar, o'tirishlar va hokazo shart-sharoitlarga ko'ra tanishishlari mumkin. Albatta, bularning hammasida shu yoshlarning individual xususiyatlari, ma'naviy axloqiy jihatlari, madaniyati, tarbiyasi, shu yoshlar yashagan hudud, undagi milliy urfodatlar, an'analar, etnik xususiyatlar muhim ahamiyatga egadir.

O'zbek oilasining etnik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yosh oilaning yuzaga kelish shartlari orasida keng tarqalganlaridan biri sovchilik tufayli oilalarning yuzaga kelishidir. Chunki bizda deyarli barcha oilalarning yuzaga kelishi yigit tomonidan kelinnikiga sovchilar borishi bilan boshlanadi. Bunda yoshlar bir-birlarini oldindan bilishlari, sevishlari, shunchaki uchrashib qolishi yoki sovchilar orqali qidirib kelin topishidan qat'iy nazar, albatta, kelinnikiga sovchilar borishi nikohning yuzaga kelishidagi etnik shart, rasm-rusum, urf-odatlardan biri hisoblanadi. Bularning barchasining nikoh mustahkamligida o'ziga xos o'rni bor.

Agar yoshlar o'zlari sovchilar yordamisiz bir-birlari bi-

lan tanishgan, bir-birlarini topishgan bo'lsalar, bunda ular birinchi navbatda, tanlagan odamining o'zlarining ko'ngliga, didiga, idealiga mos kelishi yoki kelmasligiga e'tibor beradilar. Bu, albatta, kelgusi hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillar hisoblanadi. Lekin bu o'rinda hamma yoshlarimiz ham o'zlariga va bo'lajak turmush o'rtog'iga munosib baho bera olmasliklari, o'z «tengi»ni topishda adashishlari, bu borada ularning «yoshligi», hayotiy tajribalarining yetishmasligi kabilar ularga xalaqit berishi ham mumkin. Agar ular sog'lom fikr olaydigan, yuqorida aytib o'tganimizdek, oilaviy hayotga psixologik yetuk bo'lsalar, ularning xatoga yo'l qo'yishi, adashishi ehtimollari kam bo'ladi. Agar shoshma-shosharlik qilsalar, «etti o'lchab, bir kesmasalar» shak-shubhasiz omadsizlikka uchrashlari mumkin.

Umuman, o'zlariga juft tanlashda psixologik yetuklikka asoslangan holda, yetuk nigoh va mas'uliyat bilan yondoshib o'zlari mustaqil ravishda juft tanlashi yoshlarda keyinchalik o'z qarorlari uchun mas'uliyatlilikni his qilish, o'z oilasi mustahkamligi uchun kurashish, xatti-harakat qilishni, uning muvaffaqiyati uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishni ta'minlaydi. Yoshlarimizning qarorlarining yetukligi, qat'iyligi ulardagi oilaviy hayot uchun, o'z oilasi uchun mas'uliyatlilik, javobgarlikning yuqori bo'lishi hissi ham oila mustahkamligini ta'minlovchi muhim omildir.

Xalqimizning etnik xususiyatlariga xos bo'lgan nikohning yuzaga kelish shartlaridan biri — sovchilikdir. Sovchilik ham azal-azaldan shakllanib kelgan milliy qadriyatlarimizdan biridir. Uning ham o'ziga yarasha talablari, shartlari, mas'uliyati mavjud. Sovchilikka borilganda sovchilar bo'lajak er-xotinlar, qudalarni har tomonlama o'rganib, ularning bir-birlariga qay darajada mos kelish jihatlari puxta o'rganib chiqishga harakat qiladilar. Sovchilikda surishtirish orqali bo'lajak kelin-kuyov, uning oilasi, avlodi haqida har tomonlama ma'lumotlar olishga harakat qilinadi. Umuman, sovchilikning milliy, etnik, an'anaviy amallariga, talablariga rioya qilish ham nikoh mustahkamligining muhim shartlaridan hisoblanadi. Shuning uchun ham sovchilik masalalariga o'tmishda katta e'tibor berilgan va sovchilikka eng tajribali, mulohazakor, oqil odamlar tanlangan.

Biroq hozirgi vaqtda sovchilik talablariga amal qilmaslik, uni qo'pol buzish hollari ham tez-tez uchrab turibdi. Hozirgi vaqtda sovchilikka borilar ekan, tanlanajak kelinning, bo'lajak qaynona yoki sovchi bo'lib borgan odamning didiga qay darajada mos tushishi, uning ota-onasi, har ikkala oilaning moddiy ijtimoiy holati, mavqei kabilarga ko'proq e'tibor berilib, bu jarayonlarning bosh sababchilari, bo'lajak kelin va kuyoning manfaatlari, ularning bir-birlariga mos kelishi yoki kelmasligi jihatlari unutilib qo'yayotganlik hollarini ham kuzatishimiz mumkin. Bunday vaziyatlarda shubhasizki, yoshlarning o'zlarining oilaviy hayotlari haqidagi masalalarini hal etishdagi ishtiroklari, ularning fikri, bunga nisbatan munosabatlari hisobga olinmay qolishi mumkin. Bu esa ularga qurilajak oila mustahkamligi, uning manfaati uchun mas'uliyatlilik, javobgarlik hislarining shakllanmasligiga, oilaviy hayotda qiyinchilik, murakkablik, turli to'siqlarga (ularning bo'lishi

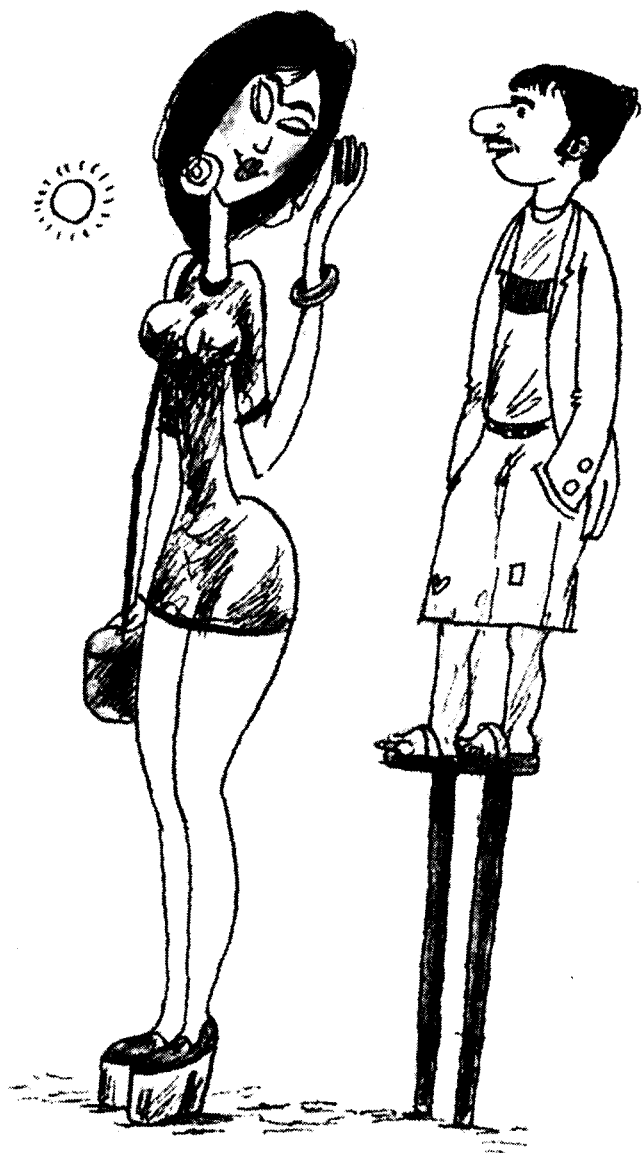
muqarrar) duch kelib qolinganda, javobgarlikni sovchilar, bu oilaning yuzaga kelish masalasini «hal qilgan» boshqa bir odam zimmasiga yuklash, uni ayblash holatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Bu kabi holatlar shubhasiz, yosh oila mustahkamligiga jiddiy xavf tugʻdiradi.

Oilaviy hayot haqidagi tasavvurlar

Oila mustahkamligiga hal qiluvchi taʼsir etuvchi nikoh oldi omillaridan yana biri — yoshlarning oʻz oilaviy hayoti haqidagi tasavvurlaridir. Ularning qanchalik reallikka yaqin boʻlishi, shu oila mustahkamligining bosh garovi hisoblanadi. Afsuski, hamma vaqt ham yoshlarimizning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari reallikka mos kelavermaydi, balki u aksariyat hollarda reallikdan tubdan farq qiladi.

Hind afsonalaridan birida yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari va ularning reallikka nisbatini qiyoslashga mos keladigan ajoyib bir rivoyat mavjud.

Rivoyatda aytilishicha, tugʻilganidan koʻzi ojiz boʻlgan toʻrt nafar koʻrga: «Qarshinglarda fil turibdi, sizlar uni umuman koʻrmagansizlar, lekin uni borib ushlab, paypaslab oʻrganib chiqinglarda, soʻng fil qanday maxluq ekanligini aytib beringlar», — deyilgan. Koʻrlar borib filni «oʻrganib» qaytishganlaridan soʻng ulardan fil qanday hayvon ekanligi soʻralganda, ulardan biri: «Fil — badani dagʻal, daraxtga oʻxshagan hayvon» — debdi, ikkinchisi uni inkor etib: «Yoʻq, fil yerdek yumaloq, odamning qulochi yetmaydigan yumaloq bir hayvon» — debdi. Uchinchisi esa, ularni ikkovlarini ham inkor qilib: «Fil ichi teshik uzun, yoʻgʻon ichakka oʻxshaydigan hayvon» — debdi. Toʻrtinchisi esa: «Fil yoyiq yapaloq katta bargga oʻxshagan hayvon» — deb javob bergan ekanlar va ularning har biri oʻz fikrini maʼqullayman, oʻtkazaman deb bir-birlari bilan janjallashib qolgan ekanlar. Chunki ularning biri filning oyogʻiga, ikkinchisi — qorniga, uchinchisi — xartumiga va toʻrtinchisi — qulogʻiga toʻgʻri kelib qolib, oʻzlarining imkoniyatlari doirasida filni tasavvur qilgan ekanlar. Xuddi shu toʻrtta koʻzi ojizdek yoshlarimiz ham oilaviy hayotni butun borligʻicha, toʻla, yaxlit tasavvur qila olmaydilar, buning imkoni ham yoʻq. Oqibatda oilaviy hayot haqida turli tasavvurlarga ega

bo'lgan yoshlarimiz oila qurgudek bo'lsalar, o'z tasavvurlarini reallikka aylantirish, ya'ni juftiga ham shunday ekanligini uqtirishga harakat qiladilar. Va ular ham yuqoridagi ko'zi ojizlardek har biri «o'zicha haq» bo'la turib, bir-birlari bilan janjallashib, kelisha olmay qolishlari mumkin.

Esini tanigandan boshlab ertaklar ruhida, badiiy filmlar, romanlar, afsona, rivoyatlar ruhida tarbiyalangan yoshlarimizda hamma vaqt ham oilaviy hayot haqida to'g'ri tasavvurlar shakllanaverishi mumkin emas. Ommaviy axborot vositalari orqali, teleko'rsatuvlar, radioeshittirishlar orqali yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash borasida berilayotgan materiallarda, oilaviy hayotni bir yoqlama, faqat ijobiy tomondan talqin qilish hollari ham ko'p kuzatiladi. Bu kabi holatlar ham yoshlarda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning noto'g'ri shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ko'pchilik yoshlarimiz, ayniqsa, muvaffaqiyatli oilalarda tarbiya topgan yoshlar, oila qurish arafasida bo'lar ekanlar, aksariyat hollarda o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlari uchun o'z ota-onasi oilasini ideal qilib oladilar. Chunki ular shu oilada tarbiyalanar ekanlar, «eslarini taniganlaridan buyon» ota-onasining nizolashib tortishganlarini, bir-birlarini hurmatsiz qilganlarini eslay olmaydilar. Bunday oilalarda ota-onalar ham o'zlarining o'zaro munosabatlaridagi noxush jihatlarni farzandlariga sezdirmaslikka harakat qiladilar. Yoki ularning o'zaro munosabatlarida ro'y berishi mumkin bo'lgan nizoli damlar, bir-birlariga moslashish jarayonlari nikohning boshida, hali farzandlari dunyoga kelmaslaridan oldin bo'lib o'tib ketgan. Bolalar esa ular turmushining faqat yaxshi, tinch-totuv, ahil-inoqlik, bir-birlariga nisbatan mehr-oqibatli, ibratli jihatlaridagina xabardor bo'ladilar. Shunday oila qurishni tasavvur qilgan yoshlarimiz, oila qurganlaridan so'ng o'zlari kutgandek turmush kechira olmasalar, nikohning dastlabki eng nozik, murakkab, qiyin, yangi ijtimoiy vaziyatlar, sharoitlar, rollarga moslashish, bir-birlariga moslashish jarayonlarida yuzaga kelgan qiyinchiliklar, to'siqlar, muammolar oldida esankirab qolib, oila qurishda «adashganliklari»dan shubhalanib qolishlari mumkin.

Shuning uchun ham yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy hayot, er-xotin munosabatlarini faqat bir yoqlama va faqat yaxshi tomondangina ko'rsataverish ham maqsadga muvofiq emas. Uni imkon qadar butun borligicha: baland-pastiyu, shirin-achchig'i, rohat-farog'ati-yu, azob uqubati, qorong'u kechalari-yu, yorug' kunduzlari bilan ko'rsatgan ma'qul. Shundagina yoshlarimizda oilaviy hayot haqida nisbatan hayotiy tasavvur shakllanishi mumkin.

Bu borada oiladagi katta yoshli oqil kishilar yoshlarga hayotda ko'prik bo'lmog'i, ularning bosib o'tgan ko'p qirrali hayot yo'li farzandlariga saboq bo'lishi kerak. Ular yoshlarimizni mustaqil, yetuk bir shaxs sifatida qabul qilib, oilaviy hayotning past-balandlari haqida to'la-to'kis ma'lumotlar berishi maqsadga muvofiqdir. Toki yoshlarimizning oilaviy hayotlari poydevoriga qo'yayotgan ilk g'ishtlari to'g'ri va mustahkam qo'yilsin.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

- 1. Nikoh oldi omillari deyilganda nimani tushunasiz?*
- 2. Nikohga, oilaviy hayotga yetuklik nima? Uning qanday jihatlari farqlanadi?*
- 3. Nikoh yoshi nima? U qanday belgilanadi?*
- 4. Nikoh motivlari nima? Uning qanday turlari farqlanadi?*
- 5. Nikohgacha tanishish shartlari va muddatining nikoh mustahkamligiga qanday ta'siri bor?*
- 6. Bo'lajak er-xotinning tanishish shartlari va ularning nikoh mustahkamligidagi ahamiyati nimalardan iborat?*
- 7. Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari nikoh mustahkamligiga qanday ta'sir qiladi?*

Rivoyat

Kelin bo'luvchi qizga beriladigan o'git

Bu hikoya juda mashhur, ibrat darsi beruvchi bir hikoyadir. Aqlli qizlar onalari va kelin bo'lguvchi qizlar uchun ibratli hikoya:

Bu hikoya shunday bir qiz haqida-ki, qabiladagi barcha odamlar uning otasi amridadir. Bir rahbar, alloma

otaning qizi. Onasi esa juda aqlli, oqila, hayotni yaxshi bilgan ayoldir. U — boshliqning, rahbarning xotini. Yaxshi oiladan chiqqan ona.

Bu qiz shunday bir oila qiziki, boylik, maqom, shuhrat, rutba, mavqe ularda bor. Siz hozir qiziga onasi tarafidan berilgan 12 o'gitning hikoyasini o'qiysiz. Yozish bizdan, o'qib ibrat olish sizdan, xalqqa ta'sir etish Janobi haqdandir.

Mashhur rivoyatga ko'ra Horisning qizi Asmo kelin bo'lib kuyov uyiga — xojasining uyiga ketadigan kun onasi Umoma tomonidan unga shunday nasihat berilgan:

«Bolajonim, sevikli qizim, meni yaxshilab tingla. Nasihat har kimga lozimdir. O'git hammaga zarurdir. Nasihat — bilmaganga o'rgatadi, bilganni esga soladi». Nasihat tinglab yurganlar dunyoda mas'ud va baxtiyor bo'lurlar.

Sevikli qizim! Agar bir qiz ona va otasining kambag'alligi uchun erga berilishi kerak bo'lsaydi, sen hech zamon uzatilmagan bo'lar eding. Chunki otang juda badavlat, katta shuhrat, maqom va e'tibor sohibidir. Sen shunday bir odam qizisan!..»

Lekin hayot boshqachadir. Alloh bizlarni yaratgan va biz uchun hayot qonunlarini bergan. Har bir yoshdagi inson Alloh bergan qonunga ko'ra hayotga qadam qo'yadigan vaqti kelganda har bir qiz bir xojaga, har bir xoja bir ayolga muhtoj bo'ladi. Erkaklar xotinlar uchun, xotinlar esa erkaklar uchun yaratilgandir. Ya'ni bir xotin bir erkak bilan, bir erkak esa bir xotin bilan do'st, mahbub va mahbuba bo'lib oila qurmoqlikka muhtoj shaklda yaratilgandir.

Shu sababli sen, qizim, tug'ilib o'sgan va voyaga yetgan uyingdan, yayrab-yashnab yurgan yeringdan chiqib, o'zing bilmaydigan bir uyga borasan. Shunga qadar o'zing yaxshi bilmagan inson uyiga, o'z uying bo'ladigan uyga borasan.

Ey, mening jigarporam, suyuqli qizim, ko'zimning nuri, bolajonim! Senga shularni aytaman. Sen ul zotga (eringga) shunday xizmat qilki, ul ham senga qul bo'lsin! Sen unga yer bo'lki, u senga osmon bo'lsin! Sen xojang — eringga bir uy bo'l, ul senga ustun bo'lsin!

Sevikli qizim! Endi sen meni diqqat bilan tingla! Senga ba'zi bir me'zonlarni aytib o'taman. Ularga

yaxshi e'tibor bergin. Ular hech qachon yodingdan ko'tarilmasin. Ulardan vaqti kelganda foydalanasan.

Bu aytganlarimga amal qilsang, ering bilan go'zal hayot kechirasizlar, ma'sud, baxtiyor va saodatli turmush qurasizlar. Bizlar ham (har ikki oila — bizning ham, eringning oilasi ham) huzur-halovatda, baxtiyor bo'lamiz. Aks holda (ya'ni aytganlarimga amal qilmasang), ikkala oilada ham huzur-halovat bo'lmaydi. Sen o'zing bir jahannamda yashaydigan bo'lasan.

Qizim! Endi senga aytadigan 10 o'gitimga quloq sol! Bularni doimo yodingda tut:

1. Qanoat sohibasi bo'l. O'z holingga shukr qil. Ya'ni ering uyga nimaiki olib kelsa, u xoh yeydigan, xoh kiyadigan narsa bo'lsin xushfe'llik bilan, go'zal odob bilan qabul qilib ol! Eringga tashakkur aytib, xushnudlik ko'rsat. Zero baxtli hayot kechirmoqning yo'li o'z holiga shukr etmoqlikdir. Holiga shukr etmagan, o'z nafsini tiymagan kishida ko'ngil huzuri, qalb rohati bo'lmaydi!

2. Eringga itoat qil, qil degan ishini qil, qilma deganini qilma! Ya'ni ering bilan suhbatlashganda, muloqotda bo'lganda, itoatli bo'lishingni, uning so'zlarini odob bilan tinglab, ado etishingni sening so'zlashib, quloq solishingdan tushunib oladigan bo'lsin. Shunda Alloh Taolo sendan xushnud va uyingiz saodat nuridan porloq bo'ladi.

3. Eringning ko'zi tushadigan joylarga yaxshi e'tibor ber! Ya'ni uying ichini, tashqarisini nihoyatda toza tut. Shunday qilki, xojangning ko'ziga bir chirkin yer ko'rinmasin.

4. Ust-boshingni toza tut. Ering faqat xush bo'yni sezsin, dimog'iga yomon hid kelmasin. Chunki yomon hidlar ering ko'z o'ngida sening obro'yingni tushuradi. Sendan irganishiga sabab bo'ladi. Shuni yaxshi bilgilki, tozalik va zaiflik eng yaxshi narsalardir, inson ko'ziga xush ko'rinish shular bilandir.

5. Ovqatni vaqtida tayyorla. Ya'ni ovqatlanish vaqtini hech qachon kechiktirma. Ering qachon ovqatlanishga o'rgangan bo'lsa, o'sha paytga ovqatni tayyorlagin. U kelishi bilan darhol dasturxon sol. Shuni yaxshi bilgilki, ochlik insonning tez jahlini keltiradi.

6. Uyqu vaqtini, uyg'onish paytini yaxshi bilib ol! Ya'ni uning qachon uyquga yotish payti bo'lsa, o'rnini tayyorlab qo'y. Zero, uyqusizlik insonni xafaqon etadi.

Asablari buzuq, xafaqon odamlarning ehtirosi, muhabbatini sekin-sekin so'ndiradi.

7. Xojangning moli va ashyosiga juda e'tiborli bo'li! Ya'ni xojangning mol-dunyosi senikidir. Erning mol-dunyosini isrof etmaslik, ish bilish va qadriga yetish demakdir.

8. Eringning qarindoshi va yaqinlariga hurmat ko'rsat! Ya'ni xojangning qarindoshlari va yaqinlariga hurmat — xojangning e'tiborini qozonmoq demakdir. Ularni hurmat qilish, xojani hurmat qilish demakdir. Bu esa qadr va e'tibor qozonmoqdir.

9. Eringning sirini boshqalarga aytma! Ya'ni eringning ba'zi sirlarini bilgan vaqtingda, ehtiyot bo'lib, uni saqla, birovlariga aytib yurma. Agar aytib qo'ysang, ishonchini yo'qotasan. Bunda tuzayotgan oilangiz buziladi.

10. Eringning dinga to'g'ri keladigan barcha buyruqlarini ado qil! Ya'ni xojangning dinga uyg'un bo'lgan buyruqlarini bajarishda tanbal bo'lma. Hech qachon unga nisbatan itoatsiz bir harakat bo'lmasin. Agar shunday bir harakat bo'lsa, senga kin saqlab, oxiri dushman bo'ladi. U senga dushmanlik yo'lini tutsa, Sen zarar ko'rsan va qo'lingdan hech narsa kelmaydi.

Shuni yaxshi bilib olginki, xojang xafa bo'lganda, sen nash'ali, xursand bo'lishdan, u xursand bo'lganda, sen xafa ko'rinishdan juda ehtiyot bo'lgin. Chunki uning xafa bo'lganida sening xursand ko'rinishing, uning quvonchli bo'lgan vaqtlarida, sening g'amgin bo'lishing, unga hamdard bo'lmaslik kabi bir qusurni o'rtaq tushiradi. Bu esa fahmsiz va tarbiyasi yomon odamlarga munosib ishdir.

Bu sen kabi yuksak bir tarbiya ko'rgan, aqlli va oqila xotinlarga munosib emas.

Bolajonim! Eringga qanchalik ko'p sevgi va hurmat ko'rsatsang, o'zing shunchalik muhabbat va hurmatga erishasan. Aytganlarini qanday bajarsang, so'zlarini tinglasang shu darajada muhabbat va hurmatga sazovor bo'lasan.

Farzandim! Shuni yaxshi bilgilki, bu o'gitlarimni o'rniga qo'yib bajarib, keragichalik amal qilib, o'zingning shaxsiy istak va orzularingga erishishing uchun, ering ham o'z istaklariga erishish kerakdir. Ering-xojangning istaklarini o'zingning orzu-istaklaring, deb bilsang, u holda, bu o'gitlarimga amal qilgan bo'lasan!»

Hadislar

Ayol diyonati yoki molu dunyosi yoxud jamoli uchun nikoh qilinadi. Sen diyonatlisini tanlagin, baraka topkur!

Qaysi bir ayoiga uylanish dilga tushib qolsa, oldin uni bir ko'rishlik yomon emas.

Nikoh to'yida bir qo'y so'yib bo'lsa ham ziyofat ber!

Uylanishga qodir bo'laturib, uylanmagan odam mo'min emas.

Qaysi bir mo'minga Tangri soliha (to'zimli) xotin nasib qilgan bo'lsa, demak, uning diyonatining yarmiga yordam qilibdi. Qolgan ikkinchi yarmi uchun o'zi harakat qilsin.

Kimki birovning yoki o'z oilasida nizo chiqishiga sababchi bo'lsa, mo'min emas.

Hikmatli so'zlar

1. Olam olma, odam ol.
2. Daraxt tomiridan suv ichar.
3. Ko'zi to'qning o'zi to'q.
4. Olma tagidan yiroqqa tushmas.
5. Berishda bir sina, olganda ikki.
6. Bo'ydoqning aqli ikki ko'zida.
7. Ilonning bolasi — ilon, chayonning bolasi — chayon.
8. Ko'ngling bilan eshit, quloq aldaydi, Aqling bilan ko'r, ko'z aldaydi.
9. Sevib olmasang ham, sinab ol.
10. Sinalmagan farishtadan, sinalgan shayton yaxshi.
11. Sinamasdan yor qilma.

Aforizmlar

- Muhabbatning davosi nikoh.

(Antoniy Unekovski)

- Nikoh — hayot maktabi bo'lib, unda o'quvchi roli ko'proq erkaklarga tushadi.

(Yuzef Bulatovich)

- Uylanish — bu bamisoli lotoreya, ammo unda yutuqsiz chiptani yirtib tashlash imkoniyati yo'q.

(Lorens Piter)

- Odam sabrli va yaxshi axloqli bo'lmasa, halol mol topib, halol kasb qilmasa, bunday odamning uylanmagani yaxshiroqdir. Unday odam uylansa dunyo va oxiratiga zarar yetkazadi.

(Ahmad Donish)

● Uylanishdan, xotin olishdan hammaning maqsadi bir xil emasdur. Ba'zilar aysh-ishrat qilish, shahvat nafsini qondirish uchun uylanadilar; ba'zilar xotin olgan boy bo'larkan deb, uning moliga qiziqarkanlar. Yana bir xil odamlar farzandtalab bo'ladilar. Ba'zi bir odamlar gunohdan saqlanish uchun uylanadilar. Yana bir qanchalari uy-ro'zg'or, saranjom-sarishtalıkları uchun uylanadilar. Xotinning moliga ko'z tikib uylan-gan kishidan ko'ra ahmoqroq kishi yo'qdir.

(Ahmad Donish)

● Er-xotin yostiqdosh bo'lgunlariga qadar bir-birlarining odatlari, fe'l atvorlari va xarakterlarini mukammal o'rganma-gan ekan, ular baxtli bo'lolmaydi.

(Onore de Balzak)

● Yaxshi oila qurmoq uchun birgina muhabbat kifoya emas. Katta do'stlik ham kerak. Shunday ham bo'ladi: bir-birlarini sevadilar, turmush qurishni esa bilmaydilar. Oila qurish uchun kurashmoq kerak.

(A. Korneychuk)

● Bir-birini bilish — bu bir-biri haqida hamma narsani bilish emas; bu bir-biriga nisbatan ishonchli va yoqimli munosabat-da bo'lish, bir-biriga ishonish demakdir. Odam boshqa shaxs-ning ruhiy olamiga bostirib kirmasligi kerak.

(A. Shveysar)

● Kelin-kuyov nikohga qadar hamma narsaga ko'zlarini kat-taroq ochib qarashlari, nikohdan keyin esa ba'zan ko'rib ko'rmaganga olishlari kerak.

(Fransuz yozuvchisi Madlen Skyuderi xonim)

● Bir ko'rishdayoq sevib qolishga ayrim qizlar asosli ravishda ishonmaydilar, chunki bir qarashdayoq erkak kishining qan-cha daromad olishini aniqlab olish qiyin.

● Ayol bilan tanishish uchun bir necha daqiqa yetarli, uni yaxshi bilish uchun yillar kerak, haqqoniy va to'liq bilish uchun esa u bilan ajralish kerak.

(Xoratsiy Safrin)

● Erkaklar ayollar uchun birinchi bo'lishni, ayollar esa erkak-lar uchun so'nggisi bo'lishni orzu qiladilar.

(Oskar Uayld)

● Bo‘ydoqlik — bu ayollarga bo‘lgan sevgi-muhabbatning benihoya kuchliligi oqibatidir.

(Aleksandr Ratner)

● Xotin tanlashda adashmaslik kafolati faqat Odam Atoga nasib qilgan xolos, chunki unda Momo Havodan o‘zga ayol bo‘lmagan.

(Avgustin)

● Ba‘zan hayotda benihoya nafis gul ko‘chada ochiladi va uni birinchi uchragan odam uzib ketadi.

(Vladislav Gjegorchik)

● Hayotda seni to‘liq tushunadigan ayolni uchratish xavflidir, chunki bu aksariyat hollarda uylanish bilan tugaydi.

(Oskar Uayld)

● Erkaklar ayollarga nisbatan yaxshi hayot kechiradilar, chunki ular, birinchidan, kechroq uylanadilar, ikkinchidan esa oldinroq olamdan ko‘z yumadilar.

(Genri Lyuis Menken)

Latifalar

Q i z: — Azirim, biz oila qurganimizdan so‘ng, men se-ning barcha g‘amu tashvishlaringga sherik bo‘laman.

Y i g i t: — Jonginam meni hech qanday g‘am tashvishim yo‘q.

Q i z: — Axir, men, oila qurganimizdan keyin deya-pan-ku.

* * *

— Bilasanmi, aqlli ayollar yaxshi xotin bo‘lmaydilar?

— Nima uchun?

— Chunki unaqalar turmushga chiqmaydilar.

* * *

— Xonim, men sizni qizingizning qo‘lini so‘rab keldim!

— Sizning boyligingiz ko‘pmi ?

— Nimaga endi? Axir men qizingizga uylanmoqchiman, uni sotib olmoqchi emasman.

* * *

Ona qiziga:

— Sening bu xushtoring menga shunaqa yoqmadiki, men unga bajonidil qaynona bo'laman.

* * *

— Men erkaklarga nima uchun faqat bittagina xotin olishga ruxsat berilganligini tushuna olmayman?

— Uylanganingdan keyin, qonun o'zini himoya qila olmaydigan odamlarni qanday himoya qilishligini tushunib olasan!

* * *

Fransua otasiga gapirayapti:

— Dadajon, men bir yigit bilan tanishdim. U juda yoqimtoy, tarbiyalangan, jiddiy odam. Biz u bilan oila qurmoqchimiz, men uni sizga tanishtirsam bo'ladimi?

— Lekin sen avval menga aytchi, shu tarbiyalangan odaming nima ish qiladi. Qancha maosh oladi?

— E, dadajon buni qarang, qanday qiziq! U ham siz haqingizda shunday savollarni bergan edi.

* * *

— Bilasanmi, shanba kuni Jak uylandi!

— Sevib uylandimi, yoki pul tufaylimi?

— Kelinni pul uchun oldi, sevgi esa pul tufayli unga keladi!

* * *

— Qanday qilib sen pul uchun unga erga tegishni xohlaysan?

— Voy xudoyim-ey, men bor-yo'g'i, mening bo'lajak erim yoqimli ko'rinishi va quvnoq xarakterli bo'lishini xohlayman xolos. Agar uning puli bo'lmasa, u bezovta va badjahl bo'ladi.

* * *

— Nima qilsam ekan? Uylanmoqchiman, biroq oyimlarni hech ham ko'ndira olmayapman. Men tanlagan qizlarning birontasi ham ularga yoqmayapti...

— Buning yo'li juda oson! Xuddi onangga o'xshaydiganini topishing kerak!

— Bunaqasini ham topdim, unisiga otam janjalni boshlab yubordilar...

VII b o b

Oilada shaxslararo munosabatlar va muloqot

Har qanday jamiyatning madaniy darajasi va ma'naviy barkamolligi ayollarga bo'lgan munosabat bilan belgilanadi.

I s l o m K A R I M O V

Oilada muloqot

Odamlar o'rtasidagi muloqot va uning umumiy qonuniyatlari odam turmush tarzining barcha jabhalarida boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatning eng muhim shartlaridan hisoblanadi. Odamning aqli, irodasi, hissiy madaniyati, tarbiyalanganligi, nazokati va shu kabilarning barchasi muloqot tufayli shakllangan xislatlardir. Shu bilan birga uyqusizlik, bosh og'rig'i, nevrozlar, insultlar, infarktlar va boshqa turli kasalliklar, shuningdek, ichkilikka, giyohvand moddalarga ruju qo'yish, hatto o'z joniga qasd qilish kabilar ham shu muloqotning natijasidir. Rivoyatlarda aytilishicha, dono Ezop o'z xo'jayinining: «Menga avval, dunyodagi eng mazali, shirin taomni keltir va undan so'ng aksincha eng bemaza, yaramas taomni keltir», — deb buyurganida, u har ikkala safar ham qaynatilgan tilni keltirgan ekan. Demak, til, muloqot inson hayotida undan qanday foydalanish, uni qanday ishlatish, qanday tashkil qilishga qarab, uning uchun eng aziz, eng qadrlı bo'lishi yoki aksincha eng fojiali bo'lishi ham mumkin.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida odamlar kundalik muloqotining tezlashuvi, aholi zichligining ortib borishi, odamlar turmush tarzining jadallashuvi, ularning ruhiy zo'riqish va ta'sirlanuvchanligining kuchayib borishi kabi holatlar bugungi kunda muloqot madaniyatining yuqori darajada bo'lishini taqazo etadi.

Muloqot madaniyati. Muloqot madaniyatiga, *bi-*

rinchidan, o'z-o'zini bilish va boshqa odamlarni tushuna olish qobiliyati, ya'ni ularning psixologik xususiyatlarini to'g'ri baholay olish, *ikkinchidan*, ularning xulqi va holatlariga nisbatan mos (adekvat) munosabat bildira olish, *uchinchidan*, har bir odamga nisbatan uning shaxsining individual xususiyatlariga eng ma'qul keladigan muloqot shakli, usuli va uslublarini tanlay bilish kiradi. Muloqot madaniyatini oshirish uchun odamda ilk yoshlikdan boshlab, boshqa odamlarga hurmat va samimiyat bilan munosabatda bo'lishni, ularga hamdardlik, insonparvarlik, mehribonlik qilish qobiliyatlarini shakllantirib borish kerak bo'ladi.

Muloqot, eng avvalo, odamni odam tomonidan idrok qilishidan boshlanadi, unda dastlabki o'zaro baholash amalga oshadi, dastlabki hissiy-intellektual munosabatlar shakllanadi va shundan so'ng tegishli muloqot shakli amalga oshiriladi. Bu jarayonda odam haqidagi ma'lumot, idrok etilayotgan odamning hayotiy tajribasi, u yoki bu munosabat shaklini yoqtirishi yoki yoqtirmasligini yuzaga keltiradigan bevosita emotsional munosabatlar muhim rol o'ynaydi.

Muloqotda buyruq ohangining ustunligi, do'q-po'pisa ohangida keskin shaklda muomalada bo'lish, suhbatdosh nomiga tez-tez bildirilib turiladigan e'tirozlar, uning xatti-harakati va fikrlaridan norozilikni ifodalash, yo'l bermaslik va tajovuzkorlikni namoyon qilish, oilada o'zaro raqobat (yoki hukmronlik-bo'ysinuvchanlik) munosabatlarini yuzaga keltiradi. Befarqlik, e'tiborsizlik, qo'pollik, bemehrlik, behurmatlik kabilar oiladagi samimiy muloqotga putur yetkazadi. Agar aksariyat hollarda iltimoslardan, maslahatlardan, o'zaro kelishuvli savol javoblardan, o'z niyat-istaklarini, xatti-harakatlarini xotirjamlik bilan bayon qilish usulidan foydalanilsa, agar oilada o'zaro yordam, o'zaro tushunish, bir-birlariga yon berish odat bo'lsa, unda bunday oilalarda do'stona munosabatlar o'rnatiladi, oilaviy hayot uchun eng maqbul bo'lgan psixologik muhit yuzaga keladi.

Odamlar o'rtasida bir-birlarini tushunishning yetishmasligi ko'pincha muloqotdagi to'siq, shaxslararo munosabatlarning buzilishi sababi bo'lib hisoblanadi. Bizlar boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro muno-

sabatlarimizda nima uchundir, o'zimizning fikr-o'ylarimiz, niyatlarimiz suhbatdoshimizga ayon deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, hamma odamlar ham bolaligidan boshqa odamlarning emotsional holatlarini his qilish, ularni ko'rish, ular bilan hisoblashish, ularni tushunishga intilishga o'rgatilavermaydi. Shuning uchun ham ko'pchilik holatlarda hatto bir-biriga eng yaqin, bir-biriga zid manfaatlarga ega bo'lmagan odamlar ham hayotda bir-biriga noxushliklarni yetkazishi mumkin. Albatta, bu ishlarni ular bir-birlariga yomonlik, yovuzlik qilish niyatida, yoki o'zlari yovuz odamlar bo'lganliklari uchun emas, balki, shunchaki bir-birini tushunmaganliklari, «nima qilayotganliklarini bilmaganliklari» uchun sodir etadilar. Shunga o'xshash holatlar odamlarning o'zaro munosabatlari, muloqotlarida o'ziga xos to'siq vazifasini bajaradi.

Muloqot jarayonida yuzaga keladigan to'siqlar

Ijtimoiy psixologlar muloqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqlarning quyidagilarini farqlaydilar: psixologik, vaziyatli, mazmuniy va motivatsion to'siqlar.

Psixologik to'siq — bu sherigiga ma'qul tushmay qolish, tushunilmay qolishdan qo'rqish, u tomondan inkor etilish va kalaka qilinishdan yoki keskinlikdan qo'rqish, eng ezgu hislarini va niyatlarini samimiy izhor etishiga javoban qo'pollik bilan javob berilishi mumkinligidan xavotirlanish kabilar tufayli intellektga oid, mehribonlikka oid, kuchga oid shaxsiy imkoniyatlarini namoyon qilish va amalga oshirishga halaqit beruvchi, o'ziga xos ichki psixik tormozdir.

Vaziyatli to'siqlar — bu suhbatdoshlarning bir xil vaziyatni turlicha tushunishlari, unga turlicha yondashishlari bilan bog'liq.

Mazmuniy to'siqlar — odatda suhbatdoshini tushunmaganlik tufayli, uning mazkur jumlasini qanday ma'nodan aytilgani, u qanday fikrni ilgari surayapti, nimani nazarda tutayapti, nimaga olib boradi va shu kabi mulohazalarga borish tufayli yuzaga keladi.

Motivatsion to'siqlar — shunday vaziyatlarda yuzaga keladiki, bunda gapirayotgan odam yo o'zi bayon qilayotgan fikrning motivini yetarlicha anglay olmaydi yoki u atayin ularni (asosiy motivni) yashirishga harakat qilayotgan bo'lishi mumkin.

Bulardan tashqari muloqotga to'siq bo'lib, suhbatdoshlarning psixologik madaniyatlilik nuqsonlaridan biri, ya'ni ularning yo eshitishni, yoki tinglashni bilmasligi, «teskari aloqaning» yo'qligi xizmat qilishi mumkin. Odamlar o'rtasidagi suhbat ko'pincha ularda aqlning yetishmasligi tufayli emas, balki ularning xudbinligi tufayli: har biri o'zi haqida yoki o'zini qiziqtiradigan masalalar haqida gapirishga intilishligi tufayli kutilganidek amalga oshmay qolishi mumkin. Oqibatda bitta «aqli» dialog o'rniga, ikkita behuda, hatto zararli monolog amalga oshadi. Shuning uchun ham muloqotga, suhbatlashish san'atiga o'rganish, ijtimoiy-psixologik madaniyatni egallash, o'zi, o'z kayfiyati va hissiyotlarini boshqara olish, bilim va malakalarini ishlab chiqish, o'z

gapi bilan suhbatdoshini qiziqтира olish qobiliyatini rivojlantirishga erishish kerak. Biroq, buning uchun, birinchi navbatda, har qanday muloqotning umumiy qoidasi: boshqa odamlarning, o'z suhbatdoshlarining ehtiyojlari, xohishlarini qondira oladigan odamgina hurmatga erisha olishini yodda tutishi lozim.

Oilaviy munosabatlar

Yosh oilalarda er-xotin munosabatlari o'ziga xos hududiy, etnik, jinsiy, yosh va individual psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan er-xotin munosabatlari shakllanishining eng nozik va hal qiluvchi shakli hisoblanadi. U yoki bu yosh oilaga xos bo'lgan er-xotin munosabatlari boshqa bir er-xotingga mos kelmasligi mumkin. Chunki yosh oilani yuzaga keltirgan er-xotinlar turli xil shaxslararo munosabatlar tizimi, turlicha taomilga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan, shaxs sifatida shakllangan individlardan tashkil topadi. Lekin shunga qaramasdan, maxsus psixologik tadqiqotlarda va ulardan olingan natijalar asosida yozilgan ilmiy psixologik adabiyotlarda yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining umumiy mexanizmlariga oid tegishli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Umuman, yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining qay tarzda rivojlanishi, avvalo, shu yosh oilaning yuzaga kelishiga asos bo'lgan nikoh oldi omillarining xarakteriga, shu oilalarning yuzaga kelish shart-sharoitlari bilan uzviy bog'liqdir. Bular haqida oldingi mavzuda qisman to'xtalib o'tdik.

Albatta, yosh oila yuzaga kelar ekan, ular bir-birlarini sevib turmush qurishganmi, qarindosh urug'chilik, tanish-bilishchilik, sovchilik, hisob tufaylimi yoki stereotip bo'yichami, qanday bo'lishidan qat'iy nazar, nikohning ilk kunlarida ularning bir-birlariga nisbatan bo'lgan o'zaro munosabatlarida, er-xotin o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda emotsional ko'tarinkilik, hissiy rang-baranglik darajasi yuqori bo'ladi. Bir-birlarini ma'lum bir muddat sevishib oila qurgan juftlarda bunday emotsional ko'tarinkilik darajasi nihoyatda yuqori bo'ladi. Chunki ular bir necha yil kutib, intilib yashagan, visol damlariga nihoyat yetishgan bo'ladilar. Bunday juftlar nikohi boshi-

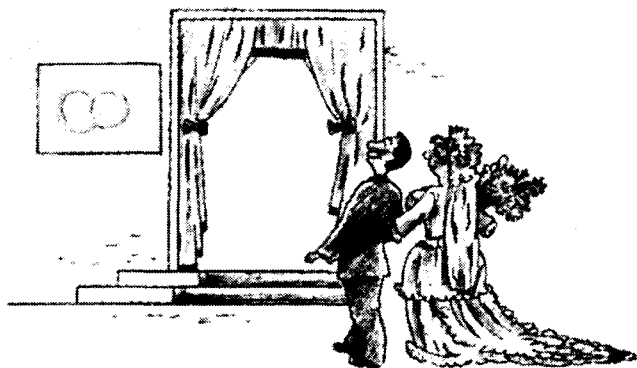

da er-xotin o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda emotsional ko'tarinkilik, bir-birlariga emotsional intilish juda yuqori darajada bo'ladi. Nafaqat sevishib oila qurganlar, balki deyarli barcha motivlarga ko'ra oila qurgan yoshlarda ham nikohning boshida er-xotinning o'zaro munosabatlarida bir-biriga yaqinlik, bir-birini qadrlash, hurmat qilish nisbatan yuqori bo'ladi. Ularning bir-birlariga, o'z nikohlariga, o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlari haqidagi niyat, orzu-umidlari ezgu, ijobiy bo'ladi. Chunki hech kim va hech qachon ertaga bo'lajak turmush o'rtog'im, yangi oilamning yangi a'zolari bilan nizo janjalga boraman, ular bilan urishaman va oxir-oqibatda oilam buzilib, ajrashib ketaman, deb oila qurmaydi (Ayrim hollarda majburan oila qurganlar bundan mustasno). Inson oila qurar ekan, ahil-inoq yashab, murod, maqsadga yetishishni orzu qiladi, nikoh arafasida va nikoh kechasi ham barcha yaqin birodarlar, qarindosh urug'lar, to'yga taklif buyurgan mehmonlar yoshlarga ezgu niyatlar bildiradilar. Shuningdek, yoshlar oila qurish arafasida va nikohlarining dastlabki kunlarida turmush o'rtog'i timsolida, o'zining shu orzu-istaklariga, murod-maqsadlariga yetishishda yordam beruvchi, uni qo'llab-quvvatlovchi, uni har soniya, har onda tushunuvchi o'z tabiatiga yaqin odamini tasavvur qiladi va unga imkon qadar shunday ijobiy, iliq munosabatda bo'lishga harakat qiladi.

Biroq, hayotda, ayniqsa, oilaviy hayotda hamma narsa ham odam kutganidayin bo'lavermaydi. Oilaviy hayotning o'ziga yarasha notekisliklari, past-balandliklari, murakkabliklari, muammolari bo'ladi. Shunday murakkabliklardan biri yosh er-xotinning yangi ijtimoiy maqomga, mavqega: er, kuyov, uylangan, oilali yigit, xotin, kelin, turmushga chiqqan ayol rollariga, o'zlari uchun yangi bo'lgan ijtimoiy muhitga, yangi oilaga moslashish jarayoni bilan bog'liq. Xo'sh, bu yangi sharoitlarga moslashish jarayoni kimda qanday kechadi?

Albatta, bu jarayon erkaklarda ayollarga nisbatan yengilroq kechadi. Chunki ular, o'zbek oilasining etnik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda aksariyat hollarda erning uyida, uning ota-onasi va boshqa qarindoshlari bilan yashaydi. Ya'ni yigit uylanganidan keyin ham o'z oilasida, o'z yaqinlari va o'zi uchun oldindan odat bo'lib qolgan oilaviy, shaxslararo munosabatlar tizimida

qoladi. Ayol kishining esa nikohdan keyingi holati oldingisidan keskin farq qiladi. Birinchidan, u o'zi uchun deyarli yangi bo'lgan, oldingisidan tubdan farq qiladigan muhitga tushadi. U o'ziga xos shaxslararo munosabatlar tizimi, rollar taqsimoti, o'ziga xos «pocherkka» ega bo'lgan o'zining qizlik oilasidan boshqa bir oilaga, boshqacha bir shaxslararo munosabatlar tizimiga ega bo'lgan yangi oilaviy muhitga tushadi. Undagi mavjud «pocherk» oldingisiga mos tushmaydi, bundagi oilaviy rollar taqsimoti ham oldingisiga o'xshamaydi, u yerdagi ma'lum bir ishni bajarish tartibi, u yoki bu ishga qo'yiladigan talablar ham oldingisiga o'xshamaydi. Buning ustiga yosh oilada yosh kelin zimmasiga yuklatiladigan vazifalar ham uning qizlik vaqtida bajaradigan ishlaridan ham miqdor, ham mazmun jihatdan tubdan farq qiladi. Yangi ijtimoiy

sharoitga moslashish jarayonining o'zbek oilalarida ayol kishi uchun qiyin kechishining asosiy sabablaridan yana biri unda yosh kelin yuqorida aytib o'tilgan vaziyatlarga tushishi bilan birga ularda bu yangi oilada kelin o'zini «begona» deb, his etishidir, ya'ni undagi «begonalik efekti»ning mavjudligidir.

Yuqorida keltirib o'tilganlardan ko'rinib turibdiki, yosh oila yuzaga kelganidan so'ng unda er-xotin munosabatlarining «kutilganidek» rivojlanishiga halaqit qiladigan ko'plab ijtimoiy psixologik, etnik, hududiy, jinsiy omillar borki, yoshlarimiz bularning barchasi haqida oldindan xabardor bo'lishi va ularning salbiy ta'sirlarini yumshatib, ijobiy jihatlarini rivojlantirishga tayyor bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, eng ezgu niyatlar bilan oila qurgan yoshlarda er-xotinning shaxsiy munosabatlari, baxtga qarshi, yaxshidan yomonga qarab rivojlana boshlaydi. Chunki nikohning boshida kuzatiladigan er-xotin o'rtasidagi ko'tarinki emotsional yaqinlik asta-sekinlik bilan pasayib, ular hissiyotlarining o'tmaslashuvi ro'y beradi. Bu holatlar, albatta, har qanday oilada shaxslararo munosabatlar rivojlanishining o'ziga xos dinamikasini tashkil qiladi. Bu holatdan voqif bo'lish va uning o'zgarishlariga tayyor turish yosh oilalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ayrim ko'ngilsizliklarning oldini olishga asos bo'ladi.

Er-xotin munosabatlarining o'ziga xosligi

Er-xotinlarning oiladagi muloqoti, shaxslararo muloqotning umumiy qonuniyatlariga bo'ysunish bilan birga, dastavval ishdan tashqari, bo'sh vaqtlarini birgalikda o'tkazish bilan shartlangan o'ziga xos xususiyatlariga ham ega. Hamkasblar, o'rtoqlar, do'stlar va sevishganlar hamma vaqt ham birga bo'lish imkoniyatiga ega emaslar, qaytanga, o'z muloqotlarini o'zlari xohlagan vaqtlarida bir oz kamaytirib, hatto uzib (to'xtatib) qo'yishlari ham mumkin (uchrashuvga borishi lozimligini «unitib» qo'yish, kutilmaganda «juda band» bo'lib qolishi mumkin va sh.k). Er-xotinlar esa ko'pincha bunday imkoniyatlardan mahrumdirlar. Ular bir xonadonda, ko'pincha bir xonada birga bo'lishga «mahkum» etilgan. Albatta, bu

gaplar ko'pchilik yoshlarimizda (ayniqsa, bir-birlarini sevuvchi yoshlarda) tushunmovchilik, ishonmaslik, e'tiroz tug'dirishi mumkin, chunki ular, o'zing uchun aziz, sevimli bo'lgan odam bilan birga bo'lish, uning yonida bo'lish «majburiyati» bu eng orziqib kutilgan orzuning ro'yobga chiqishi deb hisoblashlari mumkin. Biroq bu «mahkumlik» bilan hisoblashmaslik ham mumkin emas. Turli aholi punktlarida, mahallalarda, qo'ni-qo'shnilar o'rtasida ko'pincha faqat ayollardan yoki faqat erkaklardan iborat «kompaniyalar» ham behudaga yuzaga kelavermaydi.

Qadimiy, afsonaviy Sparta qonunchiligida er-xotinlarni ishqiy munosabatlarining sovuqlashib ketishidan saqlash maqsadida ularning muloqotlari imkon qadar chegaralab qo'yilgan. Unga ko'ra erlar xotinlaridan ajratilgan holda, ya'ni er va xotin boshqa-boshqa yashaganlar va ular faqat ovloq joylardagina, «begona ko'zlaridan» yashirin tarzda uchrashib turishlari mumkin bo'lgan. Bu tadbir nafaqat Sparta jangchilari o'zlarining jangovor ruhlarini yo'qotmasligi, o'zlarining yosh xotinlari bilan mashg'ul bo'lib qolmasliklari uchungina emas edi. Bunda «taqiqlangan meva» effektidan foydalanilgan. Uchrashishlarning qiyinligi, xuddi tuzsiz taomga tuz, ziravorlar qanchalik maza berganidek, er-xotinlarning bir-birlariga hissiy yaqinligini sezilarli darajada kuchaytiradi, nikoh rishtalarini mustahkamlaydi. Yoki Shekspirning qahramonlari Romeo va Julettalar ham, agar ular unashtirilganlaridan so'ng barcha qulayliklari bilan alohida «koshona» berilganda edi, ular o'zlarini boshqacha tutgan bo'lishardi.

Doimiy muloqot bir xillik ko'rinishini yuzaga keltiradi, tabiiyki, bundan hayotdagi kundalik ikir-chikirlar ko'payadi, ayni vaqtda chuqur hissiyotlar o'z ob'ektining yaqinligi tufayli kundalik odatlar shaklini oladi. Odamlar bir-birlaridan bir oz muddat ayri yashashsa hammasi joyiga tushadi: muhim to'siqlardek tuyulgan narsalar arzimagan mayda-chuydalarga aylanib qoladi, qisqa muddatli hijron ta'sirida chuqur hissiyotlar kuchayadi va yana o'ziga yarasha kuchga ega bo'ladi.

Er-xotin muloqoti, muomalasining o'ziga xos nozik jihatlaridan yana biri ularning bir-birlari bilan yetarli darajada intim munosabatlarda bo'lishidir. Bu, albatta,

ularning o'zaro munosabatida shubhasiz o'z izini qoldiradi. Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish joizki, bizning bolalikdanoq olgan o'ziga xos tarbiyamiz jinsiy munosabatlar, jinsiy muloqotga noma'qul uyat, go'yoki axloqsiz hodisadek qarashga majbur qiladi. Biz jinsiy moyillikni uzoq vaqt bir yoqlama past, sharmandali, odam hissiyoti uchun noo'rin narsa deb atab kelganmiz (ba'zilar hozir ham shunday deb hisoblaydi). Nima uchun shunday bo'lgan? Chunki u hayvonlar uchun ham, odam uchun ham umumiy. Biroq ochlik ham, chanqoqlik ham hayvonlarda qanday bo'lsa, odamda ham shunday bo'ladi. Ammo bizning axloq va odatlarimiz, ma'naviyatimiz doirasida ular haqida nafaqat oshkora gapirish, balki ularga bo'lgan ehtiyojlarni boshqalarning ishtirokida, ko'z o'ngida qondirish mumkin, ya'ni ular odamlarga xos deb qabul qilingan. Nima bo'lgan taqdirda ham biz o'zimizning «hayvoniy» tabiatimizdan baribir qutula olmaymiz. Bunda hammasi bu hislarning yuzaga kelishiga emas, balki ularni qachon, qaerda, qanday sharoitda va qanday tarzda namoyon qilamiz, biz ularga so'zsiz buysunadigan qullarmizmi yoki mulohazakor va mehribon xo'jayinlarimizmi, mana shunga bog'liq.

Odamlar oila qurishar, nikohdan o'tishar ekanlar, tabiiyki, seksual munosabatlarga kirishadilar.

Endi nikohdan keyin bu «mumkin». Biroq bolalikdan jinsiy aloqa, jinsiy akt haqida qandaydir bir «yomon» narsa deb tasavvur qilib tarbiyalanganlik, ayrim er-xotinlarga yeng ostida bo'lsada, xalaqit qiladi va bu ba'zan ularning bir-birlariga axloqsiz qiliqlarni qilishda o'ziga xos sherik deb qarashga majbur qiladi.

Vaqt o'tishi bilan er-xotinlarning bir-biri oldidagi «sir asrorlari tobora ochilib» boraveradi. Afsuski, shu bir-birlari uchun oshkoralashib borishi faqat ma'lum bir zaruriy chegaradagina amalga oshadi. Ozoda, muloyim, ehtiyotkor yigit endi o'ziga qaramaydigan, befarosat, qo'pol erga aylanadi. Ozoda, bejirim, did bilan kiyinadigan, kamtarin, nozik qiz, bo'lajak kelin endi beo'xshov kiyingan, o'ziga qaramaydigan, vaysaqi xotinga aylanadi. Uning oldingi jozibasi, go'zalligi go'yoki «yo'qoladi».

Har bir xalqda, har qaysi zamonda go'zallikning o'ziga xos belgilari, etalonlari bo'ladi. Go'zallik va go'zal emaslik haqidagi tasavvurlar vaqt o'tishi bilan so'zsiz o'zgaradi. Biroq, umumxalq tomonidan qabul qilingan va e'tirof etilgan go'zallik etalonlari bilan bir qatorda individual, shaxsiy, xususiy etalonlar ham bo'ladi. Aytishlaricha, boyo'g'li qushlarning orasida eng go'zallari uning bolalari ekanligidan maqtanar ekan, chunki «ularning hammasining quloqlari uzun, boshi katta, umuman o'ta go'zal» ekan. Kim biladi, bu borada kabutar nima degan bo'lar ekan. Aynan shu sababga ko'ra xalq ichida «tipratikon o'z bolasini yumshog'im, qo'ng'iz bolasini oppog'im deydi», — degan maqol bor. Shuning uchun ma'lum bir namunaga o'zini urish, o'zini o'shanday bo'lishga majburlash kerak emas. Har joyning ham o'z toshu-tarozusi, o'lchami mavjud. Xotinini sevuvchi er uchun uning xotini (yoki erini sevuvchi xotin uchun uning eri) umumiy etalonga mos keladimi yoki yo'qmi, bundan qat'iy nazar ko'pincha eng go'zal, chiroyli, kelishgan odam deb tasavvur qilinadi. Aynan mana shu go'zallikni o'ziga xos «ziravorlar»: kiyimlar, soch turmagi, xatti-harakat, imo-ishoralar, qiliqlar va shu kabilar bilan saqlab qolish kerak bo'ladi. Uni nafaqat «xalq ichida» balki uyda ham saqlash kerak.

Intim munosabatlar. Bu nafaqat seksual munosabat, nafaqat jinsiy aloqa, balki ancha ochiq, yaqin, ma'naviy muloqotdir. Intim (fransuz tilida — intime — «yaqin»,

«qulay», «ko'ngildan», lotinchada intimuz — «chuqur», «chin dildan») muloqotlar deyilganda, psixologiyada shunday muloqotlar tushuniladiki, unda odam boshqa odam oldida qandaydir bir ijtimoiy rolni (rahbar yoki xodim, sotuvchi yoki vrach va shu kabi) bajaruvchi emas, balki aynan «yagona» shaxs sifatida — nodir, takrorlanmas mavjudod sifatida namoyon bo'ladi, bunda u mutloq oshkora, ochiq, hech narsadan qo'rqmay, o'zining ichki olami, o'zining barcha xususiyatlarini uyalmasdan namoyon qila oladi. Bunday muloqotda suhbatdosh odamlar o'rtasida chuqur va keng o'zaro oshkoralik (jismaniy, psixologik, shaxsiy, ma'naviy) amalga oshadi. Bunda suhbatdoshlarning tanasi, fikri, hissiyoti, xarakteri va hayotiy rejaları, qadriyatları va fikrları ochiladi.

Intim munosabatlarga sevgi, do'stlik, dushmanlik, yolg'izlik kabilarni kiritish mumkin. Biroq intim muloqotlar nafaqat istalgan muloqotlar sifatida, balki xavfli, «qo'rqinchliroq» muloqotlar sifatida ham idrok qilinishi mumkin. Bu muloqotlar tushunish va hamdardlikka, o'zaro qo'llab-quvvatlash, dalda berish, bir-birini tushunishga bo'lgan ehtiyojlarni qondiradi. Er-xotin o'rtadagi muloqot jarayonida o'z hissiyotlarini, ichki kechinmalarini jilovlashga, harakat qiladi, uning fosh bo'lib qolishdan, pinhoniylarining ochilib qolishidan hayiqish hissi namoyon bo'ladi. Shuning uchun ayrim odamlar muloqotda ko'pchilik tomonidan qabul qilingan muloqotlar darajasida qolishga harakat qiladilar. Buning boisi, avvalo odamning ichki kechinmalarini oshkora qilib qo'yishdan qo'rqish yoki jufti oldida o'zini «fosh» qilib qo'yishni xohlamaslik, o'zining pinhoniylarini, hatto o'zi ham o'zida ko'rishni istamaydigan xislatlarni fosh qilib qo'yishdan qo'rqishdir. Odamlarning «tashlab ketilishdan» qo'rqishi ham shu bilan bog'liq (borlig'ingni oshkora qilib qo'yganingdan so'ng sen jufting uchun qiziqarli bo'lmay qolasan, u sening barcha xislatlaringni bilib, ko'rib bo'lganidan so'ng, senga qiziqmay qo'yadi va seni tashlab ketishi mumkin), «jiddiy tanbehlar»dan qo'rqish (bunaqa erkin, oshkora, ochiq muloqotda o'zing haqingda sheriging yoki biror-bir muhimroq masala haqida biror-bir nojo'ya gapni «gapirib», «laqqillab» qo'yishing mumkin). Bulardan tashqari muloqotlarning intimligidan (yaqin bo'lishidan) ko'pincha o'zining

ajratuvchi (destruktiv), buzuvchi impulslaridan qoʻrqish ham ushlab qolishi mumkin. Intim muloqotlarda biz xulqning ijtimoiy meʼyorlari, ijtimoiy taʼqiqlariga eng kam darajada bogʻliq boʻlamiz va shuning uchun oʻzimizga eng yaqin odamga nisbatan boʻlgan munosabatlarimizda biz oʻzimizni shunday tutishimiz mumkinki, boshqa hech bir odamga nisbatan oʻzimizni bunaqa tuta olmaymiz. Nihoyat, muloqotlarning intim boʻlishidan, ayrim odamlarni boshqa odamning individualligiga haddan tashqari ortiqcha kirishib, qoʻshilib ketish, boshqa odamga «aralashib», singib ketish tufayli oʻzining individualligini yoʻqotib qoʻyishdan qoʻrqishi ham ushlab turadi. Shuning uchun «birlashishdan oldin va birlashish uchun dastlab chegarani, aloqalarni yaxshilab belgilab, aniqlab olish» oʻz individualligi va shaxsini mustahkamlab olish lozim.

Er-xotinlarning oiladagi muloqotining muhim xususiyatlaridan biri shuki, u maʼlum darajada kundalik, maishiy prozaik fonda amalga oshirishidir. Boshqa odamlar, boshqa erkaklar va ayollar bilan boʻlgan muloqotda biz koʻtarinkilikni, uyda esa uning oshxonasini koʻramiz. Bular esa bir-birlaridan juda uzoq va odamlarga turlicha talablarni qoʻyadigan tushunchalardir.

Psixologlar muloqotning oʻziga xos uch xil kommunikativ pozitsiyasini farqlaydilar. Bular: «ota yoki ona» «katta», «bola». Ularning hammasi bir odamda mujassam boʻlishi mumkin.

«Ota yoki ona» pozitsiyasida boʻlish — bu oʻzining boshqalardan ustunligini anglash, ragʻbatlantirish va jazolash huquqiga egalikni his qilish demakdir. «Ota yoki ona»ning murojaati odatda pand-nasihatli, eʼtirozga oʻrin qoldirmaydigan, uzil-kesil boʻladi, u oʻzi buni doimo namoyon qilavermasada, biroq oʻziga hurmatni talab qiladi. U tartibni nazorat qilishni va odamlarni

boshqarishni, juftiga, «otalarcha» («onalarcha») homiylik qilib xuddi zaifroq odamga yondoshgandek yondoshishni yoqtiradi.

«Katta» pozitsiyasi odamning atrofidagilar bilan teng darajada muloqotda bo'la olishni bildiradi. Atrofdagilarga o'z hukmronligini ham o'tkazmaydi yoki o'ziga nisbatan «ma'qullovchi» munosabatni ham kutmaydi.

«Bola» pozitsiyasida odam xafagarchilikka yuqori sezgirlikni, ko'ngli bo'shlik, oson ishonuvchanlik, o'yinqaroqlik, injiqlik, boshqalardan mehr olishni istash, sezishni, kuchliroq odam tomonidan panohtutishni va shu kabilarni namoyon qiladi.

Agar shu pozitsiyalar o'zaro muvofiq kelsa va o'zaro mos bo'lsa, masalan kimdir juftiga nisbatan bo'lgan munosabatda «otalik» yoki «onalik» pozitsiyasini tutsayu, ikkinchi tomon esa bajonidil «bolalik»ni namoyish etsa — bu yaxshi, agar ikkita «katta» pozitsiyasi o'zaro to'qnash kelsa, bu ham yaxshi, biroq oilada ikkita «ota» («ona») duch kelib qolsa, unda ularning muloqotida zo'riqish, nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishi muqarrar.

Nizoli vaziyatlar odatda uzoq vaqtlar davomida yetiladi, shuning uchun oqil va tajribali odamlar ularning dastlabki alomatlarini o'z vaqtida payqab, ularga lozim darajada munosabat bildirib, ularni bartaraf qilishi yoki mumkin qadar zaiflashtirishi mumkin.

Er-xotinlik munosabatlari

Biz yuqorida oilada shaxslararo munosabatlar va muloqot psixologiyasiga tegishli masalalarga qisman to'xtalib o'tdik. Endi esa mazkur masalada yosh oila me'zonlari haqida fikr yuritsak. Psixolog va sotsiologlarning fikricha, kelin-kuyovlarning yoshi 30dan oshmagan 1-nikohdagilar yosh oila hisoblanadi. Odatda yosh oila tushunchasi oilaviy hayotning dastlabki 10 yilini o'z ichiga oladi.

Nikohdan o'tib oila qurilgandan so'ng u bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Shulardan eng ko'p kuzatiladigani sotsial va psixologik jihatdan katta ahamiyat kasb etadigani ham aynan shu yosh oila bosqichiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda er-xotinlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari shakllanadi, farzandlar dunyoga keladi, ularni

tarbiyalash, voyaga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan asosiy ishlar amalga oshiriladi. Shularni hisobga olgan holda hukumatimiz tomonidan yosh oilalar, ularning mustahkamligini ta'minlash va ularda ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash yangi oilaning barqarorligini ta'minlashga imkoniyatlar yaratish borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Oilaning mustahkam bo'lishi, er-xotinning baxtiyor, tinch-totuv yashashlarida ularning o'zaro qovushuvi muhim rol o'ynaydi. O'zaro qovushishlarni shartli ravishda uchta tarkibiy qismga ajratish mumkin:

1. Biologik qovushuv.
2. Psixologik qovushuv.
3. Sotsial (ijtimoiy) qovushuv.

To'ydan keyingi dastlabki «asal oyi»¹ odatda,

¹ Qadimgi yunonlarda nikohdan o'tib oila qurgan yoshlar ixtiyoriga echki va asalarilarni topshirib, bir oyga toqqa ko'chirib yuborardilar. Bir oy davomida yosh kelin-kuyov echki suti bilan asalni iste'mol qiladilar va tabiat quchoqida yashaydilar. Bundan ko'zda tutilgan maqsad — ulardan tug'ilajak farzandning sog'lom bo'lishini ta'minlash bo'lgan.

osoyishta, shirin, totuvlik bilan o'tadi. «Qolgan oylar va yillar ham xuddi shunday yaxshi, baxtli davom etishi uchun nimalarga e'tibor berish kerak?», «Yuqoridagi qovushuv turlaridan eng muhimi va asosiysi qay biri?» degan savollar tug'iladi. Quyida biz ushbu savollarga javob berishga harakat qilamiz.

Biologik qovushuv. Biologik shaxobchanning ruhiy shaxobchaga nisbatan bir muncha turg'unligini, kam o'zgaruvchanligini hisobga olish zarur. Ya'ni shakllangan mijoz toifasini o'zgartirib bo'lmasligini va bunga intilishning samarasizligini unutmaslik lozim. Mijoz turi jihatidan kelin-kuyovlar turlicha bo'lishi, ba'zan esa bir-biriga qarama-qarshi zid toifalarga mansub bo'lishi mumkin. Lekin buni oila mustahkamligi uchun xavfli omil deb hisoblash xato bo'ladi. Ko'p hollarda bunday oilalardagi er-xotinlar bir-birlarida yetishmaydigan psixologik xususiyatlarni to'ldirib turadilar. Shu bilan birga xolerik turga mansub bo'lgan er-xotinlar o'rtasida salga nizo-janjallar chiqishi muhim omil bo'lishi mumkin. Qayliqlarning mijoz jihatdan turmush qurishlari turli ko'rinishlardan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, XX (xolerik kuyov — xolerik kelin), XS (xolerik — sangvinik), XF, XM, SS, FF, FM, MM va boshqa murakkab qovushuvlar. Bu yerda eng muhimi mijoz turi emas, balki ular o'rtasidagi hissiyot kuchi, psixolo-pedagogik bilim saviyasi, oilaviy hayotni mustahkamlashga intilish, tarbiya va madaniy saviya darajasi, o'zaro munosabatlardagi madaniyatdir.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

- 1. Oiladagi muloqot bilan oiladan tashqari shaxslararo muloqotlarning o'rtasida qanday farq mavjud?*
- 2. Muloqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qanday to'siqlarni bilasiz?*
- 3. Oilaviy munosabatlar nima?*
- 4. Yosh oilada er-xotin munosabatlari qanday rivojlanadi?*
- 5. Er-xotin munosabatlarining o'ziga xosligi nimalaridan iborat?*
- 6. Intim munosabatlarga nimalar kiradi? Ular qanday namoyon bo'ladi?*

7. *Muloqotning qanday kommunikativ pozitsiyalari farqlanadi?*

8. *Er-xotinlik munosabatlaridagi moslashuv, qovushuv qanday amalga oshadi?*

9. *Nikohgacha bir-birlarini yaxshi bilmagan holda bir-birlarini to'liq tushunib, nikohdan so'ng qancha ko'p bilgan sari bir-birlarini shunchalik tushunmaydilar (tushunishni istamaydilar). Mazkur gapdagi paradoksni psixologik tahlil qilib, ilmiy asoslab bering.*

Rivoyatlar

Tannoz xotinning tuzalishi

Bir odam juda nozli qizga tolib bo'ldi. Ancha noz-istig'nolardan keyin turmush qurdilar. Ul ayolda tarbiya juda oz edi. Shuning uchun erining qadriga yaxshi yetmas edi. Ishi faqat nozlanish edi, xolos. Turmush qurganlariga bir necha kun o'tgandan so'ng noz bilan:

— Vaqt o'tib satangligim tutadi. Ul vaqtda menga hech narsa demagil. Ish qilmayman, zahmat chekmayman. Agar osmon boshimga uzilib tushsa ham, u kunda biror ish qilmayman, — dedi.

Eri aqlli odam edi. Bir oz sukut saqlab, xotining gapiga tushunganday bo'lib:

— Durust, satangginam, mening ham vaqt o'tib eshakligim tutib ketadi. Ul vaqtda sen mening g'azabimga duchor bo'lma, — deb javob berdi.

Oradan oylar o'tdi, ayolning satangligi orta bordi. Ul odam qancha yumshoq bo'lsa, xotining nozi shuncha kuchaya bordi. Sekin-sekin ishlari er joniga tega bordi.

Bir kuni uyiga kelib:

— Xonim, shu-shu narsalarni hozirla, do'konga olib ketaman, — dedi.

Xonim har vaqtdagidek joyidan qimirlamadi. Ul odam gapini takrorladi. Yana hech sas yo'q. Ul odam qaytardi.

Xotin:

— Bugun dangasaligim tutib turibdi, hech ish qilmayman, — dedi.

Ul odam belidan kamarini yechib, xotini, «mana senga, mana senga dangasalik», deb savaladi.

Xotin baqirdi:

— Voy dod! Voy belim, voy qo‘llarim! Voy o‘laman!

— Jahlim chiqdi xonim, chida eshakligim tutib ketdi, — deb yana kamar bilan savalay boshladi, erkak.

Shundan keyin xotining aqli kirib:

— Bo‘ldi, afandim, mening dangasaligim ketib qoldi, — dedi.

Shunday qilib, na erda eshaklik qolibdi, na xotinda dangasalik, tannozlik qolibdi. Xastaliklardan xalos bo‘libdilar.

Bunday qaynona do‘stlarga muborak bo‘lsin

Turmushlarining yangiligida, baxtli, shirin oylarni o‘tkazayotgan kunlarida yosh kelinchak va kuyovlar ro‘zg‘orning ba‘zi ehtiyojlarini olishni xohlaydilar. Er kechqurun sevikli xotini xush ko‘rgan narsalarni olib keldi.

Qaynonasi ularni ko‘rgani mehmon bo‘lib kelgan edi.

Kuyov olgan narsalarini xotiniga bir-bir ko‘rsatib: buni bunday, bunisini bunday oldim, — dedi quvonib. Xotini beparvolik bilan:

— Hech narsani tushunmadim, — dedi.

Yigitning ko‘ngli og‘ridi. Qoshlari kerildi, sekin-asta xafa bo‘la boshladi. Shu payt xushfe‘l, tajribali, achchiq-chuchukni totgan, hayot maktabini o‘tagan aqlli qaynona oraga tushib, qiziga:

— Ey, mening johil, o‘z qadrini bilmagan qizim! Er keltirgan narsalarga ham beparvo bo‘ladimi? Sen bu yomon odatni qayerdan o‘rganding? Otang biror narsa olib kelganida beparvo bo‘lganimni hech ko‘rganmisan? Agar men otangga shunday muomala qilsam, u mening ta‘zirimni berardi va shu zahoti uydan haydagan bo‘lardi. Mening xushfe‘l, vazmin kuyovim, bolam, haqiqatan siz juda sabrli ekansiz, deb johil qiziga nasihat qildi.

Shundan keyin bu johil, tarbiyasiz yosh kelin eri olib kelgan narsalarga beparvolik qilmabdi. Yigit qaynonasini duolar qilibdi, chunki ular huzur ko‘rib yashabdi. Xotining sovuq muomalasi, tumtaygan suratidan qutilibdi.

Sening bir ko'zing ko'rar ekan

O'tgan zamonlarda bir ko'zi ojiz, boy-badavlat yigit uylanibdi.

Yigit uyiga mehr qo'ygan, yaxshi fe'lli edi. Har oqshom uyiga quchog'ini to'ldirib narsalar olib kelardi. Xotini erini quvonch bilan kutib olib, hurmat ko'rsatar edi.

Oradan yillar o'tibdi. Ul odamning ishi birdan orqaga ketibdi-yu, bir kuni uyiga qo'llari bo'sh kelibdi.

Xotini aqli oz, fe'li yomon va tarbiyasi yaxshi emasligidan, eri uyiga kirar-kirmas:

— Voy afandim, sizning bir ko'zingiz ko'rar ekan-a!.. — deb yuboribdi.

Ko'pni ko'rgan ul odam:

— Xonim, shu kungacha ko'rmaganmiding? — deb sovuqqonlik bilan javob beribdi.

Befahm xotini unga:

— Shu paytgacha qo'lingizga qarab, ko'zingizga qarashga vaqt bo'lmagandi, — debdi.

— Xonim, — javob beribdi ul odam, — eringning ikki ko'zi ko'rdir. Ko'r bo'lmasa, bosh og'riq qilib, sen kabi aqli qisqani olarmidi?

Hadislar

Qachonki er o'z xotiniga va xotin o'z eriga qarashsa, Tangri ham ularga rahmat nazari bilan qaraydi. Bordi-yu kaf-tini kaftiga qo'ysa, barmoqlari orasidan gunohlari duv-duv to'kiladi.

Sizlarning yaxshiliklaringiz o'z ahlu ayoliga xushmuomala-da bo'ladiganlaringizdir.

Qur'on Karimda bunday deyiladi:

Yaxshi ishlarni qilganlar, xoh erkak bo'lsin, xoh ayol bo'lsin, iymoni bo'lsa, jannatga kirgay va hech bir ishi e'ti-borsiz qolmagay.

Nikohga qudrati yetmaganlar Oллоh ularni o'z fazli bilan boy qilmaguniga qadar iffatli bo'lib yursinlar.

Hikmatli so'zlar

1. Yuk og'irini nor ko'tarar, dard og'irini — er.
2. Olis yo'l — otni sinar, og'ir kun — xotinni.
3. Kichik kalit katta uyni ochar.
4. Mushuk yo'g'ida sichqon tepaga chiqar.
5. Achchiq o'yin shirin turmushni buzar.
6. Bir og'izdan bol ham tomar, zahar ham.
7. Bir savat tuxumga bir tepki kifoya.
8. Bir charchaganga tegma, bir — och qolganga.

Aforizmlar

● Ayol qalbini ochadigan kalit kamdan-kam erkaklarda bo'la-di. Aksariyat erkaklar qalb qulfini lom bilan ochadilar.

(Leonard Djevetskiy)

● Erini sevadigan xotin eri uchun har narsaga tayyor. Faqat ikki narsadan voz kecha olmaydi. Bu — erini tarbiyalash va uning xatti-harakatlarini tanqid qilishdir.

(Djon Pristli)

● Go'zal ayolni sevmaslik jinoyat hisoblansa, uni sevish jazodir.

(Val. Devyatiy)

● Hech bir ayol aqlsiz erkakni aqlli qila olmaydi, ammo eng aqlli erkakning ham aqlu-hushini olib qo'yishga qodir.

(Vanda Blonskaya)

● Ayollar erkaklarni baxtli qilishning bitta yoʻlini, baxtsiz qilishning esa mingta yoʻlini biladilar.

(Genrix Geyne)

● Sof yolgʻizlik — bu seni tushunmaydigan odam bilan yashash.

(Elbert Xabbard)

● Aqlli ayol uchun erkak muammo emas , aksincha muammoning yechimidir.

(Sari Gabor)

● Erkak kishi oʻzini yomon his etsa, ayol kishini qidiradi. Agar juda yaxshi his etsa, yana yangilarini qidiradi.

* * *

● Erkak boʻyniga ayollar qanchalik koʻp osilsa, erkak oʻzini shuncha yengil va magʻrur his etadi.

* * *

● Boʻydoqning uylangandan farqi nima?

Boʻydoq uy ishlarining hammasini oʻzi qiladi, uylanganning esa xotini majbur qiladi.

(Konstantin Melixan)

● Erkak kishi ayolni har tomonlama oʻrganib boʻlgach, undan aql qidira boshlaydi. Shuning uchun boʻlsa kerak oʻta aqlli, zehni, isteʼdodli ayollar oila qurishga qiynaladilar.

* * *

● Erkak kishini qoʻlda ushlab uchun, avvalo ayol oʻzini qoʻlda tuta bilishi kerak.

* * *

● Odam Ato bilan Momo Havo juda baxtli hayot kechirishgan, chunki ularda qaynonalar va qaynona-kelin munosabatlari boʻlmagan. Ammo ular bir masalada zerikishgan, yaʼni gʻiybat qiladigan odam boʻlmagan.

* * *

● Ayol kishi erkakni jannatdan olib chiqib ketgan. Ammo erkakni jannatga olib kiradigan ham ayoldir.

* * *

● Erkak kishini jannat bog'idan olib chiqib ketgan ham va uning hayotini jannat yoki do'zaxga aylantirishga qodir bo'lgan ham ayodir. Shuni bilgan holda turmush o'rtog'ingni tanlashda adashma!

Latifalar

Politsiya komissari yosh agentdan so'rayapti:

— Siz oldin hech bir yolg'onni aniqlash detektorini ko'rganmisiz?

— Albatta! Men hatto ulardan biriga uylanganman ham.

* * *

Er ishdan kelib kechki ovqatni yeyapti. To'satdan boshini ko'tarib xotinidan so'radi:

— Nima uchun sen menga shakarsiz kofe berding?

— Shunchaki, men sening ovozingni eshitishni xohlagan edim xolos.

* * *

— Olamda nima gaplar bor, do'stim?

— Hech nimadan xabarim yo'q. Chunki xotinim bir hafta burun bayram kutgani onasinikiga ketgan.

* * *

Xayolparishonlik:

— Qizim, nega menga bunchalik dag'dag'a qilayapsan?

— Voy kechirasiz oyijon, xayolparishonlik, men sizni qaynonam deb o'ylabman.

* * *

Yosh kuyov xotiniga dashnom berdi:

— Turmush qurganimizga hali bir kun ham bo'lgani yo'g'u, janjal qilayapsan.

— Axir, men buni naq ikki yil kutdim.

* * *

— Bemor ayol eriga dedi:

— Holingizga achinaman, o'lib qolsam nima qilar ekan-siz-a dadasi?

— Avval o'l... Keyin nima qilishni o'zim bilaman...

* * *

— Doim meni «yomonsan» deyaverasiz. Bir yostiqqa bosh qo'yganimizga ham o'n besh yil bo'libdi. Siz uchun nahot

biron kun ham yaxshi bo'lmagan bo'lsam? — dedi xotin navbatdagi janjaldan so'ng.

— Nega endi, uylanmasimdan oldin yaxshi eding, — dedi er.

* * *

Darg'azab xotin kech kelgan eriga:

— Uyga tonggi soat to'rtida kirib kelsangiz! Bu ishingizga biron nima deyishga so'z topolmayman!

Er yengil tortib:

— Xudoga shukur...

* * *

— Yo'q! Bunaqa er bilan yashab bo'lmaydi!

— Unday bo'lsa ajrash.

— Bekorlarni aytibsan! U mening hayotimni barbod qilsa-yu, yana men uni baxtiyor qilarkanmanmi?

* * *

Bozorda sotuvchi:

— Chernobildan kelgan olmalar bor. Olib qoling! — deb qichqiribdi.

Etib kelayotgan yo'lovchi:

— Bu olmalarni kim ham olardi, axir ular zaharlangandir, — deb e'tiroz bildirsa, sotuvchi:

— Olishadi, kim qaynonasi, kim qaynotasi, kim xotini uchun...

* * *

— Bu uyda o'zi kim xo'jayin?! — baqirdi bor ovozi bilan er.

— Men! — dag'al javob berdi xotini. — Nima edi?

— Yo'q, hech narsa, hammasi joyida, shunchaki so'radim- qo'ydimda...

VIII b o b

Oilaviy nizolar. Ajralish, uning sabab va oqibatlari

Er-xotin nizolari

Oilaviy nizolarning eng xarakterlilaridan biri bu er va xotin o'rtasidagi nizolardir. Xo'sh, eng ezgu niyatlar bilan, bir-birlarini sevib oila qurgan yoshlar nega oila qurishgandan keyin ularning o'zaro munosabatlari-da nizo-janjallar ro'y beradi? Ular nima uchun urushadilar? Umuman er-xotinlik hayotida nizolarsiz, urush, janjalarsiz ham yashasa bo'ladimi? Bu kabi savollarni yana ko'p davom ettirish mumkin.

Xalqimizda bir gap bor: Oshsiz uy bo'lishi mumkin, lekin nizosiz uy bo'lmaydi. Faqat, nizoning nizodan farqi bor. Bu haqda quyida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Haqiqatdan ham, ilk bolalikdanoq ko'plab ertaklar eshitib, keyinchalik o'zlari ham ularni turli kitoblardan o'qib o'sgan yoshlar o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlarini adekvat tasavvur eta olishlari mushkul. Chunki ertaklarda ham, kinofilmlarda ham qahramonlar bir-birlariga yetishgunlariga qadar ne-ne mashaqqatlarni, zahmatlarni boshlaridan kechirib, bu yo'lda duch kelgan qora kuchlarni yengib, oxir-oqibatda visolga erishadilar, elu yurtga «qirq kecha-yu, qirq kunduzlab to'y berib, murod maqsadlariga erishadilar». Deyarli barcha ertaklar, filmlar, ayniqsa bizning yoshlarimiz, qizlarimiz sevib tomosha qiladigan hind filmlari, aksariyat hollarda shu tariqa yakunlanadi. Bunga sizlar ham ko'p martalab guvoh bo'lgansizlar.

Bundan tashqari, aksariyat muvaffaqiyatli oilalarda tarbiya topgan yigit-qizlar o'z ota-onasi oilasini, ularning turmush tarzini, bir-birlarga nisbatan bo'lgan o'zaro munosabatlarini va qator shu kabilarni o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlari uchun ideal deb olishadi va ular ham oila qurishganlaridan so'ng o'g'il bolalar xuddi o'z otasidek va qizlarimiz o'z onalaridek «ota», «ona», «er»,

«xotin» bo'lishni orzu qiladilar. Chunki ular o'z ota-onalari misolida, bir-birlariga nisbatan salbiy munosabatda bo'luvchi, bir-birlari bilan nizolashib turuvchi er-xotinlarni ko'rmaganlar. Mabodo bunday vaziyatlar va nizolar yuzaga kelib qolgudek bo'lsa ham, ularning ota-onalari bu holatni farzandlariga sezdirmaslikka harakat qiladilar. Bundan tashqari ommaviy axborot vositalari orqali namunaviy ahil, baxtli oilalar haqida berib boriladigan materiallarda ham aksariyat hollarda er-xotinlik munosabatlari ni bir yoqlama, faqat yaxshi tomondan ko'rsatish an'analari mavjud. Bularning hammasi yoshlarda oilaviy hayot haqida bir yoqlama ijobiy tasavvurlarning shakllanishiga asos bo'ladi.

Shunday ertakmonand tasavvurlar, orzular og'ushida oila qurgan yoshlar, o'zlarining oilaviy hayotlarida dastlabki muammolarga duch kelishlari bilanoq, ularning oilaviy hayotlari o'zlari kutganlaridek bo'lmayotganligi, turmush o'rtog'ini tanlashda «xato qilganligi», ular oldingi (to'ydan oldingi) holatiga nisbatan ma'lum darajada, albatta, «salbiy» tomonga o'zgarib qolganligi kabilarni «tushuna» boshlaydilar. Shuningdek, yosh oilada er-xotinlarning o'zaro munosabatlari rivojlanishining o'ziga xos qonuniyatlari, ayniqsa, yosh o'zbek oilasida uning etnik, hududiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yosh kelin va kuyovning yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashishi jarayoni bilan bog'liq qiyinchiliklar er-xotin munosabatlarida nizoli vaziyatlar va nizolarni yuzaga keltirishi mumkin.

Afsuski, bunday jarayonlar deyarli har bir oila uchun muqarrar bo'lgan va aksariyat yoshlar oila qurish arafasida o'z nikohlaridan kutmagan jarayonlardir.

Xo'sh, bu jarayonlar, ya'ni er-xotin nizolari kerakmi? Ular er-xotinning o'zaro munosabatlariga qay darajada ta'sir etadi? O'tmish donishmandaridan biri haqli ravishda er-xotin nizolarini garmdoriga qiyoslagan ekan. Garmdori achchiq, lekin u meyorda bo'lsa ishtahani ochadi, meyoridan ortib ketsa, og'iz, lab, tilni kuydirishi, noxush hissiyotlarni yuzaga keltirishi mumkin. Nizoli vaziyatlar har qanday oilada u yoki bu darajada yuzaga keladi. Oila qanday bo'lishidan qat'iy nazar nizolardan mutlaqo holi (himoyalangan, kafolatlangan) bo'la olmaydi. Chunki oiladagi shaxslararo munosabatlar odatda nizosiz

bo'lmaydi. Bu nizolar ma'lum daraja-da er-xotin munosabatlarini rivojlantiruvchi katalizator vazifasini o'taydi. Lekin nizoning nizodan farqi bor. Ular kelib chiqishi, tashqi ifodalanishi, takrorlanib turish tezligi (soni) va nihoyat oqibatlariga ko'ra bir-birlaridan farqlanadi. Biror-bir maxsus me'zon yo'qki, shunga asosan nizolarning qaytalanishi, kuchi, darajasi va boshqa ma'lumotlari (ko'rsatkichlari)ni aniq belgilab berish (olish) mumkin bo'lsa edi. Bunda hamma narsa sub'ektning o'ziga, uning shaxsiy, psixologik xususiyatlariga, yoshiga, jinsiga, uning qo'yilishiga, nizoning qanday idrok qilinishi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, bir-birlariga aynan o'xshash, mos ikki odamning bo'lishi mumkin emas, chunki shaxs va uning individualligi takrorlanmasdir. Shunday ekan, ikki va undan ortiq shaxsdan (individ)dan tashkil topgan oila ham ikki, uch karra takrorlanmasdir. Bir oila uchun meyorida bo'lgan shaxslararo munosabatlar tizimi, ikkinchi bir oilaga mutloqo mos kelmasligi, yoki biron bir oila uchun u qadar ahamiyatga ega bo'lmagan nizo va uning sababi boshqa oila a'zolarining o'zaro munosabatlarida jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin va hokazo.

Shunday ekan, jamiki oilalarga xos bo'lgan nizolar va ularning sabablarini yagona bir o'lcham yoki xarakteristika bilan ko'rsatib berish masalasi ham mantiqqa to'g'ri kelmaydigan ishdir. Lekin turli toifadagi oilalarni o'rganish, ular a'zolarining o'zaro munosabatlarini taqqoslash va shu kabilar asosida ayrim nisbiy xulosalarga, mulohazalarga kelish mumkinki, shu nisbiylikdan har bir odam o'zi uchun nisbatan «tegishli» xulosalar chiqarib olishi lozim bo'ladi. Shuning uchun, biz quyida oilaviy munosabatlar, oiladagi nizolar haqida fikr yuritir ekanmiz, ularning barcha oilalarga mutlaq tegishli bo'lishligini (ekanligini) da'vo qilolmaymiz. Quyidagilar ham bizning nisbiy mulohazalarimizdir.

Oilada yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan nizo-janjal-larning sabablarini aniqlash va ularning oldini olish masalalarini ijobiy hal qilish uchun birinchi navbatda ularning kimlar o'rtasida yuz berayotganligini farqlab olish maqsadga muvofiqdir. Oilaviy nizolarda kimlar ishtirok etayotganiga ko'ra ularni quyidagicha asosiy turlarga ajratish mumkin:

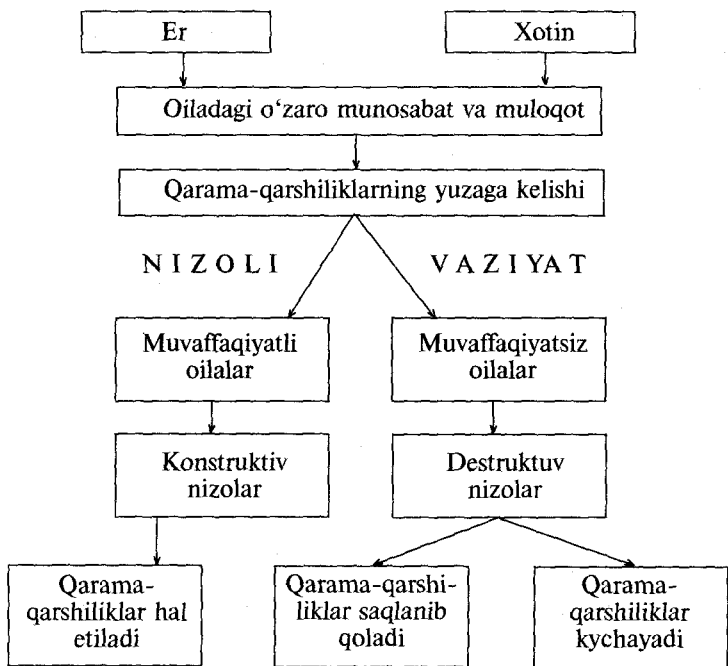
- er-xotin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kuyov o'rtasidagi nizolar;
- ovsinlar o'rtasidagi nizolar;
- ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar.

Albatta, bu ro'yxatni yanada davom ettiraverish mumkin, lekin hozircha shu yuqorida keltirilganlar bilangina kifoyalanib, oilaviy hayotda ro'y berish ehtimoli nisbatan yuqori bo'lgan nizolarning eng asosiysi bo'lmish er-xotin o'rtasidagi nizolarning ayrim xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

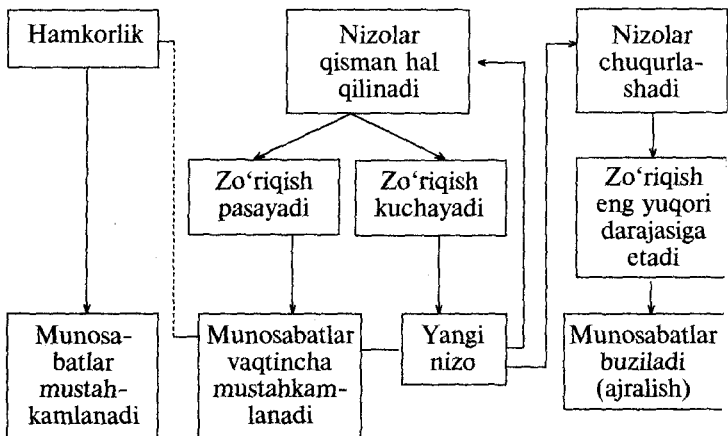
Umuman, oilada er-xotin o'rtasidagi nizolarning yuzaga kelishi va rivojlanishi taxminan 1-chuzmada keltirilgan sxemadagidek bo'lishi mumkin.

Birinchi chizmadan ko'rinib turibdiki, har qanday oilada er-xotinning o'zaro munosabatlarida nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishi muqarrar. Lekin shu nizolarning xarakteri, ularning oqibatlariga ko'ra turli oilalar va ulardagi oilaviy munosabatlar bir-birlaridan farqlanadi. Shunday ekan, biz dastavval muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz oilalarda ro'y beradigan nizolarni ko'rib chiqaylik. Rasmda ko'rinib turganidek muvaffaqiyatli oilalardagi nizolar biriktiruvchi va muvaffaqiyatsiz oilalardagi nizolar esa ajratuvchi xarakterga ega. Shuning uchun ham psixologik adabiyotlarda nizolar shartli ravishda «konstruktiv» («biriktiruvchi») va «destruktiv» («ajratuvchi») nizolarga farqlanadi. Ular, o'zlarining yuzaga kelishiga asos bo'lgan muammolar, bu muammolarning hal etilishi, kechishi, ishtirokchilari, oqibatlari va boshqalarning xarakteriga ko'ra bir-birlaridan farqlanadi.

Biriktiruvchi nizolarning yuzaga kelishiga asos bo'lgan muammolar va ularning hal qilinishi ham urning, ham xotinning, butun oilaning manfaatlariga qaratilgan bo'ladi. Agar ular hal etilsa, buning oqibatida oilaning umumiy manfaatlariga oid muammolar o'z yechimni topadi. Bunday nizolarga oiladagi tartib, intizom, ozodalik, oila byudjetini yuritish, saranjomlik, tejamkorlik, isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, bola tarbiyasi va boshqa shu kabi toifadagi nizolar misol bo'la oladi. Ular, asosan, er-xotin o'rtasidagina yuzaga keladi, ularning ishtirokchilari ham faqat er-xotinlarning o'zlarigina hisoblanadilar.

NIZODAN KEYINGI VAZIYAT

1 - ch i z m a. Er-xotin munosabatlarida nizolarning rivojlanish yuli.

Bunday nizolarning muvaffaqiyatli hal etilishida er-xotinlarning bir-birlarini yanada yaqinroq bilib, tushunib, bir-birlarining salbiy va ijobiy xususiyatlarini o'rganib borish, bir-birlariga moslashish, muammolarni hal etish borasida hamkorlik qilish kabi oilaviy hayot mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiluvchi jarayonlar amalga oshadi. Boshqacha qilib aytganda, bunday nizolar: «Er-xotinning urushi — doka ro'molning qurishi» kabi nizolar toifasiga kiradi. «Doka ro'molning qurishi» er-xotin o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantiradi.

Ajratuvchi nizolarda ularning yuzaga kelishiga asos bo'lgan muammo va uning yechimi er-xotinlardan birining manfaatiga qaratilgan bo'ladi. Bunday nizolarda bir tomon manfaatining hal etilishi ko'pincha, ikkinchi tomon manfaatining boy berilishi hisobiga amalga oshadi. Masalan, erning yoki xotinning shaxsan o'zi uchun biron nima xarid qilishi, erning yoki xotinning ishi tufayli, o'zbek oilasi uchun xarakterli bo'lgan nizolardan bo'lmish er yoki xotinning qarindosh urug'lari bilan bo'ladigan munosabatlar tufayli yuzaga keladigan nizolar shular jumlasiga kiradi. Bunday nizolarning hal qilinishi, ya'ni bir tomon manfaatlarining qondirilishi ko'pchilik holatlarda ikkinchi tomon manfaatlarining boy berilishi hisobiga amalga oshadi. Bunday vaziyatlarda manfaati boy berilgan tomonda norozilik, e'tiroz saqlanib qoladi va bu keyinchalik yana kuchayib nav-batdagi nizoni yuzaga kelishiga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ajratuvchi nizolarda, nizo hal etilgani bilan, nizoli vaziyat saqlanib qolaveradi.

Shuningdek, ajratuvchi nizolar, ularni yuzaga keltirgan sabablar bevosita er-xotinlarning o'zaro munosabatlari doirasidan tashqaridagi omillarga ham bog'liq bo'ladi. Ularning sababchilari va ishtirokchilari ham ba'zan er-xotindan tashqari uchinchi odam bo'lishi mumkin, ularning hal etilishi ham er-xotinlarning o'zlarigagina emas, balki shu uchinchi (boshqa) odamga bog'liq bo'ladi. Bularning oqibatida nizolarning yanada kuchayishi, sonining ortishi kuzatiladi

Ajratuvchi nizolar, aksariyat hollarda «chegaralanmagan» nizolar bo'lib, o'z xarakteri, ishtirokchilari, hal etilishi va oqibatlariga ko'ra er-xotin munosabatlari doirasidan chetga chiqadi. Bunday er-xotin nizolariga

oilaning boshqa a'zolari: qaynona, qaynsingil, ovsinlar va boshqalar ham aralashadi.

Ijtimoiy psixologiyada gap, so'z, nizo haqidagi ma'lumot bir og'izdan chiqib, kishilarning keng tomoniga qarab harakatlana boshlaydi. Uning ko'lami ma'lumot manbaidan uzoqlashib, undan xabardor bo'lgan va unga jalb etilgan ishtirokchilar soni ortib borgan sari kengayib boraveradi.

Er yoki xotin bir-birlari bilan urishib qolganlaridan so'ng bu haqda uchinchi bir odamga gapiradigan bo'lsa, imkon qadar shu nizoda o'zini aybsiz, haq qilib ko'rsatishga, shu uchunchi odamni uning manfaatlarini hi-moya qilishiga og'dirib olish maqsadida bir yoqlama gapiradi. Bunda sub'ekt foydalanadigan gap-so'zlar, ohang, imo-ishora, mimika, urg'u va boshqalar deyarli barcha verbal va noverbal vositalar ro'y berib o'tgan hodisa (nizo-janjal)ning asl holatiga qaraganda bo'rt-tiribroq idrok etilishini ta'minlaydi. Nizo haqida qanchalik ko'p odamga gapirib beraverilgan sayin u ayanchli tus olgan holda avj olib boraveradi va oqibatda fojeali natijalarga ham olib kelishi mumkin

Shunday ekan, oilaviy hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan nizolarga birdek salbiy jihatdan qarayverish ham, yoki ularni birdek oqlash ham maqsadga muvofiq emas. Yoshlarimiz oilaviy hayotda ro'y beradigan biriktiruvchi nizolarga tayyor bo'lishlari, ularning biriktiruvchilik, er-xotinni bir-birlariga moslashuvlariga, ularning o'zaro munosabatlarining rivojlanishini ta'minlovchi, ularning har ikkalovining ham, ya'ni «biz»ning manfaatiga qaratilgan nizolarning biriktiruvchanlik imkoniyatlaridan samarali foydalanishga, ularni salbiy oqibatlariga olib keluvchi nizolarga aylantirib yubormaslikka o'rganishlari lozim. Albatta, ajratuvchi, «men» xarakteridagi, «chegaranmagan» nizolarning oldini olish, uning oqibatlaridan voqif bo'lishlari ham maqsadga muvofiq.

1-chizmada ko'rinib turganidek, er-xotinning o'zaro munosabatlarida yuzaga keladigan konstruktiv nizolar aksariyat hollarda er-xotin o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qarama-qarshiliklarning hal etilishi, ularning o'rtasida hamkorlikning yuzaga kelishi va oxir-oqibat er-xotin munosabatlarining mustahkamlanishiga olib boradi.

Destruktiv nizolarda yuqorida aytib o'tganimizdek, bir nizoning hal etilishi (ya'ni er-xotinlardan birining manfaatining qondirilishi) navbatdagi nizoning yuzaga kelishiga asos yaratar ekan, o'z navbatida bunday «men» xarakteridagi, «chegaralanmagan» nizolar tufayli er-xotin munosabatlarida nizolar «eskolatsiyasi» shakllanib qoladi va oilaviy hayot er-xotin uchun «uzluksiz jang maydoni»ga aylanib qoladi. Bunday nizoli muhit nafaqat shu oiladagi er-xotinning ruhiy olamiga, ularning asabi, sog'lig'i, ijtimoiy holatigagina emas, balki shu oilalarda dunyoga kelib shunday muhitda tarbiyalanayotgan farzandlarning ruhiy olamiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday oilalarda hukm surgan nizoli vaziyat, doimiy janjallar mehr-oqibatsizlik, o'z asoratini faqat shu oilalarning o'zidagina qoldirmay, balki shu oila farzandlari tomonidan tuzilajak keyingi avlod oilalariga ham olib o'tishi mumkin.

Er-xotin munosabatlarida nizolarning rivojlanish yo'li tasviri berilgan 1-chizmadan ko'rinib turibdiki, yangi yuzaga kelgan oilalarda er-xotin munosabatlarining u yoki bu tarzda rivojlanishi oqibatida shartli ravishda to'rt xil oilalar shakllanib boradi. Bular: o'zaro munosabatlari mustahkamlangan oilalar; munosabatlari vaqtincha mustahkamlangan oilalar; yangi nizolar yuzaga kelib va takrorlanib turadigan (nizoli) oilalar; va nihoyat, munosabatlar uzil-kesil buzilib ajralishib ketgan oilalar.

Bularning orasida eng maqbuli — 1-toifa oilalar. Yoshlarimizning har biri shunday mustahkam oila qurishga intilishlari lozim. 2-toifa oilalar munosabatlari vaqtincha mustahkamlangan oilalar. Bunday oilalarda bo'lib o'tgan nizolardan so'ng er-xotinlar o'z vaqtida bo'lib o'tgan nizolar, ziddiyatlardan to'g'ri xulosa chiqarishib, o'z xatolarini vaqtida anglab yetib, bir-birlarini tushunishga harakat qilsalar, ularda ham o'zaro hamkorlik yuzaga kelishi mumkin. Agarda qulay shart-sharoitlar yuzaga kelmasa, er-xotinlar o'z xatolarini tushunib yetish va ularni tuzatish borasida yetarlicha bilim, tajribaga ega bo'lmasalar, yoki bu xatolarni bartaraf qilishni xohlamasalar, shuningdek, ularning katta yoshdagi qarindoshurug'lari, yaqinlari o'zlarining boy hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan holda, yoshlarga umumiy yo'l-yo'riqlar,

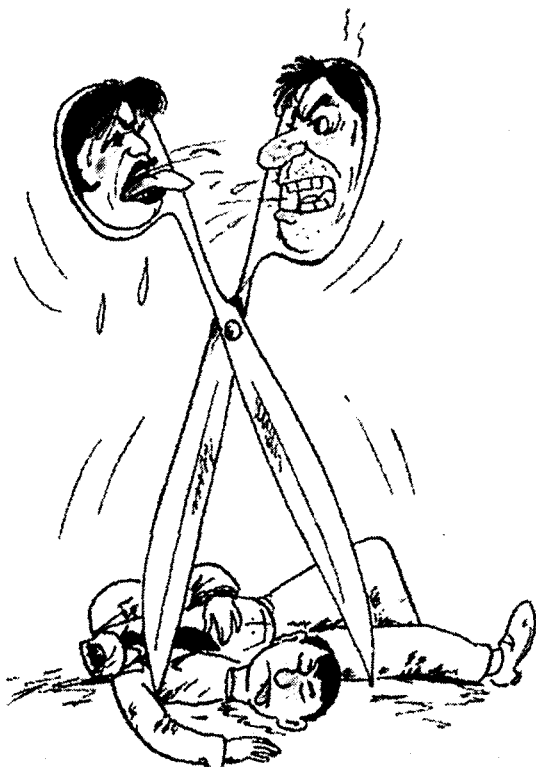
maslahatlar bermasalar, va aksincha yosh oila hayotiga noo'rin aralashgudek bo'lsalar (afsuski, bunday holatlar o'zbek oilalarida tez-tez uchrab turadi), bunday hollarda vaqtinchalik erishilgan zo'riqishlarning pasayishi keyinchalik yana yangi nizolarning yuzaga kelishi bilan avj olib ketishi mumkin.

Uchinchi toifa oilalar nizodan keyingi vaziyat xarakteriga ko'ra: «nizolar qisman hal qilinadigan → zo'riqishlarning kuchayishi → yangi nizoning yuzaga kelishi → ular yana qisman hal qilinishi» zanjiridagi oilalar bu to'rt tur oilalar ichida eng xarakterlisi va jiddiy e'tibor talab qilinadiganidir. Chunki ayrim oilalar (4-toifa) er-xotin munosabatlari yomonligi, nizolar chuqurlashuvi, zo'riqishlar keskinlashuvi (hatto ayrim hollarda arzimaganning narsalar) tufayli buzilib ketishi mumkin. Albatta, ajralish hodisasi bu nikoh-oila munosabatlari uchun ayancli. Ayniqsa, bunday hollarda oilada farzandlar bo'lsa, ular otasiz yoki onasiz qolishadi. Ajralishdan so'ng har ikki tomonning ijtimoiy ahvoli keskinlashadi. Lekin birinchi marotaba oilasi buzilgan odam kelgusi safar o'z xatolarini tuzatishi, balkim keyinchalik «o'z tengini topib», baxtli hayot kechirib ketishi ham mumkindir.

Biroq 3-toifa oilalarning o'zbek etnosi uchun xarakterli yana bir jihati shuki, o'zbeklarda, shuningdek, tojik, qirg'iz, qozoqlarda ham oilalarning buzilib ketish hollariga boshqa, yevropa xalqlarida bo'lganiga nisbatan salbiy munosabatlarda bo'lish an'analari kuchli. Ya'ni ajralish jamoatchilik fikriga ko'ra qoralanadi. Buning ustiga o'zbek oilalarida qarindosh-urug'chilik nikohlari boshqa qardosh millatlar oilalariga qaraganda ko'proq uchraydi. Mabodo bunday oilalarda er-xotin munosabatlari kutilgan tarzda rivojlanmasa, ya'ni ular nizojanjanjali, bir-birlarini tushunmaydigan, bir-birlariga mos tushmaydigan, psixologik qovusha olmaydigan bo'lsalar ham «oila buzilmasin», «qarindosh-urug'chilik uzilmasin» qabilida ish tutib, qanday qilib bo'lmasin oilalarni saqlab qolishga harakat qilinadi.

Hozirgi vaqtda nikoh-oila munosabatlari zaminida yuzaga keladigan noxush hodisalar, har xil asab buzilishlar, kasalliklarning kelib chiqishi, har xil jinoyatlar, qotilliklar, o'z joniga qasd qilish, xiyonat, bolalar tar-

biyasining buzilishi va shu kabi qator ko'ngilsizliklarning aksariyati shu 3-toifa oilalariga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham nafaqat yoshlarimiz — balki faoliyati bevosita nikoh-oila muammolari bilan bog'liq bo'lgan mutasaddi xodimlar, mahalla, hokimiyat vakillari, katta yoshdagilar ham hozirgi zamon oilasining ijtimoiy psixologik xususiyatlari, er-xotin nizolari, oilaviy nizolar psixologiyasi haqida tegishli ma'lumotlarga ega bo'lishlari maqsadga muvofiqdir. Yoshlarimiz esa er-xotin nizolarini jiddiy, ayanchli oqibatlariga olib keluvchi: ajratuvchi, «men» xarakteridagi, «chegaralanmagan» turlaridan ogoh bo'lishi, o'z hayotlarida shu toifa nizolarning yuzaga keltirmaslik, ularning oldini olish va bartaraf etish borasida zarur bo'lgan bilim va ma'lumotlarga ega bo'lishlari lozim.

Oraga tushganning holi

Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar

Bunday kelishmovchiliklar uchun zamin bo'lib quyidagilar xizmat qiladi.

1. Dunyoqarashlar orasidagi mavjud farqning hisobga olinmasligi.

2. Yoshlarning bo'sh vaqtini mustaqil tashkil etishi, do'stlar tanlashdagi mustaqilligi, hissiyot sohasidagi mustaqilligi, modaga, bugungi kun talabiga mos kiyinishi, kasb tanlashdagi mustaqilligi, umr yo'ldoshi tanlashda mustaqillik uchun ota-onalari bilan ba'zan kurash olib borishning xush kelmasligi.

3. Ota-onalarning ichkilikka ruju qo'yishi yoki ornomusni yig'ishtirib qo'yib, buzuqchilik qilishi.

4. Ba'zi bolalarning mehnat qilishga o'rgatilmaganligi va buning oqibatida yengil-elpi hayot kechirishga o'rganib qolishi;

5. Ayrim yoshlarning farzandlik burchini unutib qo'yishi va hokazo.

6. Ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi natijasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar.

Ota-onalar va bolalar munosabatiga oid yuqoridagi kabi kamchiliklar natijasida oiladan halovat yo'qoladi, o'rtaga sovuqchilik tushadi. Farzandlik burchini bajar-maslik u yoqda tursin, hatto, ichib kelib, ota-onasiga qo'l ko'taradigan farzandlar, ota-onasini sharmanda qilayotgan suyuqoyoq fahshparastlar borligiga nima deysiz?

Ba'zi ota-onalar bolalarda 3, 6, 13, 14 yoshlarda muqarrar ravishda bo'lib o'tadigan krizislarni bilmaydilar. Bu yosh bosqichlarida bola ruhiyatida yangi psixologik qo'shilmalar yuzaga keladi. Bu esa ularning kattalar, jumladan, ota-onalar bilan bo'lgan munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Buni sez-magan ba'zi ota-onalar «bolam nihoyatda qaysar, quloqsiz bo'lib qoldi», deb o'ylaydilar va shikoyat qilishga tushadilar. Bunga qarshi o'zlaricha chora-tadbirlar belgilashlari natijasida ota-ona va bola bir-birlarini tushunolmay qoladilar. Bolaning ota-onadan bezish hollari kuzatiladi.

Qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar

Oilaga yangi tushgan kelinlarning ko'pchiligi yuzaga keladigan ba'zi qiyinchiliklarni osonlik bilan yengib, kelinlik vazifalarini ko'ngildagiday eplab ketadilar, qaynonalarini ro'zg'or tashvishlaridan xalos qiladilar, tezda ularning mehriga sazovor bo'ladilar. Qaynonalar ham bunday kelinni «qizim» deb bag'rilariga oladilar, bilmaganini o'rgatadilar, qiynalganida yordam beradilar, hayotiy yo'l-yo'riq ko'rsatadilar. Ularga uy-ro'zg'or ishlarida va bolalar tarbiyasida yaqin ko'makdoshga aylanadilar. Biroq hayotda qaynona-kelin orasida turli to'qnashuvlar ham sodir bo'lib turadi. Gap qaynona-kelin o'rtasida borar ekan, shuni aytib o'tishimiz lozimki, bu masala azal-azaldan odamlarning, insoniyatning atoqli namoyondalarining diqqat e'tiborida bo'lib kelgan muammolardan biridir. Jumladan, XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan sharq mutafakkirlaridan biri Ahmad Donish o'zining «Navodir ul vaqoe» («Nodir voqealar») nomli kitobida qaynona kelin-nizolari haqida yozar ekan shunday deydi: «Qaynona-kelin nizolari bundan oldingi oilalarda ham bo'lgan, hozir ham bor va bundan keyin ham bo'ladi. Ular doimo urishaveradilar. Ular nima uchun urishadilar? Chunki ular nima uchun urishishayotganliklarini o'zlari ham bilmaydilar. Shuning uchun urushadilar». Demak, bu o'rinda qaynona-kelin nizolari, sabablarini aniqlash, ularni bartaraf etish alohida ahamiyatga molik masala ekanligi ko'rinib turibdi. Bunday kelishmovchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

1. Ba'zi qizlarda nikohgacha oilaviy hayotga, qaynonaga, qaynona-kelin munosabatlariga nisbatan salbiy tasavvur shakllangan bo'ladi. Ayniqsa, yoshlar qaynonani oldindan faqat salbiy qiyofa sifatida tasavvur qiladilar. Keyin esa oila qurib, tasavvuridagi emas, balki hayotdagi qaynona bilan yashay boshlaydilar. Oqibatda ular o'z tasavvuridagi qaynonaga xos bo'lgan kamchilik va illatlarni hayotdagi qaynonadan axtara boshlaydilar. Borini-ku topishlari aniq, hatto yo'g'ini ham topishga harakat qiladilar. Chunki tasavvurlari ularni aldaganini tan olishni istamaydilar.

Hayotda kamchiliksiz odam bo'lgan emas, bo'lmay-

di ham. Ideal qaynona, ideal kelin ham bo'lishi mumkin emas.

Kelinlar o'zlari tushgan yangi oila a'zolariga ilk taassurot asosida baho berishga oshiqmasliklari lozim. Aks holda, pashshadan fil yasash ham hech gap emas. Kelinlar og'ir-bosiq, sabr-toqatli bo'lishlari, iloji boricha o'zlari tushgan xonadon a'zolarining yaxshi tomonlarini ko'rishga intilishlari, eri shu xonadon a'zosi ekanligini unutmashligi lozim. Ana shunda bu oila tinch-totuv bo'ladi. Zotan, kelin bu xonadonga besh kunlik mehmon emas, balki bir umrlik a'zo bo'lib kelganligini unutmashligi kerak.

2. Qaynona-kelinning dunyoqarashlari va uy-ro'zg'or tutishlari orasida kelishmovchilik paydo bo'ladi va keskinlashadi.

Ikki avlodning dunyoqarashi, hayotiy tamoyillari o'rtasida tafovut bo'lishi tabiiy holdir. Ammo aksariyat hollarda qaynona-kelinlar ko'p jihatdan bir-birining aksi bo'ladilar. Ayrim hollarda esa qaynona-kelin andishani yig'irtirib quyib, har birlari o'z gaplarini o'tkazishga harakat qiladilar. Bunday kelishmovchiliklarning oldini olish uchun kattalar yoshlarni kiyinishi, soch turmaklashi, yoqtirgan kuy va ashulalarini tinglashi va shu kabi boshqa masalalarda ularni o'z holiga qo'yishlar, lozim. Yoshlar ham o'z navbatida iloji boricha ota-onalarini tushunishga intilishlari, ularning g'ashiga tegadigan noo'rin qiliq va odatlardan qaynonaga xush kelmaydigan salbiy «xoyi-xavaslardan» o'zlarini tiyishlari kerak.

3. Ba'zi kelinlar kelinlik va onalik vazifalarni bajarishga tayyor bo'lmaydilar.

Shunday kelinlar bo'ladiki, ular na ovqat pishirishni, na kir yuvishni, na kattalar bilan muomala qilishni biladilar.

Kelin kelinligining birinchi kunidanoq hamma narsani kerakligicha bilishi va katta tajribaga ega bo'lgan qaynonasi darajasida turishi juda qiyin. U darajada bilmasa ham mayli-ya, lekin bilishni istamasa qiyin. Shuning uchun nikohgacha onalar qizlariga osh-ovqat pishirishni, meva-sabzavotlardan qishga sharbat, tuzlama, murabbolar tayyorlashni uy-joyni saramjon-sarishta tutishni, did bilan mehmon kutishni, tejamkorlikni, oila byudjetini iqtisod qilishni, uy anjomlari, jihozlaridan

asrab-avaylab foydalanishni va shu kabi uy-ro'zg'or ishlarini o'rgatishga alohida e'tibor berishlari zarur. Chunki el orasida «qiz bironing xasmi, boshqa oilaga tushishi bor» degan xikmat bor. Shunga qarab qizlarni puxta tayyorlash kerak.

Qaynonalar ham kelinlardan hadeb kamchilik va qusur axtarmasdan, uni o'z farzandiday ko'rib, bilmanini sabr-toqat bilan o'rgatib borishi lozim. Kamchiliklarini yuziga solavermasdan, yaxshi tomonlarini gapirib turishlari kerak. Yaxshi so'z ham, yomon so'z ham bir og'izdan chiqadi. Qaynonalar kelinlarida hosil qilingan ko'nikma va malakalarning o'z o'g'li uchun va kelajakda o'z nabiralari uchun xizmat qilishini esda tutishlari kerak.

4. Ayrim hollarda qaynona-kelin bolalar tarbiyasi masalasida kelisha olmay qoladilar. Ayrim oilalarda bolalar yo bobo-buvilar yoki ota-onalar tomonidan me'yoridan ortiqcha erkalatib yuboriladi. Natijada ota-onalar bilan bobo-buvilar o'rtasida «bolaga kim tarbiya berishi kerak» degan masalada kelishmovchilik kelib chiqadi. Aslida ular ham, bular ham bolalarning kelajakda yaxshi kishilar bo'lib yetishishini istaydilar, tanlagan yo'llari esa turlicha, biroq ular bir bitimga kelib olishmasa, bola tarbiyasining holiga voy deyavering. Buning uchun ular boladan xoli joyda bir murosaga, yakdil qarorga kelib olishlari lozim. Ana shunda bobo-buvilar ham, ota-onalar ham ahillik bilan bola tarbiyasi borasida o'zaro mos chora-tarbiyalarni belgilab olishlari lozim. Bunda bola qanday muhit va shart-sharoitda, davrda o'sayotganini, mi-jozi turini hisobga olish zarur.

5. Ba'zan katta xonadonda ovsinlar qaynona iltifotini qozonish yo'lida bir-birilaridan rashk qilishlari asosida kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

Oilada ikki va undan ortiq kelin bo'lsa, qaynona ularning hammasiga bir xilda qaray olmasligi tabiiy holdir. Kelinlardan birontasi qaynonaning didiga yaqinroq, ba'zisi uzoqroq bo'ladi. Ayollar o'ta ruhiy sezgirliklari tufayli buni tezda sezadilar. Natijada «o'gay» kelin bilan qaynona o'rtasida kelishmovchilik boshlanadi. Bunday holning oldini olish va ovsinlar orasiga sovuqchilik tushirmaslik uchun qaynona o'z kelinlariga

mumkin qadar bir xilda munosabatda bo'lishi (ammo bu yerda har bir kelinnig muomalasi, munosabatini, qaynonaga bo'lgan mehrini hisobga olish inkor etilmaydi), rashk qilishlariga imkon yaratib qo'yishdan ehtiyot bo'lishlari kerak. Bu o'rinda shaxsan kelinlardan ham aql-idrok, mulohazalilik va sabr-toqat talab qilinadi.

6. Ba'zi hollarda qaynona kelinning yosh xususiyatlarini, qiziqishini, orzu-havaslarini, ishlashi yoki o'qishini hisobga olmaydi.

Qaynonalar orasida umr bo'yi uy bekasi bo'lganlari ham bor. Ular ishlash bilan uy-ro'zg'or ishlarini barovar olib borishni o'z boshidan o'tkazmagan. Ana shunday qaynonalar yoshligida o'zlarini risoladagiday kelin bo'lganman deb biladilar, Qaynota-qaynonalarini qanday izzat qilganliklarini, «ularning soyalariga ko'rpacha solganlarini» (rostmi-yolg'onmi, baribir) tez-tez eslashni yaxshi ko'radilar va kelinlarining ham «o'zlariday» bo'lishini istaydilar. Ba'zan esa uni o'g'li orqali ochiqdan-ochiq talab qiladilar. Bunga kelinlarining imkoni bormi, yo'qmi, o'ylab ham ko'rmaydilar. Bunday qaynonalar «ehtiyojini» qondirish imkoniyatiga ega bo'lmagan kelinlar ularning g'azabiga uchraydilar. Kelini haqida bo'lar-bo'lmas gaplarni o'g'illarining qulog'iga quyadilar. «O'g'limga aytib seni qo'ydirib yubormasam, yurgan ekanman» — deya do'q-po'pisa qiladilar. Ba'zi hollarda maqsadlariga erishadilar ham. Bunday qaynonalar o'g'illari, nabiralari baxtidan ko'ra o'z huzur-halovatlarini ko'proq o'ylaydilar. Buning oldini olish uchun o'g'ildan g'oyat tadbirkorlik talab qilinadi.

7. Ayrim kelinlarning yangi oilaga moslashishi qiyin bo'ladi, oqibatda qaynona-kelin orasida kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

Har bir oilaning o'ziga xos muhiti, qonun-qoidalari, an'analari, atrofda yuz berayotgan voqea-hodisalarga beradigan baho mezonlari, hatto faqat shu xonadon a'zolari tushunadigan, shartli ravishda qabul qilingan so'z, iboralari bo'ladi. Yangi tushgan kelin o'zi bilan o'z tug'ilib o'sgan uyining muhitini, odat-ko'nikmalarini ham olib keladi. Shuning uchun ham ayrim hollarda kelin bilan qaynonaning oilaviy muhitlari mos kelmay qoladi.

Ota-onalar iqtisodiy, moddiy, ijtimoiy saviyasi orasidagi tafovut ham aksariyat kelin-kuyov orasidagi munosabatlarni keskinlashuviga ta'sir qilishi mumkin.

Bunda iqtisodiy omil shu bilan ifodalanadiki, kelin yangi tushgan xonadonda qizlik xonadonidagi iqtisodiy mo'l-ko'lchilikni ko'rmasdan, o'z turmushidan sovushi mumkin.

Shuning uchun ham donolar: «Qiz bersang o'zingdan bir pog'ona balandga ber, sening xonadoningda ko'rmaganini yangi xonadonida ko'rib, yangi xonadonga ko'nikishi oson kechadi. Qiz olsang o'zingdan bir pog'ona pastdan ol. Shunda kelin o'z uyida ko'rmagan mo'l-ko'lchilikni sening xonadoningda ko'rib, bu muhitga tez ko'nikadi» — deganlar.

Madaniy-ijtimoiy omil. Kuyov ma'lumotli, madaniyatli oiladan bo'lib, kelin aksincha dehqon, ishchi yoki savdogar oiladan bo'lsa, yoki er-xotindan biri shahardan, ikkinchisi qishloqdan bo'lsa, bu ijtimoiy-madaniy tafovutlar ham er-xotin o'rtasidagi ixtiloflarni keltirib chiqarishi mumkin. Kelin-kuyovlar ijtimoiy kelib chiqishida ham, iqtisodiy ta'minlanganlikda ham bir-biriga mushtarak bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Bordi-yu, kelin boshqa millatga mansub bo'lsa, uning yangi oilaga moslashishi yanada qiyin bo'ladi. Masalan, o'zbek xalqida kekirish to'yanlik — shukronalik belgisi hisoblanib kelgan. Rus xalqida esa bu odat o'ta odobsizlik hisoblanadi. Shu sababli yangi oilaga moslashish ham osonlikcha kechavermaydi. Buning ustiga kelin uchun bu oila yangi, ayni paytda «begona»dek tuyuladi.

Kelinning yangi oilaga moslashishi uning mijoz turiga ham bog'liq. Masalan, ko'proq xolerik mijozga mansub bo'lganlar tez moslashadilar. Biroq yengilroq, tezroq va andishasiz kelinlarning yangi oilaga moslashishi qiyinroq kechadi.

Yangi sharoitga oson moslashadigan hamda uni osongina o'zlashtirishga tayyor bo'lganlar sangvinik mijozdir.

Flegmatik mijoz esa vazmin, og'ir karvon bo'lgani uchun yangi oila sharoitiga sekinlik bilan moslashadi. Bir moslashib olganidan keyin esa uni o'zgartirishni sira-sira istamaydi, uncha-muncha gap-so'zga parvo

qilmaydi. Melanxolik mijozlar ham shunga yaqin. Ammo sal narsadan ularning ruhi tushib ketadi, bo'lar-bo'lmasga xafa bo'laveradi. Ruhiy jihatdan esa nihoyatda sezgir bo'lishadi.

Har bir mijoz turining yuqorida berilgan qisqacha shartli xarakteristikasini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini bilib olgan qaynona-kelinlarning til topib ketishlari oson ko'chadi.

Ba'zi qaynonalar o'g'lini kelinidan qizg'onadi va oqibatda kelini bilan kelisholmasdan qoladi. Bunday nizolar, odatda kamfarzand yoki yolg'iz o'g'il otasiz oilada o'sgan taqdirda ko'proq uchraydi.

Qaynona-kuyov orasidagi kelishmovchiliklar

Kelishmovchiliklar qaynona bilan kuyov orasida ham bo'ladi. Ichkuyov ba'zi hollarda kelin xonadoniga moddiy jihatdan qaram bo'ladi (hech bo'lmaganda uy-joy masalasida). Qaynona hamisha ham ziyrak va andishali bo'lavermaydi. Kuyovning psixologik hushyorligi oshadi, erki esa birmuncha qisiladi. Bunisi yetmagan-day, ba'zan qaynonalar kuyovga noo'rin gaplarni aytib yuboradi, kesatadi (qizim senga aytaman, kelinim sen eshit, qabilida). Betayin qaynonaning yoshlarning oilaviy hayotiga bunday qo'pol ravishda aralashishi turli nizolarni yuzaga keltiradi. Bundan kelin ham og'ir ahvolga tushadi. Bir yoqda eri, ikkinchi tomonda tuqqan validasi o'rtada qozilik qilishga harakat qiladi. Bunday qobiliyat esa hammada ham bo'lavermaydi. Kelin oqibatda yo onasi, yoki eri tomoniga o'tadi. Har ikkala holda ham oila barbod bo'lishi mumkin.

Shunday hollarning oldini olish uchun qaynona yoshlar hayotiga kamroq aralashmog'i kerak. Ba'zi qaynonalar qizini (ayniqsa, rus oilalarida) kuyovidan yoki aksincha o'g'lini kelinidan rashk qiladi. Oqibatda esa yana nizolar paydo bo'ladi. Bunda birinchi holda rashk qiz onaning yolg'iz farzandi ekanligidan kelib chiqadi. Ilgari qizi faqat onasi bilangina maslahatlashgan, dardlashgan bo'lsa, ular orasiga kuyov kiradi. Qizning butun diqqat e'tibori kuyovga — eriga qaratiladi. Bunda qaynona kuyovni raqib deb biladi. Uning har bir xatti-harakatini kuzatadi. Qizining oldida uning

obro'sini tushirmoqchi bo'ladi, kamsitadi. Bunday hol-
larda ba'zi qaynonalar nima sababdan kuyovining qasdi-
ga tushib qolganini o'zlari ham bila olmaydilar, bunga
turli bahonalar topadilar. Aslida esa buning bitta-yu
bitta sababi bor — rashk, faqat qizini qizg'anishdir.
Bunday holatni kelin erning uyida yashagan juftlarda
ham kuzatish mumkin. Bunda yuqorida bayon qilin-
ganidek, qaynona o'g'lini kelinidan qizg'onadi.

Buning oldini olish uchun turmushga chiqqanlaridan
so'ng, ayniqsa, onasi bilan birga turadigan bo'lsa, undan
o'z diqqat-e'tiborini, farzandlik mehr-muhabbatini
darig' tutmasligi, yolg'izlatib qo'ymasligi lozim. Qayno-
nalar ham avvalo, o'z yoshliklarini eslashlari, qolaversa,
qizining kuyoviga, o'g'lining xotiniga mehr-muhabbati,
e'tibori ular oilasi baxt-saodatining, iqbolining garovi
ekanligini unutmastiklari kerak. Ayrim qaynonalar ong-
siz ravishda kuyovini o'z eri bilan taqqoslaydilar. U ba-
davlatlikda, jamiyatda egallagan mavqei va boshqa bir
jihatlar bilan farq qilishi mumkin. Natijada qaynona
nazarida kuyovning obro'i pasayadi, qarab turibsizki,
yana kelishmovchiliklar chiqishiga sabab bo'ladi.

Ajralish va uning oqibatlar

*Termulib to'ymadi nigohlarimiz,
So'rovin qo'ymadi so'roqlarimiz.
Xudoyim ne edi gunohlarimiz,
Ikkimiz ikki yon ayrilib ketdik...
Ishqimiz ishq bo'lib nima kun ko'rdi?
O'rtada yillar va yo'llar yugurdi.
Biroq taqdir hukm o'qib ulgurdi,
Ikkimiz ikki yon ayrilib ketdik...*

(Sh a m s i ya)

Gap nikoh-oila munosabatlari haqida borar ekan,
shubhasiz — jiddiy muhokama qilinadigan masalalar
qatorida nikoh-oila munosabatlarining buzilishi, er-
xotinlarning ajralish muammosi turadi. Nima uchun
oilalar buziladi? Ajralish o'zi nima? Ajralish bu yaxshi-
mi yoki yomonmi? Oilalarning ajralishiga yo'l qo'yish
kerakmi?

Ajralish muammosi hozirgi zamon insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy muammolaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun chet ellarda ham, O'zbekistonda ham ajralish muammosini o'rganishga keng ilmiy jamoatchilik e'tibori qaratilib kelinmoqda. Bu muammoni turli soha mutaxassislari: yuristlar, demograflar, iqtisodchilar, sotsiologlar, psixologlar va boshqa fan sohalari mutaxassislari o'rganmoqdalar. Ularning e'tibori bu hodisa sabablari, omillari, motivlarini o'rganish, ularni bartaraf etish, ajralishlarning salbiy asoratlarini kamaytirish masalalariga qaratilgan. Chunki oilalarning buzilishi tufayli nafaqat shu ajralishgan er-xotin va ularning farzandlari, balki jamiyat ham ko'p zarar ko'radi. Ajralishlar ko'plab noxush hodisalar: noto'liq oilalar sonining ortishi, bolalar va o'smirlar o'rtasida qonunbuzarlikning ko'payishi, pedagogik nazoratsiz qolgan bolalar sonining ortishi, yolg'izlik, sobiq er-xotinlar va qarindoshlarning o'zaro munosabatlarining yomonlashuvi kabilarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Bu o'rinda haqli ravishda agar ajralishlar shu qadar salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradigan bo'lsa, uni rasmiy ravishda taqiqlab qo'ysa bo'lmaydimi? — degan savol yuzaga kelishi mumkin. Albatta mumkin, masalan, dunyoning ayrim davlatlarida, jumladan, Italiya, Niderlandiyada yaqin-yaqin zamonlargacha ajralish huquqiy jihatdan nihoyatda murakkab jarayon edi. Biroq, bu usul ham oila mustahkamligini ta'minlashda kutilgan natijalarni bermaydi. Balki ajralishni ta'qiqlash, ajralish erkinligini bermaslik, o'z navbatida nikoh yoshining o'sishini, oila qurmaslik, nikohgacha va nikohdan tashqaridagi jinsiy aloqa, psixologik nosog'lom oilalar miqdorining ortishi nikoh-oila munosabatlari zamirida yuzaga keladigan jinoyatlar, qotillik, xiyonat kabilarning ortishiga olib keladi. Albatta, bularning ham shaxs, inson ruhiyati, oilada bola tarbiyasi, qolaversa, jamiyat uchun zarari oldingilardan kam emas. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ajralish erkinligi deyarli barcha davlatlar nikoh-oila qonunchiligida qayd etilgan. Bu o'rinda muhimi ajralishni taqiqlash va unga rasmiy ravishda halaqit qilish emas, balki ajralishlarning oldini olish, unga olib keladigan sabablar va

omillarni bartaraf etishdir. Shunday qilib ajralish fojeami yoki fojeadan qutulishmi? Ayrimlar agar oilada farzandlar bo'lmasa, bu fojeadan qutulishdir, er-xotinlarning o'zaro munosabatlari maqsadga muvofiq ravishda shakllanmayotgan bo'lsa, ularda o'zaro tushunish, o'zaro hurmat, bir-birlariga nisbatan emotsional yaqinlik, mehr-oqibat bo'lmasa, oila o'z funksiyalarini bajar-mayotgan bo'lsa, bunday juftlar ajralib ketgani ma'qul deb hisoblaydilar.

Ajralishlarning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik xususiyatlari mavjuddir. Bu xususiyatlar oilalarning buzilishiga olib keladigan sabablar, ularning amalga oshish jarayoni, oqibatlari, ajralishgacha va undan keyingi davrlardagi er-xotinlarning ahvoli kabilarda ifodalanadi. Shunday xususiyatlardan biri ajralish niyatini bildirib rasmiy tashkilotlarga murojaat qiluvchi ajralish tashabbuskori kim ekanligida namoyon bo'ladi. Sharq oilalarida, ayniqsa, o'zbek va qishloq oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq erkaklar bo'ladilar va aksincha, Yevropa xalqlari oilalarida, yosh oilalarda va urbanizatsiyalashuv darajasi yuqori bo'lgan shahar oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq ayollar bo'ladi.

Biz Sizga ajralishlarning sabab-oqibatlari haqida fikr-mulohazalarimizni bildirishdan oldin o'zbek oilalarida ajralishlarning o'ziga xos xarakteri, ya'ni boshqa (ayniqsa, chet mamlakatlaridan) millatlardan farq qiluvchi jihatlari to'xtalib o'tishni lozim topdik. Bu quyidagi ob'ektiv omillarga bog'liq bo'lishi mumkin: birinchidan, qishloq joylarda ajrashgan ayol erkakka nisbatan jamoatchilik tomonidan ko'proq tanqidiy muhokama qilinadi. Ikkinchidan, qishloq joylarda ajralishgandan so'ng ayollarning ahvoli erkaklarga nisbatan yomonlashadi, negaki o'zbek millatidagi o'ziga xos urf-odatlar o'zbek ayolining uy-joylarni eriga qoldirib, o'z ota-onasinikiga (uning aka-ukalari o'z oilasi, xotini, bolalari bilan yashayotgan va ajrashgan ayol uchun ahvolni yanada jiddiylashtiruvchi joyga) borib yashashga majbur bo'ladilar. Uchinchidan, qishloq ayollarida ajralishgandan so'ng qayta oila qurish imkoni nihoyatda kamdir. Mana shu ob'ektiv sabablarni hisobga olgan holda qishloq joylardagi o'zbek ayollari muammoli (er-xotin

orasidagi munosabatlar nihoyatda ziddiyatli, nizoli, ular orasidagi mehr-oqibat yetarli ifodalanmagan oila) nikohga ham ko'nikib yashayveradilar. Ba'zi ayollar, aslida eri bilan birga yashamayotgan bo'lsalarda (hatto yillab), erlaridan «o'ch olish» maqsadida, uning boshqaga uylanishiga yo'l qo'ymaslik uchun rasmiy ravishda, sud orqali ajrashishga ko'nmaydilar. Qishloq joylardagi ajralishgan erkaklar ayollarga nisbatan bir muncha imtiyozli vaziyatda bo'ladilar: ular ajralishgandan so'ng o'z yaqinlari tomonidan ko'proq qo'llab-quvvatlanadi. Bolasi yo'q bo'lgan holatda esa ajralishgan erkak uchun turmushga chiqmagan ayolga uylanish sezilarli darajada muammo tug'dirmaydi. Bundan tashqari u ajralishdan so'ng oldingi sharoitda— o'z (ota-onasining) uyida qoladi va navbatdagi yangi oila qurish imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun qishloq joylarda ajralishlarning tashabbuskorlari ko'proq erkaklar bo'ladilar.

Agar ajralish «ozodlik» deb hisoblanadigan bo'lsa, unda hozirgi zamon nikoh-oila qonunchiligiga ko'ra bu «ozodlik» «kimga qanchaga tushadi?» Shahar joylarda istiqomat qiladigan Yevropa xalqlariga mansub bo'lgan yosh oilalarda bu quyidagi formula tarzida bo'lishi mumkin:

Ayollar uchun:

Ajralish = ozodlik + bola + aliment ± uy + yolg'iz onalarga beriladigan imtiyozlar + yangi oila qurish muammosi.

Erkaklar uchun:

Ajralish = ozodlik - bola — aliment ± uy + yangi oila qurish imkoniyati.

Agar ajralishlarning ayol va erkakka ko'rsatadigan asosiy ta'sirlarini sanaydigan bo'lsak, ular quyidagicha bo'ladi:

Jamiyat uchun — Noto'liq oilalar soni ko'payadi, oilalararo yoki qarindoshlararo adovat yuzaga keladi, bir jinsning ikkinchi jinsga nisbatan nafrati paydo bo'ladi, fohishabozlik ortadi, teri-tanosil kasalliklarning ortishi kuzatiladi, shaxsning ijtimoiy faolligi susayadi.

Erkak uchun — yolg'izlik hissining ortishi, giyohvandlik va ichkilikbozlikka berilish, turli kasalliklar.

Ayollar uchun — yolg'izlikni his qilishning ortishi,

qayta oila qurish imkoniyatining cheklanganligi, nevrozlar, stresslar, turli xastaliklar, o'z joniga qasd qilish.

Yuqoridagilar bilan birga, o'zbek oilalari ajralishganda o'zgacha xususiyatlar ham kuzatiladi. Psixolog olim Faxriddin Ro'ziqulov ajralishning asoratlari mavzusida o'tkazgan maxsus tadqiqot natijalariga ko'ra, aksariyat holda ajralish qurboni ayol bo'ladi. Ya'ni ajralish erkaklarga nisbatan ayollarning kelgusi oilaviy baxtiga, bolalarning tarbiyasiga, oila byudjetiga, ayolning salomatligiga, o'z ota-onasi bilan bo'lgan ota-ona va farzand munosabatlariga, ajralishgan ayolning ruhiyatiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga ayol uchun katta hayotiy muammolarini— qayta oila qurish va yolg'izlik muammosini keltirib chiqaradi. Bu qishloq va shahar ayollarida deyarli bir xil ifodalanadi. Ammo shaharlik ayollar shahar turmush tarzida jinsiy xulq jihatdan bir muncha erkin bo'lganlari hamda o'z kasb faoliyatlari bilan faol shug'ullanganlari tufayli qishloq ayollariga nisbatan yolgizlikdan kamroq jabr ko'radilar.

Noto'liq oiladagi bolalar tarbiyasi. Noto'liq oila haqida gapirilganda, shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, noto'liq oilalar ham turlicha yuzaga keladi. Oilalar er-xotinlardan birining vafot etganligi tufayli yoki ularning ajralishi tufayli noto'liq bo'lib qolishi mumkin. Albatta, oilada ota yoki onaning vafot etishi bu ulkan fojea, avvalo, bu fojea hech kimning boshiga tushmasin, lekin bunday oilalarda marhumning ruhi hurmati, unga nisbatan, uning sha'niga ijobiy munosabatlar saqlanib qoladi. Biroq er-xotinning ajralishi sababli yuzaga kelgan noto'liq oilalarda «tirik yetim» bolalar qoladi. Birinchidan, «tirik yetimlik» jamoatchilik o'rtasida, ayniqsa, bolalar jamoalarida (bog'chada, maktabda, tengdoshlar davrasida) nisbatan kuchliroq qoralanadi. Ikkinchidan, bunday oilalarda ota yoki ona tomonidan, ularning yaqinlari tomonidan sobiq turmush o'rtog'i sha'niga, uning shaxsiyatiga salbiy bo'yoqlar beruvchi munosabatlar shakllanadi. Sobiq er-xotinlar tomonidan bir-birlarini qoralovchi fikr-mulohazalar ko'proq bildiriladi. Bular albatta, bu toifa noto'liq oilalardagi o'zaro munosabatlarning shakllanishida qator noxushliklarni yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Ajralish faqatgina ajralgan er-xotinlar emas, balki

ajralish oqibatida otasiz yashayotgan farzandlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatar ekan. Ayniqsa, ajralish otasiz o'sayotgan qiz bolaning his-tuyg'ulariga, otasiga bo'lgan mehriga, qiz bolada shakllanadigan ota obraziga va otasiz o'sayotgan qizning ruhiyatiga kuchli salbiy ta'sir qiladi. Bu esa nafaqat qiz bolaning bolalik davrida, balki kelgusida o'zi mustaqil oila qurganda ham o'z asoratini ko'rsatishi mumkin. Ko'p tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha va rivoyatlarda ifodalanishicha hamda F.Ro'ziqulov tadqiqotlarida ilmiy jihatdan o'z tasdig'ini topganligi asosida o'z otasiga mehr va hurmati yetarli ravishda shakllanmagan qiz kelajakda oila qurganda turmush o'rtog'iga ham hurmatini yetarli ravishda ifodalay olmaydi.

Mazkur tadqiqot natijalariga ko'ra ajralish oiladagi otasiz o'sayotgan o'g'il bolaning o'qishiga va tarbiyasiga salbiy ta'sir etishi kuchli bo'lar ekan.

Shu bilan birga ajralish kelin-kuyovlarning, ota-onalarining ruhiyatiga, salomatligiga, qudalar orasidagi munosabatiga, qarindoshlar va jamoa orasidagi obro'si va oila byudjetiga salbiy ta'sir qiladi. O'ziga xos xususiyatlaridan biri kuyov tomonga nisbatan ko'pgina

mezonlar bo'yicha kelin tomon, ya'ni kelinning ota-onalari ruhan ko'proq jabrlanar ekan.

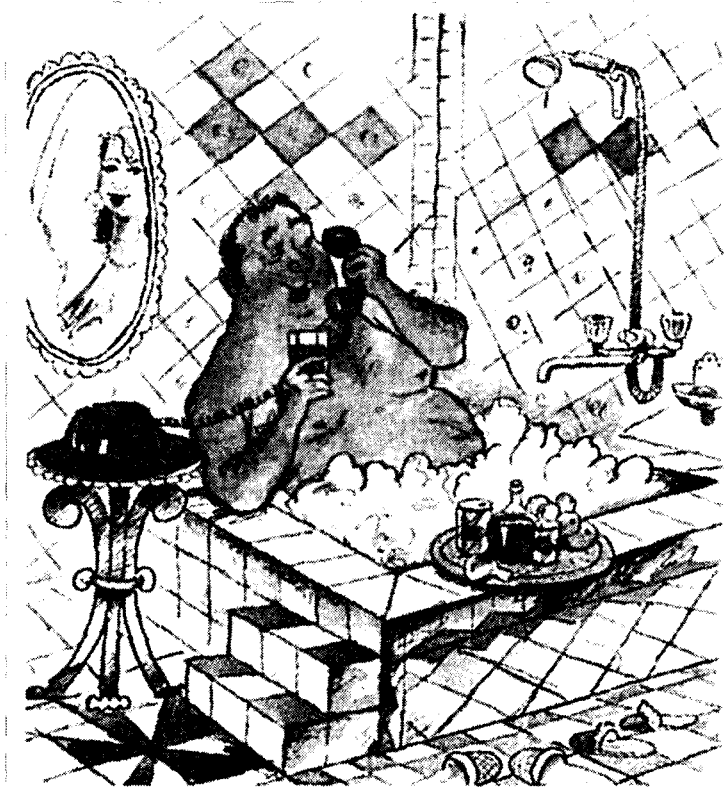
Ma'lumki, o'zbek oilalarida ajralishlar miqdori boshqa millatlar, masalan, rus oilalarinikiga qaraganda ikki marta kam. Lekin har bir ajralishgan oilaga to'g'ri keladigan «tirik yetim» bolalar soni o'zbek oilalarida 2—2,5 martaga ko'p. Shu bilan birga, «ajralish madaniyati»ning quyi saviyada ekanligi va o'ziga xos milliy xususiyatlari bilan ifodalanishi o'zbek oilalarida ko'proq salbiy oqibatlariga olib keladi. Shunga ko'ra ajralishlarning salbiy asoratlari o'zbek oilalarida boshqa millatlar oilalaridagiga nisbatan kuchliroq ifodalanadi.

Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ajralish muammosini ilmiy asosda o'rganish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Bu o'rinda ajralish omillari va sabablarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki aksariyat hollarda mahallalarda nikohni bekor qilish borasida o'tkaziladigan sud ishlarida ajralmoqchi bo'lgan oilan buzilishining asl sababini aniqlab, nikohni bekor qilish ishlarida oddiy xatolarga yo'l qo'yilmoqda.

Ajralishlarga sabab bo'luvchi omillar

Ko'pincha ajrashayotganlardan ajralish sababini so'ralsa, ular qandaydir hamma uchun standart bo'lib qolgan sabablarni ko'rsatishga harakat qilishadi. Masalan, «xarakterimiz mos tushmadi», «o'zga shaxsning aralashuvi», «qo'pollik», «moddiy qiyinchilik», «ichkilikbozlikka berilish», «yashash sharoitining noqulayligi», «ota-onalarning noo'rin aralashuvi» va h. k. Agar tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, vaziyatga qarab, bunday ko'rsatkichlar ba'zilar sabab, ba'zilar uchun esa bahona vazifasini o'taydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, oiladagi ma'naviy-ruhiy iqlim qanchalik mustahkam va er-xotinlar bir-birini qanchalik yaxshi tushunsalar bu «sabablar» (bahonalar) oilaning inqiroziga asosiy sabab bo'la olmaydi. Yoshlar (er-xotin) o'rtasidagi munosabat qanchalik noxush bo'lsa, bu bahonalar shunchalik kuchli va salbiy ta'sir ko'rsatadi va bu holatlar ajralishlarning sababi bo'lib qolishi mumkin.

O'zbek oilalarida: «turmush o'rtog'ining qo'poligi», «turmush o'rtog'iga nisbatan qo'pol munosabatda

bo'lish», «turmush o'rtog'ining ota-onasi va boshqa qarindoshlarining aralashuvi», «turmush o'rtog'laridan birining oilaning umumiy masalalariga befarq qarashi» kabilar ko'proq sabab bo'lsa, Yevropa xalqlari oilalari uchun esa ajralish sabablari sifatida aksariyat hollarda, ichkilikbozlikka berilish, er-xotin xiyonati, xarakterlarning mos kelmasligi kabilar qayd etiladi.

Ajralishlarning sabablarini aniqlash maqsadida o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'zbek oilalarida ajralishlarning motivlari sifatida ko'rsatilgan ta'sirlardan asosiylari, yuqorida qayd etilganidek, «turmush o'rtog'ining qo'polligi», «ota-onalar va boshqa qarindoshlarning aralashuvi», «bir-biriga nisbatan befarqlik», «er-xotindan birining oilaviy masalalarga nisbatan befarqligi» kabilar ko'rsatilgan.

Shunday qilib, ajralish muammosi hozirgi paytda jamiyatning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Oilalarning ajralishlarining mavjudligi bizning respublikamizda ham keng jamoatchilik diqqatini o'ziga qaratib, bu muammoning yechimini topish uchun kerakli choralarni ko'rishga da'vat etmoqda. Chunki yuqorida qayd etilganidek, ajralishlar natijasida millionlab odamlar — eng avvalo, farzandlar, ayollar, qolaversa erkaklar va hatto ajralishganlarning yaqinlari ham «ma'naviy jarohat» oladilar.

Bularning barchasi o'zbek oilasida ajralish masalasiga jiddiyroq e'tibor berish lozimligini va uning oldini olish, salbiy asoratlarni kamaytirish chora-tadbirlarini ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan qanday xulosa chiqarmog'imiz va shaxsiy hayotimizda nimalarga amal qilmog'imiz, nimalarga e'tibor bermog'imiz lozim?

1. Turmush o'rtog'i tanlashda shoshilmang va adashmang. «Nikoh oldi omillari» va o'zga mavzulardan tegishli xulosa chiqarib ish ko'ring.

2. Hayot taqazosi bilan va tajribali kishilar maslahatlariga ko'ra ajralishingiz muqarrar bo'lsa, vaqtni cho'zib o'tirmang va farzand ko'rishdan saqlaning.

3. Ajralish — Sizga, turmush o'rtog'ingizga, ota-onalaringizga, (agar bo'lsa) farzandlaringizga imkoni boricha salbiy ta'sir qilmasligi choralarni ko'ring.

Sizning ajralishingiz qarindoshlar orasiga sovuqchilik tushirmasligi, ular orasidagi munosabatlarning buzilishiga olib kelmasligi zarur.

4. Ajralishgan turmush o'rtog'ingiz bilan ijobiy munosabatni saqlab qolinishini ta'minlang. Bu avvalo Sizning farzandlaringiz, ota-onangiz, qolaversa shaxsan o'zingizning manfaatingiz ekanligini unutmang.

Er-xotin ajralishi bolalarining otasiz yoki onasiz o'sishiga, ota va onadan ajralishiga olib kelmasligi kerak.

5. Ajralib ketgan eringiz yoki xotiningiz haqida farzandlaringizga salbiy ma'lumotlar berib, u haqda salbiy tasavvur shakllantirishdan saqlaning, chunki bunday tasavvurning shakllanishi bolangizning kelgusi hayotiga, shaxsiy oila munosabatlariga, qaynona-kelin munosabatlariga va farzand — ota-ona munosabatlariga salbiy ta'sir qiladi.

6. Ajralish eng so'nggi chora! U faqat Sizning emas, balki yaqinlaringiz taqdiriga ham salbiy ta'sir ko'rsatishini unutmang. Shu sababli bu yuzasidan asossiz yengil qarorlar chiqarishdan saqlaning. Bu borada katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan yaxshi kishilar bilan maslahatlashing.

Imkoniyatingizdan kelib chiqib — shu soha mutaxassisi bo'lgan psixolog bilan maslahatlashing.

Kim bilan maslahatlashishdan qat'iy nazar, qarorni har tomonlama o'ylagan holda o'zingiz chiqaring va qaror ma'suliyatini o'z bo'yningizga oling.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

1. Oilaviy nizolar yaxshimi yoki yomonmi?
2. Oilaviy nizolar qanday turlarga farqlanadi?
3. Er-xotin nizolarining xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Biriktiruvchi va ajratuvchi nizolar qanday nizolar?
5. Er-xotin munosabatlarida nizolar qanday rivojlanadi?
6. Chegaralangan va chegaralamagan nizolar qanday nizolar?
7. Nizolar eskolatsiyasi nima?
8. Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar qanday xarakterda bo'ladi?

9. *Qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar qanday yuzaga keladi va ularning sababi nima?*

10. *Qaynona-kuyov nizolari qanday xususiyatlarga ega?*

11. *Ajralish va uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nimalardan iborat?*

12. *Qanday sabablarga ko'ra oilalar buziladi?*

13. *Ajralish qanday oqibatlariga ega?*

14. *Ajralishning oldini olish va ajralish yuzasidan nimalarga amal qilishimiz zarur?*

Rivoyatlar

O'rta yoshdagi bir xoja tarbiyalagan yosh xonim.

Bir vaqtlar Uskudorda istiqomat qiluvchi o'rta yoshlardagi bir zot birinchi xotini vafot etgach, yosh xonimga uylandi. Bu zotning axloqi, go'zal odati, tabiatini hamma yaxshi ko'rar edi. Ayni zamonda fikri tiniq, qarashlari qat'iy, ilm-irfon sohibi edi.

Avvaliga yosh xonim xojasining fe'l atvorini juda yaxshi ko'rar, unga qo'lidan kelgan barcha hurmat, iltifotini ko'rsatar, xojasiga nisbatan o'z vazifalarini chiroyli bajaradi. Xojasiga oliy darajada hurmat izhor qilardi. Yosh xonim qisqa vaqt ichida barcha qo'shnilar bilan tanishdi, qo'shnilar uni, u esa qo'shnilarni hurmat qilardi. Ammo o'sha mahallada yomon fe'li, hasadgo'y bir xotin bor edi. Bu yosh xonimning xojasiga nisbatan hurmati bo'lgani va shirin turmushlari ul xotinning rashkini keltirardi. Yosh xonim bilan qo'shni bo'lganlaridan beri uni xojasiga nisbatan itoatsizlikka tashviq qilardi:

— Qizim, sen juda yoshsan, go'zalsan, shunday katta yoshdagi kishiga turmushga chiqqansan. Sen yosh, o'zing kabi chiroylik erga turmushga chiqmabsan, — deb juvonning boshini aylantirardi. Yosh xonim: «Men xojamdan juda mamnunman, fe'li axloqini sevaman» — desa ham, yomon ayoldan qutula olmaydi. Bir kuni ul juvon tashviqotlar ta'siridanmi, «erimdan ajralishaman» deydi. Yomon fe'li, hasadgo'y ayol:

— Qo'lingdagi qimmatli ashyolaringni asta-sekin sotsang xojangga yomon ko'rinasan, u sendan soviydi — deb ko'nglini buzadi.

Yosh ayol uyidagi qimmatli narsalarni birma-bir sota boshlaydi. Har kuni eri oqshomda uyiga kelganida, bugun qimmatli falon narsani, ertasiga — bunday narsani sotdim deyaveradi, nihoyat uyda hech narsa qolmaydi. Ammo chiroyli, xushxulqli, ilm-irfon sohibi bo'lgan ul zot xotiniga: «Joning sog' bo'lsin, yangisini olarmiz», — der edi. Xonim uyida sotiladigan ashyo qolmaganidan keyin, hojatxonadagi

har kuni foydalaniladigan o'ttiz yillik obdastani toshga urib sindirdi. Kechqurun eri kelganida ul xonim:

— Hojatxonadagi obdastani toshga urib sindirdim, parcha-parcha qilib tashladim — dedi.

— Ana xolos! Bu nimasi! — deb xojaning ko'zlariga yosh keldi.

— Men sizga hayronman — dedi xonim. — Uydagi shuncha qimmatli narsalarni yo'qotganimda jahlingiz chiqmay, «o'zing sog' bo'lsang bas» degan edingiz. Endi hojatxonadagi oddiy ko'za singanida, ko'zingizdan yosh to'kdingiz, nega?

— Xonim, ul ko'za o'ttiz yildirki mening eng mahram yerlarimni ko'rardi. Hozir yangi bir ko'za olib, unga mahram yerlarimni qanday ko'rsataman? — deb javob berdi xoja, yosh ayoliga.

Yosh xotin bir onda g'aflatdan uyg'ondi va kechirim so'rab erining qo'llarini o'pdi, oyog'iga yiqildi. «Meni afv eting, sizning amringizdan hech chiqmayman, sizga nisbatan ozgina bo'lsada, itoatsizlik qilmayman» — deb yolbordi.

Vazifa: Mavzu psixologik tahlil qilinsin.

Aqlli xotinlar erlar baxti

Bir odam juda aqlli, odobli va yaxshi tarbiya olgan qizga uylandi. Ul odam xonimidan juda mamnun, uylarida g'alvag'avg'o yo'q.

Bu yigit bir kun do'stlarining huzuriga bordi. U axloqsiz odamlarning — xotinlarini «unday urdim, bunday urdim», deb maqtanganlarini eshitdi. Yigit hayrat bilan ulardan so'radi:

— Nega xotinlaringizni urasiz? Hech gunohi yo'q xotinni qanday urib bo'ladi?

Do'stlari:

— Dunyoda bundan oson ish yo'q. Uyga bir qadoq qiyma go'sht olib kelasan. Qiymali suyuq ovqat tayyorlab kelsa, «boshqa ovqat yeyishni xohlayman», deysan, deb aql o'rgatishibdi.

Yigit ertasiga kechqurun uyiga kelib, dasturxon oldiga o'tirdi. Xotini qiyma solib tayyorlangan sho'rva olib keldi. Ul xotiniga jerkib:

— Men kartoshka bilan qiyma yeyishni xohlayman, — dedi.

— Qiyma ham bor, — dedi xonimi.

— Men tok bargiga o'ralgan qiyma xohlardim.

— U ham bor.

Xojasining odatlarini juda yaxshi bilgan odobli xotin eri xush ko'radigan barcha narsani qo'lidan kelgancha harakat qilib, tayyorlagan va uning ko'nglini olgan.

Yigit ertasiga yana do'stlari oldiga chiqdi. Ular darhol qiziqib so'radilar:

- Nima bo‘ldi? Xotiningni kaltakladingmi?
- Yigit bo‘lgan voqeani aytgan ekan, do‘stlari:
- Sen baxtli ekansan, xotining aqlli, chaqqon ayol ekan—
debdilar.

Mahkamada xotining yuzini ochishni istamagan odam

Bir vaqtlar uylangan bir odam, oylar o‘tdi, yillar o‘tdi, xotining mahrini bermadi, shu burchini ado eta olmadi.

Bir kuni xotini bilan kelisha olmay qoldilar. Xotini o‘sha zamon mahkamasiga shikoyat qilib, qozining huzuriga bordi va eridan mahrini talab qildi. Ayol yuzida chimmat (parda) bor edi.

Qozi ul ayolga:

— Ikki shohid lozim, — dedi.

Ayol:

— Shohidlarim bor, ular shu yerdalar, — dedi.

Qozi:

— Juda yaxshi, yuzingizni oching, so‘ng hukm chiqazaman, — dedi.

Shu yerda bo‘lgan eri darhol o‘rnidan turib:

— Bunga (ya‘ni yuzini ochishga) hojat yo‘q. Men zavjam (xotinim)ning mahrini berishga so‘z beraman, oz-ozdan bo‘lsa ham beraman, — dedi.

Qozi:

— Yaxshi, lekin shu kungacha nega bermagan eding, — deb hayron bo‘ldi.

Ul odam:

— Bilmadim, qozi janoblari, lekin siz hozir ayolimning yuzini ochishni buyurganingizda aqlimni yig‘ib oldim. Shu paytgacha xotinim — bekamning yuzini mendan boshqa hech kimsa ko‘rmagan. Endi ham ko‘rmaydi, — dedi.

Ayol erining bu muomalasidan juda mamnun bo‘ldi va:

— Ey Qozi janoblari, shohidlar oldida Sizga ushbuni aytmoqchimanki, men ham erimdan mahr haqqimdan voz kechdim. Uni tasdiqlashingizni so‘rayman, — dedi.

Maqollar

Halol va ruxsat etilgan narsalar ichida Tangriga xush kelmaydiganrog‘i taloqdir.

Odamlar ichida unga haqlirog‘i uning eridir. Erkak kishiga nisbatan odamlarning haqlirog‘i — bu uning onasidir.

Iymon jihatdan mo‘minlarning komilrog‘i — hulqi yaxshi bo‘lgani va xotinlariga nisbatan yaxshi muomalalirog‘idir.

Tangri ayollar bilan yaxshi muomalada bo‘lishlaringni tavsiya etadi, chunki ular onalaring, qizlaring, xolalaringdir....

Kishilar o‘rtasidagi nizo va muammolar xususida to‘g‘ri

fikr beradigan va oqilona hukm chiqaradiganlar yaxshi odamlardir.

Baxtsizlik uch narsadadir: otda, xotinda va hovlida (ya'ni yomon ot, yomon xotin va tor hovli deyilmoqchi).

Quloqqa yomon eshitiladigan gapdan saqlan, e xotin!

Uch kundan ortiq arazlashib yurish islomda yo'q.

Odamlarni sulhga keltirish, arazlashganlarni yarashtirish uchun so'zlangan yolg'on gapning zarari yo'qdir.

Otaga itoat qilish — Tangriga itoat qilishdir, unga gunohkor bo'lish Tangriga gunohkor bo'lish bilan barobardir.

Hikmatlar

1. Oshsiz uy boru, urushsiz uy yo'q.
2. Kelsa xotin urug'i, topiladi yo'rig'i.
Kelsa erning urug'i, bo'lar yurak burug'i.
3. Ovsinim ajinim, ko'rganda kelar g'ijinim.
4. Ovsinlar inoq bo'lsa, og'a-inilar chinoq bo'lmas.
5. Bor yarashtiradi, yo'q talashtiradi.
6. Borlik yumush keltirar, yo'qlik — urush.
7. Borlik yarashtirar, yo'qlik — qarashtirar.

Aforizmlar

- Nikoh uzugi bu oila zanjirining birinchi halqasidir.
(Jarko Petan)
- Nikoh bu sening telba ekanligingni aniqlab beruvchi eng qimmatli usuldir.
(Dmitriy Peshkov)
- Nikoh shunday bir romanki, uning bosh qahramoni birinchi bobdayoq o'ladi.
(Lorens Piter)
- Nikoh qaychi kabi turmush o'rtoqlarni bir-biridan tez-tez uzoqlashtirib turadi, lekin ularning orasiga tusha ko'rma.
(Ingliz aforizmi)
- Nima uchun erkak va ayol orasida ma'lum masofa saqlanishi tavsiya etiladi? Chunki ikkisi yaqinlashgan sari bir-birini yaxshi ko'ra olmaydi, bu esa muqarrar ravishda ko'ngilsiz to'qnashuvlarga olib keladi.
- Ayollarning portlashiga ishonmasangiz, bittasini tashlab ko'ring.
(Djerald Liberman)

- Rashk kasallik kabi kechga borganda kuchayadi.

(Pol Lotan)

- Sevgi-muhabbatga kuch qolmaganda ham rashk qilish uchun kuch topiladi.

(Mariya Dombrovskaya)

- Er-xotin mehmonlarni yaxshi ko'rishardi, chunki mehmon bo'lmagan kuni uyda janjal bo'lardi.

* * *

- Tibbiyot fani kuzatuvlariga ko'ra: bo'ydoqlarning aksariyati aqldan ozib o'ladilar. Uylanganlarning aksariyati esa bu yoshga yetishga ulgurmaydilar.

(A. Chexov)

- Yomon xotin hayotni zaharlaydi, yaxshisi esa jonga tegadi. Ular orasidagi farq ana shunda, xolos.

(Leonard Djevetskiy)

- Beladonna — Italiyada bu go'zal ayoldir, Angliyada esa kuchli zahardir. Ikki til asosidagi bu o'xshashlik kishini hayratga soladi.

(Ambroz Birs)

- Dunyoda ayol kishini mendan ko'p biladigan erkakning o'zi yo'q, men esa hech narsa bilmayman.

(Seymur Xiks)

- Uylanishga qaror qilish erkak kishining hayotida so'nggi mustaqil qabul qilgan qaroridir.

(Vanda Blonskaya)

- Erkak kishini uydan haydash yaxshi emas, u qaytib kelmasligi ham mumkin.

Latifalar

Mening yangi xalatim erimga yoqmayapti.

— Unda, uni almashtirish mumkin.

— Qayerda ernalni almashtirishadi.

* * *

— Xotinimni sanatoriyaga yuborish uchun olgan putyovka menga juda qimmatga tushdi, biroq u o'zini to'la qopladi.

— Xotining davolanib, tuzalib ketdimi?

— Yo'q, u uyga qaytmadi.

* * *

Er xotiniga murojaat qilayapti:

— Luiza, agar men sendan oldin o'lsam, sen faqat Karelga turmushga chiq.

— Nima uchun aynan Karelga?

— Faqat Karelga, boshqa hech kimga emas! Boshqa hech kim menga hayotda unchalik yomonlik qilmagan.

* * *

— Ikki xotinlik nima bilan jazolanadi?

— Ikkita qaynona bilan!

* * *

— Xudoyimey! Basharangga nima qildi?

— Unga uchar tarelka tegdi.

— Uchar tarelka?! U qayoqdan kelib qoldi?

— Tasavvur qila olmayman, xotinim ularni qayoqdan xarid qilar ekan...

* * *

Er xotini bilan uzoq vaqt tortishib oxiri, noiloj bo'lganidan:

— Xo'p!... mayli, hammasi sen aytgandek bo'la qolsin... — dedi.

— Endi kech bo'ldi! Men u fikrimdan allaqachon qaytdim! Boshqasini o'yladim!

IX b o b

Reproduktiv salomatlikning ijtimoiy, psixologik va fiziologik jihatlari.

*Erkaklar tashviqot qildi tinmasdan,
Har xil maqolalar yig'averishdi.
Gazeta o'qishga qo'li tegmasdan
Xotinlar yiliga tug'averishdi.*

*Ag'yor to'ldi, qo'yni toshga, deyishdi,
Tili boshqa, ko'ngli boshqa, deyishdi.
O'nta bo'lsa — o'rni boshqa deyishdi,
Ayollar yiliga tug'averishdi.*

*Jurnalistlarga-ku, mavzu topildi,
Hamma tug'aversa kim qilar ishni?!
Pilla topshirildi,
Fo'za chopildi,
Ayollar yiliga tug'averishdi.*

*Chirqirab Shokirlar dunyoga keldi,
Barnolar, Botirlar dunyoga keldi.
Shu mo'min yurt uchun kerak bo'lganda
O'lmoqqa qodirlar dunyoga keldi.*

*Olimlar o'ylandi,
O'ylarga tolib,
Kitoblar titishdi cho'k tushib olib.
Qo'ymoqchi bo'lishdi rejaga solib...
Ayollar yiliga tug'averishdi.*

*Kelishdi kimgadir yoqsa — yoqmasa,
Hali tili chiqmay paxta terishdi.
Kuchuk boqishsinmi, bola boqmasa?!
Ayollar yiliga tug'averishdi.*

*...Balki sen osmondan
tushgandirsan ham,*

*Kimdir vahma qildi qay kuni yonib:
Bola bosib ketdi butun dunyoni!..
Baribir ming azob ichra to'lg'onib,
Ayollar yiliga tug'averishdi*

*Mayli, bilma qadrin, yetma dodiga.
Faqat bir iltimos, ey aziz odam,
Qo'ygil, qancha tug'sa o'zi bilar, sen
Tug'ishni o'rgatma Ayol zotiga!*

Muhammad Yusuf, 1988 y.

Sevimli shoirimiz Muhammad Yusuf yuqorida keltirib o'tilgan she'rida ayollarimizning gazeta, jurnal, kitob o'qishga qo'li tegmasada, yiliga tug'averishganlari va shu bilan birga pillalarni topshirib, g'o'zalarni chopib, boshqa hamma ishlarni bajarib ulgurganliklari, olimlar oilani rejalashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqqanlariga va kimlarningdir «hamma yoqni bola bosib ketdi» — deganiga qaramay, «O'nta bo'lsa — o'rni boshqa» — deb yiliga tug'averishganini, buning oqibatida «shu yurt uchun kerak bo'lganda o'lmoqqa qodirlarning» dunyoga kelishlarini ta'kidlar ekanlar, mazkur she'rini:

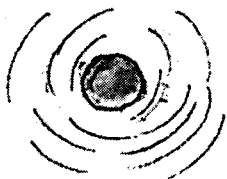
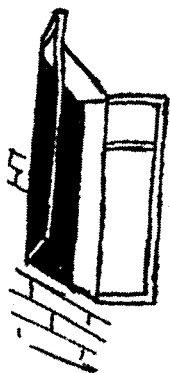
«... Balki sen osmondan tushgandirsan ham,
Mayli, bilma qadrin, yetma dodiga.
Faqat bir iltimos, ey aziz odam,
Tug'ishni o'rgatma Ayol zotiga!

deb va bunda Ayol zotini bejiz bosh harflar bilan yozmagan.

Darhaqiqat, Ayol zoti muqaddasdir. Shuning uchun ham insoniyat o'zi uchun muqaddas bo'lgan har bir narsani ayol nomi bilan atagan: Ona — Vatan, Ona — til, Ona — xalq! Dunyodagi barcha go'zalliklar va tugaliklar, xalq san'atining eng noyob durdonalari ayollarga atalgan. Hayotning mazmuni ham, lazzati ham ayol nomi bilan bog'liq. Ayol — mo'tabar zot. U farzandga hayot bag'ishlovchi ona sifatida benazir ardoqda. «Ayol fidoyilikni tushunibgina qolmay, o'zini fido qilishni ham biladi». Hazrat Navoiy aytganlaridek: «Uyning oroyishi andin, uylikning osoyishi andin». Ayol — benazir hilqat. Uning latofati, uning mehri oldida tosh ham eriydi. Toshbag'ir odamlar ham ayolga shafqat qiladi. Agar u ayollik o'rnida tursa.

Xo'sh hozirgi vaqtda barcha ayollarimizni ham «o'z o'rnida» — deb ayta olishimiz mumkin-mi? Ular o'zlarining ma'naviy, axloqiy, ruhiy va tibbiy salomatliklari, sog'lomligi nuqtai nazaridan «Shu mo'min yurt uchun kerak bo'lganda o'lmoqqa qodir», uning istiqboli, ravnaqi, xavfsizligini ta'minlashga tayyor munosib o'g'lonlarni, sog'lom avlodni dunyoga keltirish va ularni komil insonlar qilib tarbiyalashga tayyormilar? Hozirgi tug'ayotgan ayollarning va tug'ilayotgan bolalarning hammasi ham sog'lommi? Albatta, bu kabi masalalar, savollar bugungi kunlarimizda, ayniqsa, bizning etnos misolida juda muhim bo'lgan muammolardan hisoblanadi. Chunki o'zbek oilalari ko'p bolaliligi, ko'p avlodliligi va avlodlararo munosabatlarning mustahkamligi bilan farqlanib turadi.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida, odamlar kundalik hayotining kundan-kunga urbanizatsiyalashib borayotgan ayni davrda, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan keng foydalanib borilayotgan bir paytda, onalar xastaliklari, bolalar o'limi, zaif, nogiron bolalarning tug'ilishi miqdorining ortib borayotganligi,

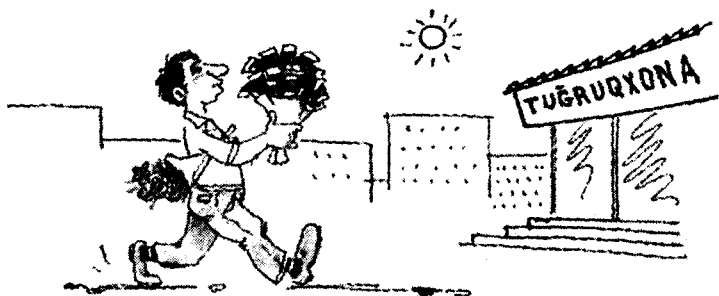
TUĞRUQXONA
РОДНОМ

onalar va bolalar salomatligining yomonlashuvi kabi qator noxushliklarning ham kuzatilayotganligi bevosita oila masalalariga, onalar va bolalar salomatligiga, sog'lom onalardan sog'lom farzandlarning tug'ilishi masalalariga alohida e'tibor berishni, yoshlarni, hali oila qurib ulgurmaslaridanoq ularni oilaviy hayotga har tomonlama tayyorlash bilan bir qatorda, ularga oilada farzandlarning dunyoga kelishi va shular bilan bog'liq masalalarga oid ilmiy asoslangan bilimlarni o'z vaqtida va yuqori saviyada berishni taqozo etadi.

Gap oilada bolalar tug'ilishi oralig'idagi muddat, ularni dunyoga kelishini «nazorat qilish» haqida borganda, ayrim odamlar uni oilada tug'ilishi lozim bo'lgan bolalar sonini rejalashtirib, cheklab qo'yishni tushunishi ham mumkin. Bu: «Ayol kishiga qachon va qancha bola tug'ishni belgilab, ko'rsatib berish, o'rgatish» — degani emas. Qachon va qancha farzand ko'rish masalasini hal qilish bu birinchi navbatda, ayolning o'ziga havola, bu ayolning huquqi, uni ayolning o'zi hal qilishi kerak va unga hech kim o'rgatishi, ayol uchun uni belgilab, chegaralab berishi kerak emas. Shoir aytganlaridek bu masalada ayolga o'rgatish kerak emas. Lekin ayollarimiz bu masalani oqilona xal eta oladilarmi, ularning hammasi ham farzandni dunyoga keltirishdek, faqat ayolninggina qo'lidan keladigan o'ta nozik masalani maqsadga muvofiq xal eta olish borasida yetarli bilimlarga egami? Bu bilimlardan xabardor bo'lish, ularni o'zlashtirish, bu boradagi maxsus adabiyotlar, gazeta-jurnallar o'qish uchun ayollarimiz vaqt topa olishadilarmi? Bu kabi savollarning o'rinliliigi yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash ishlarini tashkil qilishda ularga bu masalalarga oid bilimlarni berib borishning yanada dolzarblashtirib yuboradi. Shu kabi muammolarni nazarda tutgan holda biz mazkur mavzuda yoshlarimiz e'tiborini ushbu muammoning ijtimoiy-psixologik jihatlari qaratishni lozim topdik.

Oilada onalarning farzand ko'rishi bilan bog'liq muammolarni maqsadga muvofiq xal etish masalasi yuqorida to'xtalib o'tganimizdek, faqat oilada tug'ilajak bolalar sonini cheklash kabilarnigina emas, balki o'z ichiga kengroq masalalarni qamrab oladi. Bunda asosiy e'tibor oila farovonligini ta'minlash, ularda ijobiy

psixologik iqlimning hukm surishi, onalar va bolalar salomatligini saqlash, oilalarning tom ma'noda mustahkamligini ta'minlash kabilar nazarda tutiladi.

Ma'lumki, onaning farzand ko'rish yoshi, uning farzandlarining soni, bolalarning tug'ilishi orasidagi muddat va ona, bola salomatligi o'rtasida ma'lum bir bog'liklik mavjud. Albatta, 16—18 yoshlarda ayol kishi organizmi sog'lom farzand ko'rish uchun xali to'la yetilgan bo'lmaydi. Erta farzand ko'rish yosh ona salomatligiga ham va undan tug'ilajak bola salomatligiga ham ma'lum darajada xavf tug'dirishi mumkin.

Homilador bo'lish, homilani yetiltirib va bolani dunyoga keltirish bilan bog'liq jarayonlarda ona organizmi o'zidan juda ko'p miqdorda quvvat sarflaydi, «toliqadi». Ko'zi yorgan ayol organizmi o'zini yana to'liq tiklab olishi uchun, ya'ni u navbatdagi farzand ko'rishga to'la tayyor bo'lishi uchun, unga kamida 3—4 yil vaqt zarur bo'ladi. Demak, har 3—4 yil oralig'i bilan farzand ko'rish ona organizmi uchun ham, tug'ilajak farzand uchun ham normal muddat hisoblanadi.

Oldingi vaqtlarda (bu haqda buvilarimiz, mo'tabar onaxonlarimiz guvohlik berishlari mumkin) onalar bolalarini 3—4 yoshga kirgunlariga qadar ko'krak suti bilan boqqanlar. Bu esa, bir tomondan, bolalarning ona sutiga emin-erkin to'yib o'sishlarini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bola emizayotgan ayolni navbatdagi homiladorlikdan saqlagan.

Ona sutining bola shaxsi shakllanishi va rivojlantirishidagi ahamiyati beqiyosdir. Ona suti tarkibida, ayniqsa, og'iz suti tarkibida maxsus immunitiv garmonlar bo'lib, ular bola organizmini har xil kasalliklarga

qarshi kurasha oladigan, bolaning o'z hayotining dastlabki kunlaridanoq sog'lom, baquvvat bo'lib o'sishini ta'minlovchi hal qiluvchi omil bo'lib hisoblangan. Ona sutining yana bir bebaho xislati shundan iboratki, u bolaning aqliy imkoniyatlari ortishida, ya'ni bola intellektual koeffitsientining (IQ) yuqori bo'lishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Agar «ayollar yiliga tug'averishsa», ya'ni bola 3—4 oylik bo'lmasidanoq ona homilador bo'lib qolgundek bo'lsa, homilador ayolning suti o'z xususiyatini yo'qotadi. U bola uchun zararli bo'lib qoladi. Bunday vaziyatlarda aksariyat onalar bolasini ko'krak suti bilan oziqlantirishni to'xtatadilar. Oqibatda bolalar o'zlarining salomatligi va aqliy rivojlanishi uchun eng muhim ne'mat bo'lmish «ONA SUTI»dan bebahra qoladilar. Bu o'rinda nafaqat onaning, balki bolaning ham manfaatini, uning salomatligini ko'zlagan holda tug'ilishlar o'rtasidagi muddatni uzaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zining bor imkoniyatlarini oldingi bolasiga «sarflab bo'lgan» ona organizmi, bir-bir yarim yil ichida dunyoga keladigan navbatdagi bolaning homilada rivojlantirishi, uning dunyoga kelishi va hayotining dastlabki kunlari, oylarida olishi lozim bo'lgan fiziologik, jismoniy, emotsional-psixologik quvvatni bera olmaydi. Bundan tashqari, hali yoshiga yetmagan bolani parvarish qilish ham onalardan ko'p vaqt, kuch, e'tibor, emotsional zo'riqishlarni talab qiladi. Yosh bola tarbiyasi bilan bog'liq ravishda ona kechiradigan salbiy ruhiy emotsional holatlar, asabiylik, emotsional zo'riqishlar, shubhasiz, homiladagi bolaning rivojlanishiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Hali to'la tiklanib ulgurmagan onalardan «yiliga tug'ilavergan» bolalar aksariyat hollarda nimjon, nozik, har xil kasalliklarga oson beriladigan bo'lib boraveradi. Bunday oilalarda onalar va bolalar o'limi ko'rsatkichlari ham tug'ilishlar oralig'idagi farq 3—4 yil bo'lgan oilalardagiga qaraganda ko'pchilikni tashkil qiladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan kabi dalillarning mavjudligi, shubhasiz, bu masalalarni to'g'ri yo'lga qo'yish, bu borada nafaqat ayollarnigina emas, balki erkaklarni, ayniqsa, nikoh qurish yoshidagi yoshlarni oilaviy hayotga maxsus tayyorlash, ularni oilada farzandlar tug'ilishi

orasidagi muddat va shart-sharoitlar masalalari bo-rasidagi tegishli ilmiy asoslangan bilimlar bilan o'z vaqtida qurollantirishni taqozo etadi.

Umuman olganda, bu masala kecha yoki bugun paydo bo'lgan muammo emas. U insoniyat tarixi, nikoh-oila munosabatlarining yuzaga kelish tarixi bilan bog'liq bo'lgan ko'hna muammolardan biridir.

Nikoh-oila munosabatlari tarixiga oid adabiyotlarda qayd etilishicha, ilk ibtidoiy jamoa tuzumlari davrlari-dayoq oilada jinsiy hayotning psixo-gigienik qoidalarga amal qilishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan. Masalan, ushbu qo'llanmaning nikoh-oila munosabat-lari evolyutsiyasi masalalariga bag'ishlangan ikkinchi mavzusida qisman to'xtalib o'tganimizdek, oilaviy munosabatlarning ijtimoiy boshqarila boshlanishining ma'lum bir bosqichlarida, turlicha tabular (taqiqlashlar) mavjud bo'lgan. Bundan bir necha o'n minglab yillar muqaddam, poligam oilalarda hukm surgan shunday tabulardan biri, qabilaning a'zosi bo'lmish emizikli ayol bilan jinsiy hayot kechirishni taqiqlashga qaratilgan tabudir. Buning boisi shundan iborat bo'lganki, u davr-larda qabila a'zolarining asosiy tirikchilik manbai ovchi-lik bo'lgan, erkaklar, asosan, ovchilik bilan shug'ullanib o'z o'ljalari bilan qabila a'zolarini boqishganlar. U davr odamining tushunishicha, agar erkak kishi ovga chiqish-dan oldin emizikli ayol bilan jinsiy hayot kechirsa, unga sut hidi yuqib qoladi, sut hidi esa ov vaqtida shu ovchi va uning sheriklari turgan joyga boshqa yirtqichlarni «chaqirishi» mumkin, oqibatda ovga chiqqan erkaklar-ning o'zlari boshqa bir yirtqichroq hayvonga o'lja bo'lib qolishlari mumkin. Shuning uchun ham ibtidoiy davr-larda emizikli ayollar bilan jinsiy hayot kechirish taqiqlangan. Bu esa o'z navbatida oilada farzandlar tug'ilishi bilan bog'liq shart-haroitlarni yaratishning o'sha davrlardagi o'ziga xos qonunlari — «Tabiiy tanla-nish» va «Yashash uchun kurash» ta'siri ostida shakllan-gan usullaridan bo'lgan. Bu haqiqatan ham, ilk ibtidoiy odamlarning avloddan avlodga, nasldan naslga rivoj-lanib, takomillashib borishini ta'minlovchi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Chunki shu tabular tufayli onalar bolalarini ular to 3—4 yoshlarga kirib, o'zlari mustaqil ozuqa topib yashab /yashash uchun kurashib/ ketgunla-

riga qadar ko'krak suti (ona suti) bilan oziqlantirishga «majbur bo'lganlar». Bu esa onalarning ham, bolalarning ham avloddan avlodga sog'lomlashib, takomillashib borishlarini ta'minlagan ilk ijtimoiy omillardan biri bo'lgan. Keyinchalik insoniyat jamiyati taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi, turli insoniy xulq-atvor me'yorlarining yuzaga kelishi va shakllanishi bilan birga, bu masalaga oid talablar, me'yorlar, ularga nisbatan bo'lgan munosabatlar ham takomillashib boraverdi. Shuningdek, bu masala Qur'onda ham o'z ifodasini topgan. Ya'ni, 2-sura 233-oyatda yozilishicha: «Ona farzandini ikki yildan kam bo'lmagan muddatda ko'krak bilan boqishi shart». Bu esa bir tomondan, ona organizmining homiladorliklar orasida to'liq tiklanish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, bolani ko'pgina kasalliklardan saqlanishini ta'minlagan.

Albatta, hozirgi vaqtga kelib, bolalarning tug'ilishi va ular orasidagi davrni shu tug'ilajak bolaning ota-onasi, birinchi navbatda onasi, ayol kishi xohlaganidek tashkil qilishning o'ziga xos ijtimoiy qabul qilingan an'anaviy va zamonaviy usullari, vositalari mavjudki, ular dunyo miqyosida keng qo'llanilib kelinmoqda.

Kutilmagan homiladorlikdan saqlanishda foydalani-ladigan vositalar kontratseptiv vositalar deyiladi. Ularning an'anaviy va zamonaviy usullari farqlanadi. Hozirgi vaqtda turli ommaviy axborot vositalari, keng ommaga mo'ljallangan ko'plab ilmiy-ommabop, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, risolalarda, tibbiy adabiyotlarda kontratseptiv vositalar haqida muntazam materiallar berib bormoqdalar. Ularni yanada kengroq targ'ib qilish uchun «Qizil olma» kabi reklama-targ'ibot xizmatlari keng yo'lga qo'yilgan.

Kutilmagan xomiladorlikdan saqlanishning an'anaviy usullariga hayz siklini nazorat qilish (davriy seksual abstenziya), bola emizish (laktatsiya), jinsiy aloqani oldindan to'xtatish kabilar kiradi. Zamonaviy usullarga prezervativlar, diafragma va servikal qalpoqchalar, spermatitsit vositalar va garmonal saqlanish vositalari kiradi. Bu usullarning har birini o'ziga xos afzalliklari va nuqsonlari mavjud. Quyida ularning ayrimlari haqida ma'lumot beramiz.

Kontratseptiv vositalardan foydalanishda erkaklarning o'rnini

Oilaviy hayotda kontratseptiv vositalardan foydalanish, ya'ni oilada nechta farzand bo'lishi va ular qachon dunyoga kelishi kabi muammo erkak kishilar xayolida muhim o'rin egallamasada, ularning bu masalaga munosabati O'zbekistondagi maxalliy xalqlar va avvalambor o'zbek oilasida muhim rol uynaydi.

Xo'sh, o'zbek oilalarida kontratseptiv vositalardan foydalanish masalalarini maqsadga muvofiq xalq etishda erkaklarning roli nimalarda ko'rinadi? Bu masalaning dolzarbligi nimada?

1. O'zbek oilasida erkak mavqei ayol mavqeiga nisbatan yuqori bo'lgani sababli ko'p hollarda oiladagi farzandlar sonini erkak kishi belgilaydi.

2. Oilada er-xotin munosabatlarida, ayniqsa, jinsiy masalalarda endi turmushga chiqqan qiz bola uchun erkak birinchi va aksariyat xolda yagona «ustoz» hisoblanadi.

3. Erkaklarning muayyan guruhi paydo bo'lgan homila ayol salomatligiga salbiy ta'sir etishini bilmaydilar, ayrim hollarda homilaning o'zi nosog'lom bo'lganda ham uni bartaraf etishga ruxsat bermaydilar.

4. Erkaklarning ko'pchilik qismi oilani rejalashtirish maqsadida kontratseptiv vositalardan deyarli foydalanmaydilar va buni faqat xotinlari zimmasidagi vazifa deb biladilar.

5. Erkaklarning bu masalalarda bilimsizligi ayollarning tug'ish uchun optimal (20—35 yosh) davr doirasidan chetga chiqishiga va yosh onalar o'lim darajasining muayyan miqdorda saqlanishiga, 40 yoshdan so'ng ayollar ko'pincha majruh, zaif bolalar tug'ishlariga sababchi bo'lmoqdalar.

Tadqiqotlarning tasdiqlashicha, o'lim xavfi 15—19 yoshli ayollarda 20—35 yoshda tug'ayotgan ayollarga nisbatan 4—5 barobar ortiq bo'ladi.

Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda ham yoshlarda erta balog'at yoshiga yetishi, jinsiy faollikning o'sishi jarayoni kuzatilmoqda. Bu jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish saviyasi bilan bog'liqdir. Ammo jinsiy faollikning oshishi bilan jinsiy

savodxonlikning ortda qolishi orasidagi tafovut kontratseptiv vositalardan foydalanish masalasining dolzarbligini kun tartibiga yanada jiddiyoq qo'ymoqda.

Kontratseptiv vositalardan foydalanishga qaysi omillar ta'sir qiladi?

Birinchidan, erkak va ayollarning anatomo-fiziologik xususiyatlari orasidagi tafovut. Tanasi boshqa dard bilmas, deydi xalqimiz, ya'ni homilani qornida 9 oy davomida erkaklar olib yurmasliklari, homiladorlik bilan bog'liq bo'lgan turli boshqorong'iliklarning va ayrim patologik holatlarni, to'lg'oq va tug'ish jarayonidagi og'riq hislarini boshdan kechirmasliklari, shuningdek, oilasiz bo'la turib homilador bo'lib qolish va u bilan bog'liq muammolardan xoli ekanliklari, kontratseptiv vositalardan foydalanish, tasodifiy homiladorliklarning oldini olish, kutilmagan homilani yuzaga keltirmaslik, ona salomatligi, bola baquvvatligi maqsadida intergenetik intervallarga e'tibor berish kabilar aksariyat erkaklar uchun katta ahamiyat kasb etmaydi. Bu masalalarga aksariyat erkaklar yengil va beparvolik bilan qaraydilar.

Ikkinchidan, o'zbek va boshqa mahalliy millatga mansub oilalarda jinsiy tarbiya, jinsiy hayot, homiladorlik, uni tartibga solish homila va ona salomatligini ta'minlash shartlari, ona yoki farzand salomatligi uchun maqsadga muvofiq, ba'zan esa xavfli bo'lgan homiladorlikning oldini olish ota-ona va farzandlar orasida muhokama qilinmaydi, bu — uyat deb bilinadi, kattalar tomonidan yoshlarga bu masalalar bo'yicha zarur ma'lumotlar berilmaydi. Aksincha, bu mavzularga oid adabiyotlar, aksariyat holda, farzandlar qo'lidan olib qo'yiladi.

Uchinchidan, yoshlarga barcha soha bo'yicha ma'lumot berishda maktab dasturidagi anatomiya va fiziologiya fanidagi elementar bilim bilan cheklaniladi. Oqibatda yoshlar o'zlari uchun nihoyatda zarur bilimlarni oiladan ham, maktabdan ham ololmaydilar. Jinsiy savodsizlik, natijada avloddan avlodga o'tadi. Chunki har bir yosh jinsiy tarbiyani o'z oilasida qanday olgan bo'lsa, katta bo'lganda o'z farzandlariga nisbatan shunday beradi, xolos.

Kutilmagan homiladorlikning oldini olish usullari

An'anaviy usullar

*Davriy seksual abstinensiya
(hayz siklini nazorat qilish).*

Aksariyat mamlakatlarda (masalan, Yaponiya, Mavrikiya, Peru, Filippin orollarida) aholining oz qismi— 15—20%ga yaqin er-xotinlar turli an'anaviy va zamonaviy abstinensiya usullarini qo'llaydilar yoki jinsiy aloqani vaqtdan ilgari to'xtatadilar.

Ta'sir qilish mexanizmi: Taqvim usuli hayz siklining davomiyligini hamda homilador bo'lish ehtimoli yuqori darajada bo'lgan davrni aniqlash bilan birgalikda ayni shu kunlar jinsiy aloqa qilmaslik usulidir. Servikal shilliq va ovulyatsiya vaqtini belgilash usuli esa (Bellingsov usuli) urug'lanish kunini, servikal shilliq miqdori va konsistensiyasini nazorat qilish bilan aniqlashdan iborat. Bazal haroratni o'lchab borishda haroratni har kuni o'lchab, harorat ko'rsatkichlarini muntazam qayd qilib borish va urug'lanish vaqtini belgilash uchun haroratning ko'tarilishi aniqlanadi.

Simpato-terminal usulga haroratni o'lchash usuli bilan birga bir necha tabiiy usullarni birgalikda qo'llash kiradi.

Samarasi va afzalliklari: Mazkur usullar homiladorlikdan saqlanish uchun juda ishonchli hisoblanmasada, biroq boshqa yo'llardan foydalanishni istamagan er-xotinlar uchun qulay hisoblanadi. Bu usulning afzalligi — organizmning boshqa tizimlariga umuman ta'sir qilmaydi.

Kamchiliklari: Er-xotin har bir hayz sikli mobaynida kami bilan 14 kun jinsiy aloqadan tiyilishi kerak. Bundan tashqari, yuqoridagi usullarni to'la egallab olish uchun ular bir necha oy davomida o'z ustida ishlashi hamda tajriba qilib ko'rishi zarur.

Emizish, qin infeksiyalari, isitma chiqishi kabi hollar servikal simptomlarni o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, urug'lanish ehtimoli yuqori bo'lgan kunlarni qaytadan hisob-kitob qilib, aniqlash kerakligini taqazo etadi.

Tekshirishlar, an'anaviy usullar zamonaviy usullarga

nisbatan ishonchsiz ekanligini ko'rsatdi. Shuni e'tiborga olgan holda yuqori samaraga erishmoq uchun oilada er-xotinlarning birgalikda davriy ravishda jinsiy aloqadan voz kechib turishi lozim bo'ladi. Bu holat esa insondan o'ta talabchan va ruhiy turg'un bo'lishini talab etadi.

Tavsiyalar: Yuqorida keltirilgan usullardan ayollarning to'g'ri foydalanishlari uchun ularga to'g'ri maslahat berish lozim. Bu usul to'g'ri ayollar o'zlarida ovulyatsiya, ya'ni urug'lanish ehtimoli yuqori bo'lgan kunlarni adashmay hisoblay olgunlariga qadar samara bermaydi. Homiladorlikdan saqlanishning an'anaviy usullarining samarasini oshirish uchun aralash usullardan foydalanish, ya'ni bir vaqtning o'zida erkak va ayollar uchun mo'ljallangan mexanik vositalarni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Bola emizish (*laktatsiya*)

Bola emizish hozirgacha tug'ishlar orasidagi tanafuslarni cho'zishda muhim ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda. Aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda bu usullar boshqa usullardan ko'ra muhimroqdir.

Ta'sir qilish mexanizmi: Bolani emizish fiziologiyasi tuxumdondan vazifasining nisbatan kamayishi va anovulyatsiya sodir bo'lishi bilan bog'liqdir. Anovulyatsiya tug'ruqdan keyingi 4-21 oydan to 24 oygacha davom etadi.

Samarasi va afzalliklari: Bolani emizish tug'ilishni nazorat qilishning eng muhim samarali usullaridan biriga aylanishi mumkin. Emizish davrida homilador bo'lib qolish har 100ta ayoldan faqat 2—12 tasidagina kuzatilganligi bu usulning boshqa usullarga samarasi jihatidan tenglashishiga dalil bo'la oladi.

Kamchiliklari va samarasizligi: Ba'zi ayollar ko'krak suti bilan emizishda tajribasi bo'lmaganligi sababli ushbu usulning samarasiz chiqishi hollari sodir bo'ladi. Ko'krakda ahyon-ahyonda emizish, qo'shimcha ovqatlantirish kabi omillar hayz siklining qayta tiklanishiga olib keladi. Natijada ayolning homilador bo'lib qolish xavfi tug'iladi.

Tavsiyalar: Emizikli davr amenoreyasini tez-tez va qisqa yoki uzoq muddatli emizish bilan saqlab qolish mumkin.

Jinsiy aloqani oldindan to'xtatish

Taraqqiy etgan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqalgan usul.

Ta'sir qilish mexanizmi: Jinsiy olat shahvat to'kilishidan oldin chiqarib olinadi.

Samarasi va afzalliklari: Bu usulning samarasi past hisoblanadi. Ammo erkak o'zini boshqara olsagina bu usulning samarasi birmuncha ortadi.

Noxush ta'sirlari: Yuqorida keltirilgan usul hech qanday ko'ngilsiz tibbiy oqibatlariga olib kelmaydi-yu, lekin er-xotin orasida jinsiy qoniqmaslik hollariga sabab bo'lishi mumkin.

Tavsiyalar: Homiladorlikdan saqlanishning boshqa usullaridan foydalanish imkoni bo'lmagan hollardagina bu usuldan foydalanish ma'quldir.

Prezervativ

Prezervativ faqat bir martagina ishlatilishi shart. Jinsiy aloqa vaqtida prezervativ yirtilib ketsa, ayol darhol qin ichini kuchsiz kislotali eritma (achigan sut, sirka, limon kislotalari) bilan yuvib tashlashi lozim. Ushbu usulning samarasi spermitsidlar bilan birgalikda qo'llanganda ortadi.

Hozirgi vaqtda ishonchli va samarali bo'lib hisoblangan homiladorlikdan saqlanish usullaridan yana biri — bu erkak va ayollar uchun mo'ljallangan prezervativlardir. Ulardan ko'proq rivojlangan mamlakatlarda foydalanishadi. Ayniqsa, OITS (SPID) kasalligining butun dunyo miqyosida keng tarqalganligi natijasida bu usuldan foydalanuvchilar soni kun sayin ortib bormoqda.

Ta'sir qilish mexanizmi: Ayol qiniga spermatozoidning kirishiga to'sqinlik qilish uning asosiy mexanizmi bo'lib hisoblanadi. Prezervativlar lateksdan ishlangan bo'lib, ko'pchiligi spermitsid bilan (shahvatni o'ldiradigan modda) shimdirilgan bo'ladi. Ular erkaklarning olati taranglashganidan keyin kiygiziladi. Ayollarga ishlatiladigan prezervativlar esa bevosita jinsiy aloqadan oldin qin ichiga tiqib qo'yiladi.

Samarasi va afzalliklari: Homiladorlikdan saqlanish-

dan tashqari, jinsiy aloqa orqali yuqadigan turli kasalliklar, xususan, OITSDan himoya vositasi ham bo'lib, u yetarli darajada ishonchli va afzal usuldir. Ular arzon, ishlatish uchun qulay, organizmga zararli ta'siri bo'lmaydi.

Kamchiliklari: Prezervativlar jinsiy faollikni o'zgartirib, jinsiy qoniqish hissini kamaytirishi mumkin. Ishlatilgan prezervativdan qayta foydalanish aslo mumkin emas.

Noxush ta'sirlari: Qin shilliq devorining yallig'lanish ehtimoli bo'lishi mumkin.

Tavsiyalar: Har qaysi ayol va erkak, biron-bir tanosil kasalligiga duchor bo'lgan bo'lsa, yoxud bittadan ortiq ayol bilan jinsiy aloqada bo'lib tursa, unda lateksdan qilingan yuqori sifatli prezervativlardan foydalanishi kerak.

Diafragma va servikal qalpoqchalar

Diafragma — rezinadan tayyorlangan gumbazsimon, tevaragi egiluvchan halqadan iborat bo'lib, jinsiy yaqinlashuvdan oldin qinga kiritiladi. Servikal qalpoqcha bachadon bo'yniga kiygizilib, spermatozoidlarning bachadon bo'yniga o'tishiga to'sqinlik qiladi.

Ta'sir qilish mexanizmi: Diafragma va qalpoqcha bachadon bo'shlig'i hamda shahvat-sperma orasida to'siq vazifasini o'taydi. Diafragma va qalpoqcha bilan birgalikda spermatsidlarni qo'llash ham shahvat faolligining nihoyatda pasayishiga sabab bo'ladi.

Samarasi va afzalliklari: Diafragma va servikal qalpoqchalarning samarasi boshqa turdagi to'siqli usullar kabi ishonchli va afzaldir. Ushbu usuldan ham tug'ish yoshidagi ayollar va nomuntazam ravishda jinsiy aloqada bo'ladigan ayollarning doimiy ravishda foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Bu organizmning boshqa sistemalariga ta'sir etmaydi.

Erkaklar prezervativdan ko'ra qulayroq va ustunroq tomonlaridan biri, aloqa paytida o'z-o'zini boshqarish va jinsiy yaqinlashuvdan ancha oldin qinga kiritib qo'yish imkoniyatiga egaligidir.

Kamchiliklari: Diafragma va qalpoqchalar mutaxassis vrach tomonidan, har bir ayol bachadonining o'ziga

xos xususiyatlarini hisobga olgan holda unga tegishli katta-kichiklikda tanlanishi, undan foydalanish yoʻl-yoʻriqlari oʻrgatilishi kerak. Bu usul, ayniqsa, anʼanaga koʻra jinsiy organlarga, qoʻl bilan tegish man etilgan guruhlariga taalluqlidir.

Noxush taʼsirlari: Jinsiy aloqadan soʻng diafragma qin ichida 6 soat, qalpoqcha esa 24 soat davomida qolishi mumkin. Agar bundan koʻproq vaqt qolib ketadigan boʻlsa, koʻngilsiz asoratlar qoldiradi: allergik reaksiyalar, mikrotravmalar va baʼzida infeksiyon toksik shokni keltirib chiqarishi mumkin.

Tavsiyalar: Tugʻruqdan soʻng, bola tushishi yoki sunʼiy oldirish va kichik tos sohasida oʻtkazilgan har xil jarrohlik muolajalari, bachadon oʻlchamining oʻzgarishiga sabab boʻladi. Shuning uchun diafragma va servikal qalpoqchalarning oʻlchamlari yuqoridagi kabi holatlardan soʻng, albatta, qayta tiklanishi darkor. Shuningdek, bu usuldan quyidagi sabablarda: spermitsid yoki diafragma va qalpoqchalarga nisbatan shaxsiy sezgirlik kuchayganda, qin avtonomiyasi oʻzgarganda, jinsiy yaqinlik paytida ogʻriq hissi paydo boʻlganida, anamnezdagi infeksiyon-toksik shok holati kuzatilganda hamda tugʻruqdan soʻng dastlabki 12 hafta davomida foydalanish man etiladi.

Bachadon ichi spirali

Bachadon ichi spirali — atrofida mis sim oʻralgan kichkina plastmassa moslamadir. U vrach tomonidan ayolning bachadoniga oʻrnatiladi. Bachadon ichi spirali hozirgi vaqtda eng keng tarqalgan, koʻpchilik ayollar tomonidan foydalanilayotgan vosita hisoblanadi.

Uning **afzalligi** shundaki: u uzoq muddat davomida homilador boʻlib qolishdan saqlanish imkoniyatini beradi.

Kamchiligi: u bachadon yalligʻlanish xavfini oshirishi mumkin. Undan foydalanadigan baʼzi ayollarda hayz qoni odatdagidan koʻproq va uzoqroq boʻladi. Teritansil kasalliklari, jinsiy aloqa yoʻli bilan yuqadigan kasalliklardan himoya qilmaydi.

In'eksiyali kontratseptivlar

In'eksiya (ukol qildirish) usuli har 2—3 yoki har oyda ukol qildirish orqali amalga oshiriladi. Bu usul odatda 35 yoshdan katta ayollarga tavsiya etiladi.

Bu usulning samarasi shundan iboratki, ukol qildirilgandan keyin, ko'rsatilgan muddat ichida kutilmagan homiladorlikdan saqlanishning boshqa usullaridan foydalanishga hojat qolmaydi. Ukolni, albatta, meditsina xodimi qilishi kerak.

Salbiy asoratlari: In'eksiya hayz muntazamligining buzilishiga olib kelishi mumkin. OITS, JABYUKlardan ximoya qilmaydi.

Spermatsid vositalar

Zamonaviy spermatsidlar qator mamlakatlarda ishlatiladi. Ular krem, g'alvirak, ko'pik hosil qiluvchi tabletkalar, tamponlar, jele, eritmalar ko'rinishida ma'lum va turli prezervativlarga qo'shimcha moslama sifatida ishlab chiqariladi.

Ta'sir qilish mexanizmi: Ma'lumki, qin ichida doimiy maxsus muhit mavjud. Jinsiy yaqinlashuvdan 10—15 daqiqa oldinroq qinga yuborilgan spermatsidlar, aynan shu muhitni o'zgartirish hisobiga shahvat faoliyatni to'xtatadi. G'alvirak o'z tarkibida zamonaviy spermatsid — nonoksinol-9 ni tutib, bevosita spermazoid membranasini buzadi va natijada uning faoliyatini zaiflashtiradi. Mazkur vosita qinga kiritilib, bachadon bo'yniga biriktirilishidan avval, spermatsid faolligini oshirish maqsadida suvda ho'llanadi.

Samarasi va afzalliklari: Keltirilgan bu usul ayniqsa, katta yoshdagi ayollar yoki nomuntazam jinsiy yaqinlikda bo'ladigan ayollar uchun juda qulay va eng muvofiq usuldir. Bu usul organizmning boshqa sistemalariga ta'sir qilmasligi, tibbiyot xodimlariga murojaat qilmasdan foydalanish mumkinligi bilan afzal hisoblanadi. G'alvirak qin ichida 24 soat davomida saqlanishi mumkin bo'lib, tarkibida spermatsid bo'lishi tanosil kasalliklaridan muhofaza qilish ta'siriga egadir.

Kamchiliklari: Jinsiy aloqa vaqtida turli noqulayliklar tug'dirishi mumkin. G'alvirak boshqa vositalarga

nisbatan qimmatroq. Shuning uchun bu vositadan istagancha foydalanish cheklangan. Bu usulning oz samara berishi uni boshqa xil to'siqli usullar bilan birgalikda qo'llashga majbur etadi.

Noxush ta'sirlari: Qin devori yallig'lanishi yoki umuman, allergik reaksiyalar ko'rinishida asoratlar kuzatilishi mumkin.

Tavsiyalar: Yuqorida ta'riflangan bu usulning samarasini oshirish maqsadida uni prezervativ, diafragma, servikal qalpoqchalar bilan birgalikda qo'llash mumkin. G'alvirak har bir jinsiy yaqinlashuvda qayta ishlatiladi. Va qin ichida 24 soatgina turishi mumkin, xolos. Spermatsidlardan tug'ruqdan keyingi dastlabki 6 oy davomida, homila oldirish, homilaning tushishi va hayz ko'rish vaqtida foydalanish qat'iy man etiladi.

Gormonal saqlanish vositalari

Murakkab gormonal saqlanish vositalari (MGSV). Gormonal saqlanish vositalari tarkibiga ayollar tuxumdonida ishlab chiqariladigan gormonlarning, ya'ni estrogen va progesteronning sintetik analoglari kiradi.

Hozirgi davrda gormonal vositalar tarkibi asosan kam dozali estrogenlar (EE), ya'ni etinilestradiol va gestagenlar — 19 — nortestosteronlar, ya'ni noretinodrel (I avlod), noretisteron, etinodiol diatsetat, lenestrenol, levonorgestrel norgestrel (II-avlod), dezo-gestrel, gestoden, norgestimat (III-avlod) va 17 — gidroksprogesteron, medroksiprogesteronsetat va boshqalardan tashkil topgan. Ular bir qator xususiyatlari bilan boshqa vositalardan afzalroqdir. Uchinchi avlod gestagenlari progesteron retseptorlariga oz miqdorida ham kuchli ta'sir qilib, ovulyatsiyani to'xtatish xususiyatiga ega bo'lishi bilan I va II avlod gestagenlaridan farq qiladi. Mutaxassislarning fikricha, ushbu vositalarning ahamiyati so'nggi o'n yillik ichida yuqori pog'onaga ko'tarildi. Sababi, bu vositalar ko'pgina ijobiy xususiyatlarga ega. Avvalo bu vositalar mikrogrammlarda qo'llanadi, lipid modda almashinuvini buzmaydi, androgen faolligi nihoyatda kam bo'ladi va qolaversa, yurak-qon tomiri sistemasida patologik o'zgarishlarni keltirib chiqarmaydi.

Bo'yida bo'lishdan saqlovchi gormonal vositalarning turlari juda ko'p. Ular tarkibidagi gormonlarning nisbati va dozasi ko'ra bir, ikki va uch fazali vositalarga bo'linadi.

Bir fazali vositalarning har bir tabletkasi bir xil nisbatda estrogen va gestagendan tashkil topgan, ular: marvelon (EE 0,030 mg va 0,150 mg dezogestrel), rigevidon (EE 0,030 mg va 0,150 mg levonorgestrel), mikrogenon-28 (EE 0,30 va 0,150mg levonoergesrel) kiradi.

Ikki fazali vositalarning birinchi o'nta tabletkasi faqat estrogenlardan iborat bo'lib, qolgan 11 dona tabletkaning tarkibi esa ham estrogen, ham gestagenlardan tashkil topgan. Bunga anteovin kiradi.

Uch fazali vositalardagi tabletkalar tarkibida estrogen va gestagenlar miqdori va nisbati hayz siklining fazalariga munosib bo'ladi. Ba'zi MGSVlar 28ta tabletkadan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda so'nggi 7ta tabletkalar tarkibida garmon bo'lmay, ularda temir moddasi, vitaminlar bo'ladi hamda organizmni umumiy quvvatlantirish maqsadida qo'llaniladi. Bunday vositalar qatoriga trikvilar, triregol, triziston kiradi.

Ta'sir qilish mexanizmi: Gormonal vositalarning ta'sirida butun hayz sikli davomida tuxumdonlardan ishlab chiqariladigan estrogenlarning miqdori nihoyatda kam bo'lib erta follikul fazasiga to'g'ri keladi, natijada ovulyatsiya ro'y bermaydi. Buning oqibatida bachadon bo'yni shillig'ining zichlashuvi va quyuqlashuvi yuz berib, spermatozoidning bachadon ichiga o'tishini cheklaydi. Shuningdek, endometriyning funksional va morfologik o'zgarishi implantatsiya jarayoniga to'sqinlik qiladi. Gormonal o'zgarishlar ta'sirida bachadon nayining harakatlanishi va bachadon tanasining qisqarishi notabiiy tus oladi, shuningdek, spermatozoid hamda tuxum hujayralarining to'g'ri yo'nalishi buziladi.

Samarasi va afzalliklari: Gormonal saqlanish vositalarini muntazam to'g'ri qabul qilish usulning samaradorligini ta'minlaydi. Gormonal vositalar yuqori samaradorligi, qabul qilishning qulayligi, organizmning oldingi holatini tiklash mumkinligi va nihoyat xavfsizligi bilan ajralib turadi.

35 yoshgacha bo'lgan ayollar organizmiga vositalarning ta'siri ularning homiladorligi va o'tishiga qaraganda ancha xavfsiz hisoblanadi. Homiladorlikning oldini oluvchi oral kontratseptivlar bir qator kontratseptiv bo'lmagan xususiyatlarga ham egadir. Gormonal vositalar kutilmagan homiladorlikdan 100 foiz saqlovchi usulgina bo'lib qolmay, balki yagona davolash xususiyatlariga ega bo'lgan asosiy vosita hamdir.

Ushbu vositalardan foydalanishda: hayz va hayz o'rtasidagi og'riqlarning kamayishi, ichki jinsiy a'zolarining o'tkir yallig'lanish kasalliklariga chalinish ehtimolini, xususan tuxumdon va endometriy xavfli o'smalarining (rak 50%gacha) qisqarishi, xavfsiz o'smalarining, xususan kista va sut bezlarining fibroadenomasi kasalliklarining kamayishi hamda hayz siklining to'g'ri tartibga solinishi, temir yetishmovchiligi anemiyasining keskin kamayishi kuzatiladi.

Kamchiliklari: Homiladorlikdan saqlanish uchun mo'ljallangan barcha vositalar singari, gormonal tabletka — preparatlar ham o'z kamchiliklariga ega. Ularga: gormonal preparatlarni oldindan ehtiyojdan ko'proq miqdorda jamg'arib olish, ularni saqlash, mazkur preparatlarning qimmatligi, ularni har kuni muntazam ravishda qabul qilib turish sharti, qabuldan so'ng ba'zan qo'shimcha noxush ta'sirlarning paydo bo'lishi, OITSDan himoya qilmasligi va depressiya holatlari kelib chiqishi kiradi.

Gormonal vositalarni qo'llashda bir necha qarshi ko'rsatmalar mavjud bo'lib, bu vositalardan 35 yoshdan o'tgan ayollar, kashandalar, og'ir qandli diabet, gipertoniya kasalliklariga duchor bo'lgan ayollar foydalanishlari aslo mumkin emas.

Noxush ta'sirlari: Gormonal vositalarning qo'shimcha ta'sirlarini keltirib chiqarish xususiyati ayol organizmida jinsiy gormonlarning kamayishi yoxud ko'payishi bilan izohlanadi. Eng ko'p uchraydigan asoratlar tarkibiga sut bezlarining qattiqlashuvi, ko'ngil ozishi, bosh aylanishi, qusish, tana vaznining ortishi, jinsiy ishtiyoqning so'nishi yoki kuchayishi, ba'zida depressiya, bosh og'rig'i, teri qichishi alomatlari, hayz o'rtasida qonli ajralmalarning paydo bo'lishi kiradi.

Tavsiyalar: Zamonaviy 3-avlod gormonal vositalari-

dan foydalanishda ularning tarkibidagi gormonlar miqdorining kamligi sababli, ko'pgina ayollarga manzur bo'lmoqda. Bu usulni ilk bor qo'llamoqchi bo'lgan har bir ayol uning ta'rifnomasi haqida ma'lumotlarga to'la ega bo'lmog'i lozim. Shu bilan bir qatorda, mutaxassis vrach tomonidan bu usulning qo'llanishi mumkinligini aniqlash maqsadida tekshirilishi hamda bu usuldan to'g'ri foydalanish yo'l-yo'riqlari o'rgatilishi, ayolga mos keladigan xili tanlanib berilishi kerak.

Birinchi marta gormonal preparat hayz siklining 1-kunidan boshlab 21 kun davomida, kuniga 1 tabletkadan bir xil vaqtda iste'mol qilib boriladi. Mabodo, ba'zi sabablarga ko'ra biron kun tabletkani ichilmay qolsa, darhol qo'sh doza qabul qilinishi lozim bo'ladi. Vositani qo'llash davomida, dastlabki uch oy mobaynida ayol mutaxassis vrach nazorati ostida bo'lishi, keyinchalik, shaxsiy ehtiyojga qarab shifokor qabuliga borib turishi kerak.

Bilimlarni tekshirish uchun savollar

1. Oilada sog'lom farzandlarning dunyoga kelishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish qanday ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik, tibbiy ahamiyatlarga ega?

2. Muqaddas kitoblar va o'tmish mutafakkirlari asarlaridan, oilada bola tug'ilishi uchun maqbul sharoitlarni yaratish masalalariga oid bildirilgan qanday fikr-mulohazalarni bilasiz?

3. Oilada ona salomatligini ta'minlash va sog'lom avlodning dunyoga kelishi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratish deganda nima nazarda tutiladi?

4. Nima uchun kutilmagan homiladorlikning oldini olish kerak?

5. Homiladorlikning oldini olishning an'anaviy usullariga nimalar kiradi? Ularning afzallik va kamchilik jihatlari nimalardan iborat?

6. Homiladorlikning oldini olishning yana qanday vositalari mavjud?

7. Gormonal saqlanish vositalariga nimalar kiradi va ularning afzallik va kamchilik jihatlari nimalardan iborat?

X b o b

Jinsiy hayotning ijtimoiy va yosh-psixologik xususiyatlari

Jinsiy hayot masalasi barcha millat xalqlarini qiziqtirib kelgan. Chunki insoniyat paydo bo'libdiki, bu masala hayotiy ehtiyoj hisoblanadi. Xususan, hozirgi kunlarda jinsiy tarbiya, erkak va ayol o'rtasidagi munosabat masalalari jiddiy ahamiyatga molik bo'lib qoldi. Shunga qaramay, bu masalaga oid ilmiy ommabop risolalar kam, bo'lganda ham juda oz nusxada chop etiladi va ko'pchilik odamlar ulardan bahramand bo'la olmaydilar. Buning ustiga yoshlarga jinsiy tarbiya, jinsiy hayot masalalaridan ta'lim berishi kerak bo'lgan o'qituvchilar va ota-onalarning o'zlari bu masalada deyarli savodsizdirlar. Eng yomon tomoni shundaki, ota-onalar, qarindosh-urug'lar, hatto murabbiylar yoshlar bilan bu borada gaplashishni hayosizlik, sharmandalik deb hisoblaydilar. Shubhasizki, bunday noto'g'ri tushunchalar jinsiy tarbiyaning to'g'ri olib borilishiga to'sqinlik qiladi.

Biz ushbu bobda mana shu masala ustida to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Ma'lumki, jinsiy tarbiyada sharm-hayo, odob-axloq tushunchalari muhim rol o'ynaydi. O'zbek xalqi azaldan andishali, sharm-hayoli va odob-axloq bobida ko'pgina xalqlarga o'rnak bo'lib keladi. Xususan, er-xotin bolalar oldida nihoyatda ehtiyotkor bo'lishadi.

Er-xotin o'rtasidagi jinsiy munosabatlarda ana shu odat-o'ta ehtiyotkorlik qilish foyda o'rniga zarar keltiradi, chunki bola o'zi juda-juda qiziqqan savollariga ota-onasidan javob ololmay, boshqa yo'l qidiradi, jinsiy hayot masalasida «bilimdon» bo'lgan odamlardan noto'g'ri ma'lumot oladi. Keyinchalik bolada shakllangan ba'zi buzuvchi tushunchalarni uning hayot mobaynida to'g'rilashi nihoyatda qiyin bo'ladi. Qizig'i shundaki, biz bolalarni yoshligidan har bir narsaga — yurishga, yozishga, o'qishga o'rgatamiz. Biroq hayotimizda nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan, birmuncha mu-

rakkab hisoblangan jinsiy hayot masalalarini o'rgatishni uyat deb bilamiz. Jinsiy tarbiyada jins anatomiyasi, qisman fiziologiya va gigienadan tashqari chiqmaymiz. Holbuki, so'nggi yillarda yoshlarda bu masalalarga qiziqish ortib bormoqda. Yoshlar so'nggi 10—15 yil ichida muddatidan 4—5 yil oldin balog'atga yetmoqda, ya'ni 19—20 yoshli yigit-qizlarning o'zaro munosabatlarini hozirgi kunda 14—15 yoshli qiz va o'g'il bolalarning o'zaro munosabatlarida kuzatish mumkin.

Bundan tashqari yuridik jihatdan balog'at yoshiga yetmasdan, jinsiy hayotni boshlash hollari ko'paymoqda, bu sohadagi bilimlarning nihoyatda past saviyada ekanligidan ba'zi o'quvchi qizlar maktab yoshidayoq homilador bo'lib qolmoqda. Turli tanosil kasalliklari, SPIDni orttirmoqda, o'z-o'zini davolash natijasida bu kasalliklar surunkali turgan aylanib ketmoqda. Yoki ular birinchi homilalarini tushirish natijasida keyinchalik farzand ko'rmaydigan bo'lib qolishmoqda, bu esa hayotiy fojeaga, oilaviy hayotning buzilishiga olib kelmoqda.

Erkak va ayol (er-xotin)ning bilim saviyasi keskin farq qilishi (ayniqsa, ayol chuqur bilimga ega bo'lgan holda, erkakning savodsizligi), jinsiy qoniqmaslik va uning muntazam ravishda davom etishi tufayli oilada turli janjallar kelib chiqadi, bunda oilaviy janjallar arzimagan, butunlay boshqa narsalardan boshlanadi, lekin asli-

da unga jinsiy qoniqmaslik sabab bo'ladiki, buni ba'zan, hatto janjallashayotgan er-xotinning o'zi ham bilmaydi. Ayollarda nevrozlar, muttasil ravishda qoniqmaslik natijasida, erkaklarda esa asab buzilishiga oid jinsiy ojizlik — impotensiya paydo bo'ladi. Bu esa bora-bora xiyonatga, turmush buzilishiga sabab bo'ladi. Albatta, bunday hol-larga yo'l qo'yib bo'lmaydi, demak, er-xotinning jinsiy hayot masalasiga oid bilimini oshirish kerak.

Libido, ereksiya va friksiya bosqichlari

Jinsiy hayotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bos-qichlar quyidagilardan iborat: libido — xohish-istak, hirsning yuzaga kelishi; ereksiya — qo'zg'alishning yuzaga kelishi; friksiya — jinsiy aloqa paytidagi harakat-lar, orgazm; refrakter bosqich. Bu bosqichlar jinsiy aloqaning muhim tarkibiy qismlari bo'lganligi uchun ularning ayol va erkaklarda o'ziga xos ifodalanishi, xususiyatlari ustida to'xtalib o'tamiz.

Libido qarama-qarshi jinsga bo'lgan intilish, ma'lum shaxs bilan jinsiy yaqinlik qilish istagi erkaklarda ayol-larga nisbatan osonroq, tezroq yuzaga keladi.

Libidoning ayollarda birmuncha kech paydo bo'lishi his-hayajonning sust yuzaga chiqishi erkaklarga nis-batan birmuncha kuchsiz va davomliroq bo'ladi, bunga ularning hissiyotiga psixologik komponentning fiziologik komponentga nisbatan ustunligi sabab bo'ladi.

Ereksiya bosqichi — qo'zg'alishning yuzaga kelishidan boshlanib, jinsiy aloqaga tayyorlangunga qadar bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda ayol jinsiy organ-larida bir qator o'zgarishlar yuzaga keladi; qin namlanadi, klitor (jinsiy organlarning qon bilan ta'minlanishining kuchayishi hisobiga), katta va kichik uyatli lablar katta-lashadi, sekretiya bezlari, ayniqsa, jinsiy a'zo bezlarining ishi zo'rayadi, tana qiziydi, ba'zan teri shilliq qavati qizaradi va boshqa shunga o'xshash holatlar paydo bo'ladi.

Erkaklarda ereksiya paytida jinsiy a'zoga qon kelishi ko'payadi, uchta g'ovaksimon tanachaning qon bilan ta'minlanishi hisobiga jinsiy olat 3—4 barobar katta-lashadi va nihoyatda taranglashadi. Olatning bunday kattalashishi, uning qon bilan ta'minlanishiga, aniqrog'i qon tomirlarining qayerda joylashishiga bog'liq bo'la-

di. Barcha organlarda arteriya chuqurroq, vena yuzaroq joylashgan bo'lsa, olatda buning aksi bo'ladi. Arteriya yuzaroq joylashgan bo'lib, venaning chuqurroq joylashishi natijasida g'ovaksimon tanachalar qonga to'lib, venani qisib qo'yadi va shuning hisobiga qonning venadan yurishi qiyinlashadi, bu esa jinsiy a'zoni yana shishiradi hamda uning bir necha bor kattalashib, nihoyatda taranglashishiga olib keladi. Ereksiya bosqichida libido juda ham kuchayadi.

Ereksiya bosqichi erkaklarda ayollarga nisbatan qisqa vaqtni tashkil etadi, chunki ular birmuncha tez va oson qo'zg'aladi. Hatto ba'zan olatning shunchaki ishqalanishining o'zidayoq beixtiyor ereksiya holati yuzaga keladi. Ba'zan ma'lum birorta ayolni ko'rgandayoq, jinsiy aloqa istagini o'ylash yoki biror tanish, yoqimli hidning sezilishi ham ereksiya paydo qilishi mumkin.

Ayollarning aksariyatida ereksiya ko'p vaqt talab qiladi, erkaklarga o'xshab, beixtiyor erkak kishini ko'rgandayoq yuzaga kelavermaydi, chunki ularda psixologik komponentning ustunligi ereksiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ayollarda ereksiya paydo bo'lishi, erkakning shirin gapirishiga, silab-siypashiga, joyning bexavotir bo'lishiga, erkakning bo'salar olib, erogen zonalarni silashiga, badanning va o'rinning tozaligi va xushbo'yliigi kabi boshqa ko'pgina sabablarga bog'liq bo'ladi. Bu albatta, erkak kishiga ham taalluqlidir, lekin ayol uchun bu hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ereksiya bosqichida hirs qo'zg'alishi bilan erkaklar ayollardan farq qiladilar, ya'ni erkak kishi iloji boricha hirsini tezroq qondirishga harakat qiladi, ayol kishi esa bu vaqtni mumkin qadar cho'zadi, jinsiy aloqani boshlashga shoshilmaydi, chunki ayollar bu vaqt qanchalik cho'zilsa, shuncha ko'p lazzatlanadilar.

Buni yigitlar yaxshi bilishlari va jinsiy aloqada hisobga olishlari kerak. Ayolda ereksiya bosqichi to'liq o'tmaguncha, qo'zg'alish intihosiga yetmaguncha erkak kishi jinsiy aloqani boshlamasligi kerak. Ayolda ereksiya to'la bo'lmasa, qin hali namlanmagan bo'lsa, bu har xil og'riqlarga sabab bo'lishi mumkin. Ayolda ereksiya to'liqligini va jinsiy aloqaga juda moyilligini ayol kishining xatti-harakatidan bilib olsa bo'ladi.

Friksiya -- kopulyatsiya (frikсион harakatlar) bos-

qichi olatning qinga kirishi va friksion harakatlarning boshlanishidan to orgazm — nihoyatda lazzatlanish yuzaga kelgungacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Friksion harakatlar odatda 1,5—2 minutdan 6 minutgacha davom etadi va asosan orgazm bilan tugaydi. Agar erkak me'yorida muntazam jinsiy hayot kechirib yursa, orgazmni 1,5—2 minutdan oldin sezsa, bu jinsiy zaiflik belgisi hisoblanadi. Agar ayolda qo'zg'alish va ereksiya to'liq o'tishiga hamda friksion harakatlar 6—10 minut davom etishiga qaramay, orgazm yuzaga kelmasa, buni jinsiy sovuqlik, frigidlik deb hisoblash kerak. Bunda ayolning bo'yida bo'lib qolishdan qo'rqayotganligini, qayerda va qay sharoitda jinsiy aloqa qilinayotganligini va boshqa sabablarni, albatta, hisobga olish zarur. Shuningdek, jinsiy hayotni endi boshlagan va hali orgazm tuyg'ularini umuman his etmagan ayollar bundan mustasno. Shuning uchun ham yuqorida aytib o'tilganlar barcha ayollarga taalluqli emas.

Friksion harakatlarni ko'pchilik faqat erkaklar funksiyasi sifatida tasavvur etadilar, vaholanki, bunday harakatlar ayollar tomonidan ham bo'lsa orgazmga yetishish osonlashadi, ta'siri ortadi. Jinsiy aloqani emotional idrok qilish erkakda ham, ayolda ham nihoyatda kuchayishiga olib keladi. Friksion harakatlar to'g'ri, spiralsimon va aylanasimon bo'lishi mumkin.

Umuman qinning torligi, friksion harakatlarning har xil bo'lishi, tezligi va erogen zonalarni silab — siypash orgazmni tezlashtiradi. Bu davrda erkak kishi ayol kishining mayl-istagiga qarashi kerak. Shundagina ayol kishi jufti bilan bir vaqtda lazzat oladi va butun vujudi erib, butun vujudi bilan o'zini baxsh etadi. Hatto jinsiy aloqa tugagandan keyin ham har ikkalasi qoniqish hosil qilib, yengil tortadi.

Orgazm

Ilmiy dalillarga ko'ra, oilaviy hayotning dastlabki uch oyida ayollarning 22, birinchi yilning oxiriga kelib 42,5, yil davomida — 72, o'n yil yashaganda 89 foizi orgazmni his etadi. Ba'zi ayollar tug'ma frigid, ya'ni tug'ma jinsiy sovuq bo'ladilar. Bunday ayollar orgazmni his eta olmaydilar. Frigidlik ko'p hollarda jinsiy alo-

qaga va oilaviy hayotga, bola ko'rishga mutlaqo ta'sir qilmaydi. Biroq er-xotin o'rtasidagi janjallarga sabab bo'lishi mumkin, chunki erkak tez-tez jinsiy aloqa qilib turishni istasa, orgazm nimaligini tushunmaydigan ayol jinsiy aloqaga birmuncha befarq qaraydi va ko'pincha ko'nmaydi. Bu o'z navbatida er-xotin o'rtasiga sovuqlik solishi mumkin. Ba'zi ayollar o'zlarining frigidliklarini tan olmasdan, erlarini qondirolmashlikda ayblashadi. Bunday noto'g'ri fikr ba'zi (maxsus adabiyotlardan ko'p o'qib, orgazm his etishni nihoyatda istagan) ayollarning o'zga erkak bilan jinsiy aloqa qilib ko'rishga, eriga hiyonat qilishiga sabab bo'lishi, oilaning buzilib ketishiga olib kelishi mumkin.

Lekin ko'pincha uzoq yillar sistemali jinsiy hayot kechirib yurishiga qaramay, bir necha yildan so'ng ham ayol orgazmni his etmaydigan bo'lsa, endi bu erkakning o'ta savodsizligi bo'ladi. Erkaklar iloji boricha tezroq hirslarini qondirishga ko'p harakat qiladilar, ayolni jinsiy aloqaga yetarlicha tayyorlamasdan turib harakatga kirishadilar. Bunday erkaklar faqat o'zlarini o'ylashadi, xolos. Bu albatta, yaxshi emas. Ayol esa endigina qo'zg'alganicha qolib ketaveradi. Bunday ahvol doimiy ravishda davom etaveradigan bo'lsa, ayolda nevrozlar kelib chiqishi yoki yuqorida aytganimizdek, eriga xiyonat qilishi mumkin. Shu sababli, ko'pgina seksopatologlar iborasi bilan aytganda, frigid ayollar sonini sun'iy ravishda oshiradiganlar jinsiy savodsiz, o'ta xudbin erkaklardir.

Ba'zi erkaklar ayol rozi bo'lgandan keyin, u ham rohat qiladida, deb o'ylaydilar. Ayol organizmining o'ziga xosligi ularni mutlaqo qiziqitirmaydi, bu haqda o'ylab ham ko'rishmaydi. Shu bois ayol erining og'ushida bo'lganida eng lazzatli his-tuyg'ulardan mahrum bo'ladi.

Erkaklarning deyarli hammasida orgazm bo'ladi, ular uchun ayollar kabi ma'lum vaqt muddat va maxsus tayyorgarlik shart bo'lmaydi. Orgazm jinsiga (ayollar va erkaklar organizmi), joyiga ko'ra (klitor, qin), turiga ko'ra (bir marta, ko'p marta, qisqa muddatli, uzoq muddatli, to'liqinsimon), jadalligiga ko'ra (kuchli, o'rtacha, kuchsiz), bosqichlariga ko'ra (I bosqich, II bosqich, III bosqich), ekspressivligiga ko'ra (kuchsiz, o'rtacha, kuchli) bo'lishi mumkin.

Quyida orgazmni batafsil ko'rib chiqamiz.

Ayolning orgazm bosqichlari

Jinsiga ko'ra ayollar orgazmi va erkaklar orgazmi mavjud. Bunday bo'linish va ularning alohida ko'rib chiqilishi bejiz emas, chunki erkak va ayollarda orgazm birmuncha farq qilib, o'ziga xos xususiyatlar bilan kechadi. Ayollar orgazmi uch bosqichdan iboratdir:

1-bosqichda ayol qornining quyi qismida «vaznsizlik» tuyg'ulari paydo bo'lib, bu tuyg'ular klitorga va jinsiy organing boshqa qismlariga tarqaladi.

2-bosqichda ayol jinsiy organlarida yoqimli va hayotbaxsh issiqlik his etadi va bu issiqlik butun badanga tarqaladi. Bu bosqichning oxirida o'ziga xos turtki his etiladi va bu turtkidan so'ng jinsiy organlar hamda atrofdagi organlarda ixtiyorsiz ravishda muskullarning qisqarishi boshlanadi. Bu hislarni tug'ruqni boshidan kechirgan ayollar tug'ruqdan oldingi to'lg'oqqa o'xshatadilar.

3-bosqichda yuzaga kelgan issiqlik qin, bachadon, dumba muskullarining kuchli va ritmik qisqarishi bilan almashinadi. Bunday ritmik qisqarish, meditsina tilida aytganda, toz pulsasiyasi deyiladi. Bu bosqichda ayol hayotida biror his-tuyg'u bilan solishtirish qiyin bo'lgan eng kuchli va lazzatli organik hislarni sezadi. Orgazm o'z kulminatsion nuqtasiga yetadi.

Toz pulsatsiyasining soniga (bitta orgazmdagi) qarab ayollar orgazmining intensivlik darajasini, kuchini aniqlash mumkin.

Toz pulsatsiyasi 3—5 gacha yetsa, intensiv bo'lmagan, kuchsiz orgazm hisoblanadi. 5—8 gacha yetsa, o'rtacha intensivlikka ega bo'lgan normal orgazmga kiradi, agar toz pulsatsiyasining soni 8—12 gacha yetsa, intensiv orgazm hisoblanadi, agar undan ortiq bo'lsa, nihoyatda intensiv orgazm hisoblanadi.

Yuqoridagi raqamlarga asosan (agar xulosa epizodlik aloqalardan olingan bo'lsa), konkret ayolning bir yoki ikki marotaba jinsiy aloqada bo'lishi va shundagi ko'rsatkichlariga asosan uning jinsiy imkoniyatlarini yoki bu ayolga xos orgazmni aniqlash ko'pgina xato xulosalarga olib kelishi mumkin. Chunki bitta ayolning o'zi ma'lum kishi bilan ma'lum sharoitda intensiv orgazmni his etsa, o'zga kishi bilan orgazmi kuchsiz

bo'lishi mumkin, yoki o'ying turli vaqtlarida, kunning turli soatlarida organizmi charchagan yoki tetikligiga qarab, asab sistemasining holatiga va aloqada bo'layotgan muhitning xususiyatlariga binoan bir kishi bir vaqtda intensiv orgazmni his etsa, o'zga vaqtda o'rtacha yoki kuchsiz ham bo'lishi mumkin. Ayol kishining orgazmni his etishida «toz pulslari» orasidagi intervallar ham turlicha bo'ladi.

Birinchi dan uchinchi gacha bo'lgan qisqarishlar orasida interval 0,8 sekundni tashkil etsa, 5dan 15gacha bo'ladigan qisqarishlar orasidagi interval (har bir qisqarish orasida) 8 sekundga cho'ziladi.

Yuqoridagi intervallar, orgazmning 1- va 2-bosqichlarini hisobga olmaganda ham, erkaklarning orgazmiga nisbatan ayollarning orgazmi bir necha barobar uzoq cho'zilishi, nisbatan nihoyatda davomli bo'lishini ko'rsatadi. Buni esa ko'pchilik erkaklar bilmaydilar.

Yuqoridagi bosqichlar turli ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra turli ayollarda turlicha bo'lishi va bir ayolning o'zida ham birmuncha farq qilishi mumkin. Masalan, ma'lum vaqt ayriliq natijasida jinsiy aloqada bo'lmagan ayol uchun yuqoridagi bosqichlar yaqqol ifodalangan shaklda o'tsa, aksincha, har kuni jinsiy aloqada bo'lgan xotin uchun erining xohishi bilan bo'layotgan navbatdagi jinsiy aloqada bu bosqichlar nihoyatda tez o'tishi va chuqur his etilmasligi, tashqaridan sezilmasligi mumkin. Yoki nihoyatda temperamentli, jinsiy ekspressiv ayol o'z hissiyatini namoyon qilishini «odobdan emas» deb, o'zini tormozlab turishi, o'zini erkin his etmasligi va natijada orgazm hislarini yetarlicha his etmasligi mumkin. Va aksincha, o'rta temperantli ayol orgazm hislari bilan birga kechadigan tabiiy hislarning eriga kuchli ta'sir etishini va nihoyatda emotsional idrok kuchini oshirishini bilgan holda o'zini nihoyatda erkin tutishi natijasida eri va o'ziga yoqimli hislarni taqdim etishi mumkin. Shuning uchun jinsiy hayotda ayol kishining eridan uyalmasligi, o'zini nihoyatda erkin tutishi, tuyg'ularini bermalol ifodalashi o'zi uchun ham, turmush o'rtog'i uchun ham faqat foydalidir. Ayniqsa, o'ziga birmuncha ishonmaydigan, o'zining jinsiy imkoniyatlarini o'zgalardan kam deb

hisoblaydigan ba'zi erkaklarga ayolning jinsiy aloqa chog'idagi tuyg'ularini ochiq va yetarli ravishda sezdirishi ijobiy ta'sir qilib, ularning o'zini to'laqonli erkak kishi sifatida idrok qilishiga, o'z shaxsini tasdiqlashiga, o'zini birmuncha mustaqil va erkin his etishiga yordam beradi, ya'ni erkakning chinakam erkak sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Buni ayollar yaxshi bilishlari kerak va oilaviy hayotda, albatta, hisobga olishlari lozim. Ayolni ayol sifatida shaklantiruvchi erkak kishi bo'lsa, o'z navbatida ba'zi erkaklarni haqiqiy erkak qiladigan yoki haqiqiy erkakni o'ziga ishonmaydigan, o'zidan gumonsiraydigan, har bir narsadan ikkilanadigan bo'shang erkakka aylantirish ham ayollar qo'lidadir.

Orgazm tugagandan so'ng ham ayol organizmi ma'lum vaqtgacha nihoyatda qo'zg'algan holatda bo'ladi. Shuning uchun orgazmni his etib bo'lgan ayolni erkalash, uning go'zal va latofatli ekanini aytib ko'nglining ko'tarish kerak. Bu ayolda tabiiy eyforiya holatini yanada cho'zilishiga (ba'zan esa hech qanday takroriy friksion harakatlarsiz orgazm hislarni takrorlanishiga) sabab bo'ladi. Buni erkak kishi yaxshi bilishi va ongli ravishda jinsiy hayotda qo'llashi lozim.

Erkak orgazmi bosqichlari

Erkak kishining orgazmi nisbatan sodda bo'lib, ikki bosqichdan: orgazm oldi va orgazm bosqichidan iborat.

Orgazm oldi bosqichida jinsiy a'zo olat nihoyatda taranglashib, qo'zg'alish o'z kulminasiyasiga yetib, olatning bosh qismida qitqlashdan paydo bo'ladigandek o'ziga xos jinsiy qitq hislari yuzaga keladi. Shunda friksion harakatlar darhol to'xtatilsa, birinchi bosqich tormozlanishi va orgazm to'xtab qolishi mumkin. Buni ko'pchilik erkaklar akti cho'zishda, ayolni jinsiy ehtiyojlarini butunlay qondirish yoki ayol orgazmini kutish, ayolning qo'zg'alishini kuchaytirish va boshqa maqsadlarda keng qo'llaydilar.

Birinchi bosqichning kechishini ruhiy tomondan nazorat qilib borish, davomiyligini boshqarib borish e'tiborli erkak kishi uchun qiyin emas.

Ikkinchi bosqichga o'tgandan so'ng orgazm hislari nazorat doirasidan chiqib, «shaxsni qo'lga oladi». Orgazm hislari tugagunga qadar shaxsning xatti-harakatlari his etilayotgan orgazm bilan belgilanadi.

Olat boshida paydo bo'lgan jinsiy qitiq olatning mukammal darajada taranglashishiga, kattalashishiga, muskullarning qisqarib, urug' kanallaridan ma'lum tezlikda bo'linib-bo'linib, maniyning otilib chiqishiga olib keladi. Buni tibbiyotda eyakulyatsiya deyiladi. Ayol kishidagi toz pulsatsiyasi erkak kishi tomonidan nihoyatda ijobiy his etilishi kabi, erkakning eyakulyatsiyasi vaqtida olatning vertikal ritmik ravishdagi harakatlari va maniyning qinga tushishi ayol kishining shirin hislarini yana kuchaytiradi, ayol nihoyatda yoqimli haroratni his etadi.

Agar er-xotin bir vaqtda orgazmni his etsa har ikkalasining lokal organik hislari va umumiy emotional holatining sifat jihatdan keskin yaxshilanishiga olib keladi. Eyakulyatsiya vaqtida urug' kanallari qanchalik siqilgan, taranglashgan bo'lsa, hislar ham shunchalik kuchli bo'ladi. Shuning uchun ham orgazm vaqtida erkaklar orgazmoldi va orgazm bosqichidagi holatni o'zgartirib, ongli ravishda maniyning chiqishiga to'xtalib, hissiyotni o'tkirlashtiradilar.

Qayliqlarning bir vaqtda orgazmni his etishlarining ustunlik tomonlaridan biri shuki, toz pulsatsiyasi, o'z diametrida vaqti-vaqti bilan torayayotgan qin nihoyatda taranglashgan olatni siqadi, olatda paydo bo'lgan o'tkir sezuvchanlik, maniyning birmuncha siqilib chiqishi lokal organik hislarni nihoyatda kuchaytiradi.

Nikohdan tashqari munosabatlarning kelib chiqish sabablari

Keyingi yillarda nikohdan tashqari jinsiy munosabatlarning birmuncha ko'payganligi kuzatilmoqda. Shuning uchun uni keltirib chiqaradigan asosiy sabab va omillar ustida qisqacha to'xtalib o'tishga harakat qilamiz. Chunki har bir ko'ngilsiz oqibatni bartaraf etish, uning oldini olish avvalo uni keltirib chiqaradigan sababni bilishga bog'liqdir. Sabablar esa quyidagilardan iborat.

1. Turmush o'rtog'i bilan jinsiy hayotdan qoniqmaslik:
 - ehtiyojlarning mos kelmasligi;
 - bilim, ko'nikma va malakalar orasida katta tafovut mavjudligi;
 - turmush o'rtog'ining kasalligi, erkakdagi jinsiy ojizlik, ayollarda uchraydigan frigidlik — jinsiy sovuqlik va hokazolar.
2. Turmush o'rtog'iga nisbatan muhabbat hislari (simpatiya yoki umuman, qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan bo'ladigan ijobiy hislar) ning yo'qligi;
 - majburan turmush qurish (turmushga chiqish yoki uylanish);
 - moddiy qiziqish, boylikka uchib oila qurish;
 - sovchilar orqali shoshilinch oila qurish.
3. Turmush o'rtog'idan to'yinish. Bu hol turmush qurgandan so'ng 2—3 yil o'tgach ortadi. Ko'pincha bu turmush o'rtog'ining jinsiy hayotga ijodiy yondoshmasligi asosida yanada kuchayishi mumkin.
4. O'zga ayol yoki o'zga erkakni sevib qolish natijasida.
5. Moddiy, iqtisodiy, ish yuzasidan tobeligi asosida sodir bo'ladigan xiyonat (masalan, kotibalar o'z boshliqlari bilan, yosh artistlar aktyorlar rejissyor-postanovkachi, badiiy rahbar bilan, aspirantlar ilmiy rahbarlari bilan).
6. Ilgarigi do'stlari bilan bo'ladigan xiyonat.
7. Spirtli ichimliklar ta'sirida ro'y beradigan xiyonat.
8. Begona bilan aloqa qanday bo'lishiga qiziqish natijasida ro'y beradigan xiyonat.
9. Bir-biriga achinish natijasida ro'y beradigan xiyonat. Bunday hollarda erkak kishi hayotidan, oilasidan, xotinidan nolib o'zini bevafo xotinning va baxtsiz taqdirning qurboni qilib ko'rsatadi va o'zga ayolda o'ziga nisbatan achinish hislarini paydo qiladi. Shunda ayol erkakka achinsa, rahm qilsa, erkak iltimos qilsa xiyonatga osongina qo'l uradi.
10. O'zining kimligini o'zgalarga ko'z-ko'z qilish, ko'rsatib qo'yish tufayli ro'y beradigan xiyonat. Bunda shaxs do'stlari orasida obro' — orttirishni maqsad qilib qo'yadi va ko'zlagan kishisini o'ziga jazman qilib oladi. Bunday kishi uchun jazmanning estetik tomonlari emas, balki ularning soni muhim hisoblanadi. Ba'zi shaxslar hatto maxsus bloknot

tutib, qancha jazman bilan birga bo'lganini ham hisobga olib borishadi.

11. Oiladagi psixologik kelishmovchilik oqibatida er yoki xotin bir-biridan soviy boshlaydi. Shunda ulardan biri yoki ikkalasi ham xiyonat yo'liga kiradi.
12. Erning xotinigga yoki ayolning eriga jahl qilishi, alamini olish maqsadida o'zga odam bilan birga bo'lishi. Bu mazmunan psixologik kelishmovchiliklarning bir ko'rinishi bo'lsa-da, keltirib chiqargan sabablari bo'yicha tubdan farq qiladi
13. O'ziga xos axloqiy qarashlar asosida yuzaga keladigan xiyonat. Oilada o'zini nihoyatda erkin tutish va xohlagan vaqtda xohlagan odami bilan jinsiy aloqada bo'lish va bu ishga tabiiy hol sifatida qarash. Bu qarashlar ko'pincha yoshlikdan, yaqin kishilari ta'sirida shakllanadi va oila qurgandan keyin ham uning xulq-atvoriga o'zining ta'sirini ko'rsataveradi. Bu ko'proq erkaklarda uchraydi. Shahar sharoitida esa ayollar o'rtasida yetarlicha kuzatiladi. Buning ikki xil: yashirin va oshkor ko'rinishlari mavjud.
14. Er yoki xotindan birining uzoq muddat oiladan chetda yashashi, ularning birga bo'lmasliklari, harbiy xizmatda, uzoq joylarda komandirovkada bo'lishi, qamoqda bo'lishi va boshqalar.
15. Yoshlikdagi muhabbat hislari asosida.
16. Farzand ko'rish maqsadida (agar er yoki xotindan biri shunday xususiyatdan mahrum bo'lsa).
17. Bo'sh vaqtini «yaxshi kayfiyat» bilan o'tkazish istagi asosida.
18. Ma'lum sirning ochilishdan qo'rqib, sirni ochishi mumkin bo'lgan shaxs bilan majburan birga bo'lish va boshqalar.

Xiyonatni oson yuzaga keltiruvchi omillarga quyidagilar kiradi:

1. Demografik omil. Ma'lum joylarda jinslar orasidagi muvozanatning keskin farq qilishi, ya'ni «kuyovlar shahri» yoki «kelinlar shahari»ning mavjudligi.
2. Katta shaharlardagi anonim hayot kechirish (ayniqsa, boshqa shahar va qishloqlardan kelganlar uchun).
3. Alkogol va narkotik moddalar iste'mol qilish.

4. Jinsiy hayot masalalari va jins psixofiziologiyasi bo'yicha savodsizlik yoki bilimlarning quyi saviyada ekanligi.
 5. Keskin ifodalangan jinsiy disgarmoniya.
 6. Uzoq vaqt ayriliqda yashash.
- Umuman olganda, xiyonat, vafosizlik qilish shaxsning ma'naviy pastligi, tarbiyasizligi, axloqiy buzuqligi natijasidir.

X I b o b

OITS (SPID) va jinsiy yo‘l bilan yuqadigan kasalliklarning ijtimoiy psixologik muammolari va ularning yechimi

Jinsiy yo‘l bilan yuqadigan kasalliklar hozir o‘ta jiddiy ijtimoiy va psixologik muammolardan biri bo‘lib hisoblanadi. Bunday kasalliklar o‘z ijtimoiy mohiyatiga ko‘ra muayyan bir mamlakatda keng tarqalgach, shu mamlakat aholisi sog‘lig‘iga yetkazadigan zarari, ularning asoratlarini yo‘qotishga ketadigan kuch va mablag‘lar, jamiyatga yetadigan ma‘naviy zararlar va uning eng ashaddiy oqibatlaridan biri — yangi avlodni dunyoga keltiradigan jarayonlarga salbiy ta‘siri bilan o‘lchanadi.

Tanosil kasalliklarining ijtimoiy muammolar turkumiga mansubligini va bu kasalliklarning tarqalish sabablarini ko‘rib chiqish, ularga yechim topishni osonlashtiradi. Bu borada bir qator fikrlarni aytib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Bunda bir-biri bilan bog‘liq bir qancha sa-bablarni ko‘rsatish joizdir. Bunday sabablarning ahamiyatga eng moliklaridan biri demografik o‘zgarishlar bo‘lib, bunda aholi sonining ortishi, jinsiy moyillikning erta yuzaga kelishi, bolalarning, yoshlarning ko‘payishi va ular o‘rtasida jinsiy ta‘lim-tarbiyaning sust qo‘yilganligidir. Yana bir muhim sabab xulq va axloqdagi o‘zgarishlar hisoblanadi.

Bunga me‘yordagi jinsiy talab va shartlarning susayishi, taqiqlarning kamayishi, er-xotin o‘rtasidagi o‘zaro ishonchning buzilishi, jinsiy munosabatda ayollar ustunliklarining oshishi kiradi. Jinsiy tarbiyaning to‘g‘ri va oqilona yo‘lga qo‘yilmaganligi ham muhim sabablardan biri hisoblanadi. Bunda ota-onalarning bolalarga ta‘sirining susayishi, jinsiy aloqa to‘g‘risidagi tushunchalarning o‘zgarishi, yoshlar o‘rtasida alkogolizm, narkomaniya, fohishabozlikning avj olishi, oilalarning ajralishi va yuqorida bayon etilganidek, onalarning bir

